

**Національна Академія Наук України
Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького**

На правах рукопису

Сухонос Володимир Вікторович

УДК 340.0+342.7+351.74

**Сутність та функції авторитарного державного режиму в
умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний
аналіз)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних
і правових вчень

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник
Бабкін Володимир Дмитрович
Доктор юридичних наук, професор
Заслужений діяч науки і техніки

Київ – 2000

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3.
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОРИТАРНИХ РЕЖИМІВ.....	17.
1.1. Поняття і риси авторитарного режиму і його місце в системі державних режимів.....	17.
1.2. Соціально-економічний, політико-правовий та соціокультурний виміри авторитаризму.....	38.
1.3. Типологія авторитарних режимів та їхнє правове регулювання.....	61.
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	90.
2.1. Теоретичний аналіз державного режиму в Україні.....	90.
2.2. Конституційно-правові засади становлення демократичного режиму в Україні.....	110.
2.3. Демократизація державного управління в Україні та його вплив на динаміку державного режиму.....	137.
ВИСНОВКИ.....	158.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169.

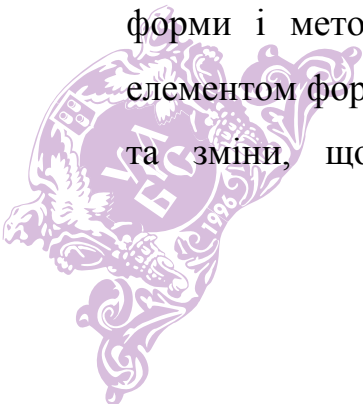

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні соціально-економічні та політико-правові перетворення в Україні зорієнтовані на втілення в життя конституційних принципів демократії, гуманізму, свободи особи, підприємництва, справедливості, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, за якими наступає формування змішаної економіки та громадянського суспільства. Вони все більшою мірою набувають внутрішньої логіки, поступово знаходячи своє втілення у відповідних політико-правових структурах. Разом з тим реформа політичної та економічної системи передбачає управління самою реформою. Її необхідно планувати, послідовно оформлювати в систему норм, інститутів і цінностей, регулювати соціально-політичні кризи і публічно-правові колізії, що виникають при цьому, юридичними засобами, щоб не втрачати демократичний вектор розвитку, в ім'я якого, власне кажучи, наша країна і розпочала глобальну трансформацію цивілізаційних засад свого існування.

Слід зазначити, що реформування – це природний процес самооновлення суспільства. Він характеризується системністю і поступовістю якісних змін політичних інститутів, їх структури та функцій. А головне – це цілеспрямований процес, змістом якого є зміна державно-правових інституцій політичного режиму, зразків соціальної поведінки, тих чи інших правових норм, ідеологічних цінностей, орієнтацій і політичної мови.

Свій вплив на суспільство влада здійснює через державу і право, певну структуру владних інститутів, повноваження яких обумовлені принципами організації законодавчої, виконавчої та судової влади. У своїй сукупності ці форми і методи складають державний режим, що є найбільш динамічним елементом форми держави. Саме він чутливо реагує на всі найважливіші процеси та зміни, що відбуваються в оточуючому економічному та соціально-

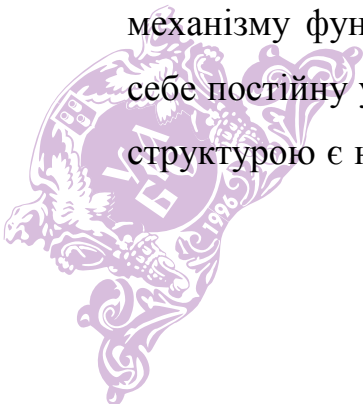

політичному середовищі, зокрема у співвідношенні соціально-класових сил. Державний режим значною мірою індивідуалізує форму держави. Він виступає як важлива складова політичного режиму, що охоплює собою не тільки державу, але і всі інші елементи політичної системи суспільства. Таким чином, проблема наукового дослідження державного режиму, особливо його авторитарного типу, має нині актуальне теоретичне і практичне значення, що і зумовило вибір теми, об'єкта і предмета дослідження.

В умовах перехідного стану суспільства, який переживає Україна, проблема функціонування державного режиму набуває надзвичайної гостроти. Це пояснюється насамперед тим, що для політичних систем перехідного типу характерним є нерозвиненість політичних інститутів, відсутність усталених політичних і правових норм, неприборканість політичних пристрастей тощо.

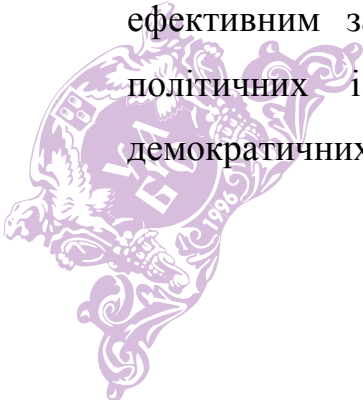
У перехідних суспільствах надзвичайно швидко відбуваються соціальні зміни, створюються нові політичні інститути, що не тільки значно інтенсифікує соціальну взаємодію груп, спільнот, індивідів, але й посилює стихійність і конфліктність розвитку. В цих умовах перед політичною елітою стоїть складне завдання: протягом всього процесу модернізації підтримувати соціальну систему у стані динамічної рівноваги. Досягнення і підтримання такого стану можливе лише завдяки застосуванню відповідних способів і механізмів функціонування та розподілу державної влади, форм і взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу між собою, а також з іншими соціальними інститутами, форм і методів здійснення державної влади, діяльності політичної опозиції, реалізації правового статусу особи і громадянина тощо. Саме ці моменти охоплює поняття “державний режим”.

У зв'язку з цим проблема наукового дослідження процесу становлення і механізму функціонування державного режиму перехідного типу привертає до себе постійну увагу вчених та практиків. Справа в тому, що цей режим за своєю структурою є надзвичайно складним явищем, оскільки поєднує в собі деякі риси

як вже поваленого тоталітарного режиму, так і демократичного, що знаходиться ще в стадії становлення. Питання загострюється ще й тим, що з самого початку при постановці й аналізі проблеми переходу від тоталітаризму до демократії переважаючою була точка зору політиків і вчених, які вважали за необхідне обов'язкове посилення авторитарної влади. Основним аргументом при цьому була апеляція до світового досвіду, який, на їх думку свідчив, що сильна авторитарна влада може, за певних обставин, вести країну до демократії й економічного процвітання і досягати на цьому шляху значних успіхів. Таким чином, проблема наукового дослідження державного режиму, особливо його авторитарного типу має нині актуальне теоретичне і практичне значення, що і зумовило вибір теми, об'єкта і предмета дослідження.

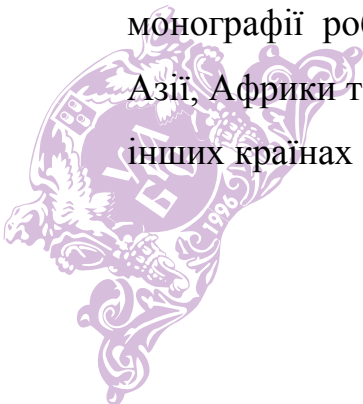
Стан досліджень. В розвиток наукових досліджень, присвячених державному режиму, у тому числі й авторитаризму, значний доробок внесли такі відомі вчені як Т. Адорно, З. Бжезинський, К. Боулдінг, А. Валанзуала, А. Грегор, І. Дучесик, К. Фрідріх, М. Хагоп'ян, С. Хантингтон та ін.[1]. Після краху у більшості комуністичних держав світу тоталітарних політичних систем активізувались наукові дослідження, присвячені аналізу різних аспектів авторитарного режиму на території колишнього СРСР. В ряді цих публікацій простежувалась думка про неминучість стадії авторитарного правління у пострадянських країнах, які до встановлення тоталітаризму не розвивались шляхом демократії. І пояснювалось це тим, що в цих країнах поки що відсутні такі важливі передумови демократії, як розвинені елементи громадянського суспільства, ринкові відносини, сформований середній клас, повага до закону, недостатній рівень політичної і правової культури тощо. На підставі цього дослідники робили висновки, що сильна авторитарна влада могла б стати ефективним засобом остаточного зламу тоталітарних структур, проведення політичних і економічних реформ, поступового створення дієздатних демократичних інститутів.

В наукових працях, що з'явилися пізніше, приділяється увага аналізу сутності авторитарного режиму, його типології, механізму функціонування, реформаторських можливостей, перспектив трансформації. Активізація цієї роботи найбільшою мірою характерна для вчених Російської Федерації та України, в публікаціях яких значне місце відводиться порівняльному аналізу авторитарного і демократичного режимів на прикладах як самої Росії, так і країн СНД, що розвиваються. Авторами цих праць були В. Бабкін, О. Бабкіна, А. Венгеров, О. Галкін, В. Гулієв, А. Денисов, Л. Ентін, А. Заєць, С. Зівс, І. Клямкін, О. Ковлер, М. Козюбра, Ю. Красін, В. Кремень, І. Курас, М. Марченко, О. Медушевський, А. Мігранян, О. Мироненко, М. Михальченко, В. Погорілко, Н. Прозорова, П. Рабинович, Ф. Рудич, Ю. Римаренко, Б. Стародубський, О. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Трипольський, В. Хорос, В. Цветков, М. Чешков, В. Чиркін, Л. Шевцова, Ю. Шемшученко, В. Якушик та інші. Вони аналізували стан та динаміку державного режиму, досліджували співвідношення демократії в різних вимірах теорії і практики, висвітлювали проблеми становлення демократії перехідного періоду.

Серед них можна виділити деякі праці, які мають безпосереднє значення для дослідження питань авторитарного державного режиму.

Слід відзначити монографію співробітників Інституту світової економіки та міжнародних відносин Російської Академії Наук “Авторитаризм і демократія в країнах, що розвиваються”[2]. Це – багатопланове дослідження політичних процесів і структур Азії, Африки й Латинської Америки з точки зору динаміки й балансу авторитарних і демократичних форм влади, їх зв'язку з соціальним розвитком. Особливу увагу автори в цій роботі приділяють проблемам авторитарної традиції в контексті політичної модернізації. В цій колективній монографії робиться спроба співставити досвід політичної модернізації країн Азії, Африки та Латинської Америки з сучасною політичною ситуацією в Росії та інших країнах СНД.

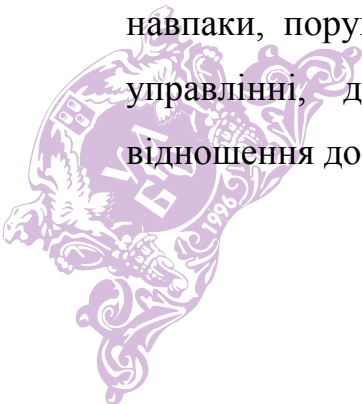
Близькими до цієї роботи є статті В. Муляра, Ю. Стрижевської, Д. Фадєєва та ін., у яких на прикладі окремих країн Європи й Латинської Америки розглядаються закономірності перехідного періоду, в умовах якого відбувається трансформація авторитарних режимів у демократичні[3].

В монографіях О. Галкіна і Ю. Красіна “Росія на роздоріжжі. Авторитаризм чи демократія: варіанти розвитку” і О. Медушевського “Демократія чи авторитаризм: російський конституціоналізм у порівняльній перспективі”[4] характеризуються теоретико-методологічні засади авторитарного режиму, висвітлюються ті явища, які загрожують сповзанням Росії до авторитаризму.

В книзі О. Ковлера “Криза демократії? Демократія на межі ХХІ століття” досліджуються проблеми типології та динаміки політичних перетворень в світі, спростовуються традиційні євроцентристські забобони щодо західної монополії на демократію.

Відомий російський правознавець А. Венгеров вважає, що поняття політичного та державного режиму є синонімами. Він вказує, що вони виражають способи, форми взаємодії державної влади з населенням, виявлення в політичній сфері дійсного співвідношення класових сил, політичного статусу різних суспільних організацій. Політичний режим відповідає на запитання, яку роль виконують органи держави щодо управління населенням, що проживає на певній території.

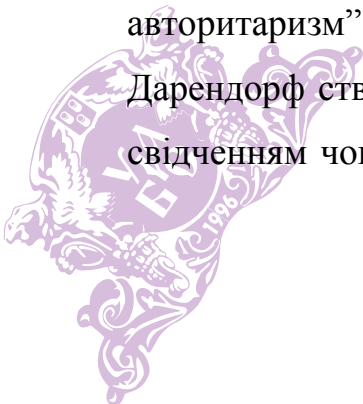
В цій характеристиці форми держави відображаються позаправові або правові способи здійснення влади, методи використання “матеріальних” додатків держави (тюрем, інших карних установ), диктаторські чи демократичні прийоми впливу на населення, ідеологічний тиск, забезпечення чи, навпаки, порушення прав і свобод особи, захист прав громадян, участь їх в управлінні, діяльність політичних партій, ступінь економічної свободи, відношення до тих чи інших форм власності тощо.

Як підкреслює А. Венгер, політичний режим завжди є політико-правовим режимом. Він завжди проявляється правовими чи неправовими формами управління. Саме наявність правових способів в діяльності представницьких та правовиконавчих органів, в організації політичної та судової влади, закріпленні ролі армії дає можливість досить чітко визначити вид політичного режиму, спрогнозувати його динаміку[5].

Складні і суперечливі процеси становлення незалежної української держави також стали предметом аналізу державознавців і політологів. Тут, насамперед, виділяються праці “Правова держава в контексті новітнього українського досвіду” (автор – А. Заєць); “Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)” (автори – В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко); “Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації”(автори – В. Кремень і В. Ткаченко); “Народ і влада”(автори – В. Бабкін і В. Селіванов), а також колективні роботи “Політологія посткомунізму”; “Українська державність у ХХ столітті”; “Політична система сучасної України” (ред. Ф. Рудич), “Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи” (ред. В. Цветков) та ін. [6]. У цих роботах висвітлюється історичний досвід боротьби за незалежність України, місце і роль у ній зовнішніх і внутрішніх чинників, основні тенденції еволюції посткомуністичної влади. Торкаючись особливостей державного режиму, що формується в Україні, автори характеризують його як “змішаний”, в якому поєднуються ознаки основних видів політичних режимів – демократичного, авторитарного, тоталітарного, анархічного тощо.

Слід зазначити, що останнім часом опубліковано ряд статей, у яких зроблені спроби визначити характер державного режиму в Україні, проблеми його трансформації, з різних позицій обґрунтовується дилема “демократія або авторитаризм” тощо. Так, на початку 90-х років відомий німецький соціолог Р. Дарендорф стверджував, що в Україні переважає анархо-охлократичний режим, свідченням чого є протидія наведенню елементарного порядку в усіх сферах та

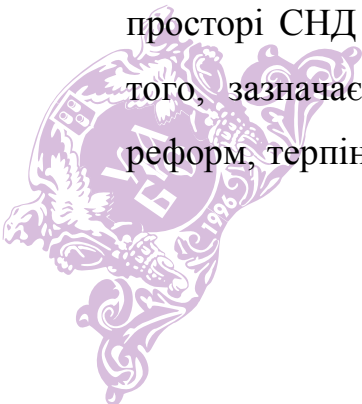

на всіх рівнях суспільного життя і “розквіт” криміналітету. Він пояснював це тим, що в анархії зацікавлена сама влада, яка “живе за рахунок розпаду” і не думає про завтрашній день[7].

Вітчизняний політолог В. Полохало вважає, що пояснити владні відносини в Україні можна лише за допомогою концепції “номенклатурного неототалітаризму” як панівного режиму[8]. Проте, А. Колодій заперечує таку оцінку наявного політичного режиму. Аналізуючи наведені В. Полохалом характеристики, він зауважує, що не можна до явища, яке знаходиться в стадії розвитку, підходити так, як і до усталеного. Адже посткомунізм це не “вища стадія” і не “новий ступінь розвитку” режиму, що існував раніше. Трансформація відбувається у формі відступу від раніше сконструйованої системи, спроби ще раз “на руїнах старого побудувати новий світ”, – підкреслює А. Колодій[9].

Досить змістовною також є стаття С. Линецького, в якій автор намагається проаналізувати різні теоретичні підходи до визначення та еволюції української моделі державного режиму[10]. Він не погоджується з твердженнями про перехідний характер державного режиму, оскільки, на його думку, така точка зору може свідчити про визнання її прибічниками тимчасовості існуючого (вочевидь несправедливого) режиму намагання їх донести, що відносини держави і суспільства дуже швидко набудуть якоїсь більш прийнятної форми. А це призводить до того, що замість аналізу існуючого режиму увага переключасться на дослідження ідеально сконструйованих або іноземних моделей і зразків та доведення населенню можливості встановлення аналогічного державного режиму в Україні.

У контексті нашого дослідження привертає увагу стаття народного депутата України М. Павловського[11]. Автор виходить з того, що на всьому просторі СНД непомітно відбувався відступ до авторитаризму. Це є наслідком того, зазначає він, що серед реформаторів не вистачає розуміння сутності реформ, терпіння і терпимості, а програми реформ формують іноземні радники і

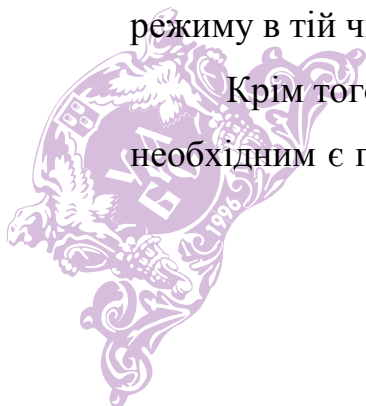
організації, які вимагають, як умову надання кредитів, лише прискорення реформ за їх сценарієм. Автор пропонує деякі заходи, які необхідно вжити для запобігання авторитаризму.

Таким чином, огляд опублікованих матеріалів свідчить, що в Україні здійснюються перші кроки в дослідженні сутності, характеру, особливостей державного режиму, становлення і функціонування якого відбувається сьогодні. І, як бачимо, безпосередньо цьому питанню присвячені лише декілька монографій і статей, авторами яких здебільшого є політологи. Проте С. Линецький справедливо зазначає: “Від констатації факту переходу України від тоталітаризму до демократії вітчизняна юридична наука не просунулася ні на крок на шляху глибокого осмислення сутності транзитного стану у відносинах держави і суспільства”[12].

Незважаючи на значну кількість праць, які тією чи іншою мірою пов’язані з дослідницьким арсеналом авторитаризму, питання про його сутність, функції, типологію, співвідношення з демократичним державним режимом ще недостатньо висвітлені. Слід більш поглиблено дослідити такі проблеми, як особливості розвитку і функціонування державного режиму в сучасній Україні, конституційно-правові засади цих процесів.

Дуже важливо продовжити наукові розробки проблеми взаємовідносин між державою і громадянами в Україні, між вищими органами державної влади (главою держави, урядом, парламентом, вищими судовими органами), державою і органами регіонального і місцевого самоврядування, державою і партіями, правлячими елітними групами і опозицією, виборчою системою і формою державного правління, ідеологічними і неідеологічними формами політичного процесу. Адже саме від характеру цих взаємовідносин і залежить тип державного режиму в тій чи іншій країні.

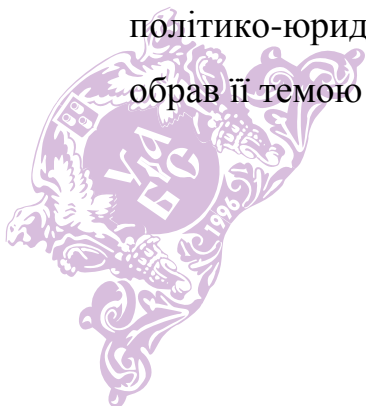
Крім того, для з’ясування суттєвих рис державного режиму в Україні вкрай необхідним є подальше вивчення відносин між партійними лідерами, партійною

елітою, партійним апаратом і партійною масою, механізмів політичної мотивації, причин пасивності населення, що створює партійним клікам можливість маневрувати суспільною думкою у своїх власних інтересах, випрошувати посади у правлячої державної верхівки, віддаючи в жертву своїм кон'юнктурним вигодам стратегічні цілі партії.

Це також і такі проблеми: можливі варіанти розв'язання дилеми “демократія або авторитаризм” та їх політичні наслідки; конституційно-правові шляхи розв'язання протиріччя між об'єктивною потребою переходу до демократичного соціально-політичного устрою, що ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, з одного боку, і реальною можливістю сприяння такому переходу від існуючої правової системи, яка успадкувала головні політико-юридичні здобутки так званого “радянського права”, з іншого; механізм правового регулювання кризових ситуацій і конфліктів, що виникають у процесі демократичного становлення системи суспільних відносин і функціонування державного режиму; тенденції розвитку державного режиму в Україні і вплив на нього нової Конституції та законів України, які на нормативному рівні закріпили низку таких ознак демократичного режиму, як пріоритет прав особи, юридична рівність громадян, вибірність органів державної влади, гарантування прав національних меншин тощо; наявність в Україні об'єктивних економічних, соціальних та політико-правових передумов авторитаризму, умови, за яких вони можуть реалізуватися, і наслідки, до яких це може призвести, що суспільство може протиставити авторитаризмові тощо.

Враховуючи політичну і наукову актуальність проблеми, її практичну значущість, а також виходячи з того, що вона ще належно не висвітлена в політико-юридичній літературі, автор, не претендуючи на остаточне розв'язання, обрав її темою свого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Здійснення цього наукового дослідження знаходиться у безпосередньому зв'язку з плановими темами відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, де виконана робота, зокрема з темами “Проблеми систематизації законодавства України”, “Теоретичні питання законності” та “Теоретико-правові проблеми реалізації законодавства України”, які включають і питання, що розглядаються в дисертації.

Об'єктом цього дослідження є авторитарний режим як різновид державного режиму в усіх його проявах.

Предметом дисертаційного дослідження є сутність авторитарного режиму, а також його функції в умовах переходу до демократії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення положень Конституції України, інших актів законодавства, державно-правової практики, наукових досягнень попередників визначити особливості розвитку і функціонування державного режиму в Україні і на цій основі сприяти усвідомленню політико-правових проблем його модернізації.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань:

-систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до визначення сутності, змісту, структури поняття державного режиму, його різновидів;

-дати узагальнену характеристику авторитарному режимові з урахуванням його позитивних і негативних рис, простежити відображення проблем авторитаризму в історії політико-правової думки;

-на прикладі окремих абсолютних, а також сучасних обмежених монархій слаборозвинутих країн, військових диктатур, патримоніальних тираній з диктатурою особистої влади і влади кланових клік, теократичних режимів, режимів опікунської демократії та ін. – розкрити механізм функціонування

авторитарного режиму, враховуючи при цьому його соціально-економічні, політико-правові та соціокультурні виміри;

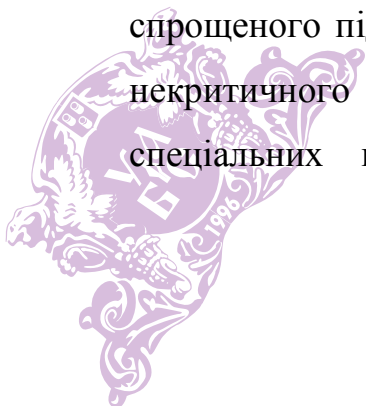
-узагальнити типологію авторитарних режимів з метою виявлення їх соціальної бази, передумов становлення, способів легітимізації, особливостей їх правових систем і механізму правового регулювання соціально-політичних та економічних процесів;

-проаналізувати специфіку державного режиму, що складається в Україні, застосовуючи співставлення офіційних, у тому числі конституційних та інших правових норм, з реальною політико-правовою практикою, проголошених цілей – з дійсною політикою, що проводиться державою;

-на базі аналізу законодавчого матеріалу та державно-правової практики, визначити основні напрямки реформування державного управління в Україні, його значення для демократизації державного режиму;

-з урахуванням специфіки модернізації посткомуністичного суспільства в нашій країні, обґрунтувати необхідність розвитку моделі консенсусної демократії як ймовірної форми й передумови подальших демократичних перетворень.

Методологічною основою дослідження є комплексне використання принципів і засобів філософського, загальнонаукового та теоретико-правового підходів. Автор виходить з єдності соціально-правового та гносеологічного аналізу, об'єктивності, історизму, конкретності істини. Використовує також системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, історико-логічний і аналітико-синтетичний методи, а також спеціальні методи теорії держави і права. Автор прагне досягти оптимальної єдності критичного та конструктивного підходів, а також уникнути однобічного критичного і спрощеного підходів щодо визначення державного режиму в Україні на основі некритичного використання досвіду зарубіжних країн. Серед сукупності спеціальних юридичних методів, що використовувалися при написанні

дисертації, основним був формально-юридичний метод. За його допомогою досліджувалася юридична природа державного режиму, здійснювалася наукова обробка правового матеріалу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у подальшому розробленні цілісної концепції особливостей розвитку і функціонування державного режиму в Україні, що дає змогу визначити співвідношення авторитарних та демократичних тенденцій подальшого розвитку державного режиму в Україні.

Наукова новизна дослідження найбільш повно відображена у наступних положеннях та наукових результатах дисертації:

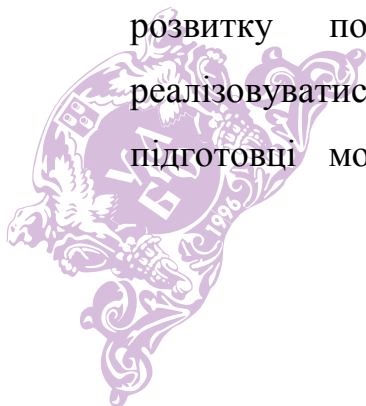
1. Авторитарний режим – це державно-політичний устрій суспільства, в якому політична влада здійснюється конкретною особою, класом, партією, елітною групою за мінімальною участю народу.
2. У багатьох країнах незахідного світу політичним контекстом модернізації є авторитарний режим, який іноді дозволяє поєднувати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу – з вільною економікою, особистою безпекою і порівняно розвиненим як соціальним, так і економічним, культурним, релігійним, а, частково, і ідеологічним плюралізмом. Проте, авторитарний режим, що не спирається на активну масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, не може бути інструментом успішної модернізації і здатний перетворитися на диктаторський режим особистої влади. Тому вмиле поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної державної влади та її підконтрольності громадянам стає найважливішим практичним завданням на шляху успішної модернізації і конструктивного реформування суспільства.

3. Залежно від його мети та методів реалізації авторитарний режим поділяється на модернізаційний, стабілізаційний, тиранічний та деструктивний.
4. Головними ознаками деструктивних авторитарних режимів є підміна законності владною доцільністю, домінування виконавчої влади над законодавчою, ігнорування принципу поділу влади, перетворення реальної влади у монопольну, незалежно від того, йдеться про владу однієї особи чи групи осіб.
5. Розкриті політико-правові передумови і шляхи становлення демократичного державного режиму, підставою для якого є демократичний потенціал Конституції України (дисертація – С. 114-122).
6. Основними пріоритетами консенсусної демократії, як ціннісної основи сучасного процесу демократизації є: людина, особистість, її права і свободи; гармонія інтересів етносів і націй, значних соціальних груп; оптимальна взаємодія системи соціальної організації суспільства і політичної системи.

Теоретичне і практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає

в тому, що вони можуть бути використані у процесі розроблення та доопрацювання аналітико-прогностичних проектів реформування політико-правової системи, розвитку державного механізму, сприяти більш адекватній уяві про генезис, стан, функції і тенденції розвитку авторитарного державного режиму, можливостей його поступової трансформації у демократичний, удосконаленню методик соціально-правового планування та прогнозування розвитку політико-правових явищ. Матеріали дослідження можуть реалізовуватися в науково-дослідницькій, навчально-виховній роботі, у підготовці монографічних праць з питань політико-правової модернізації

українського суспільства, при викладенні курсів “Теорія держави і права”, “Історія вчень про державу і право”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Конституційне право України”, “Державне право зарубіжних країн”, “Адміністративне право України”, “Юридичної деонтології” тощо.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження, сформульовані в дисертації, обговорювались у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Теоретичні висновки дисертації були оприлюднені на наукових конференціях: Другій національній науково-теоретичній конференції “Адміністративне право: сучасний стан і напрями реформування”, м. Суми, 26-27 травня 2000 року (тези опубліковані); Третій міжнародній науково-практичній конференції “Росія – Україна: проблеми та можливості спільного наукового та економічного співробітництва”, м. Суми, 23-24 червня 2000 року (тези опубліковані); Міжнародній науково-практичній конференції “Європа – Японія – Україна: шляхи демократизації державно-правових систем”, м. Київ, 17-20 жовтня 2000 року (тези доповіді знаходяться у друці); Всеукраїнській науковій конференції “50 років Конвенції про захист прав і основних свобод людини і проблеми формування правової держави в Україні”, м. Харків, 19-20 жовтня 2000 року (тези доповіді знаходяться у друці).

Результати дослідження використовувалися в навчальному процесі в Українській академії банківської справи (м. Суми).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційної роботи знайшли своє відображення у трьох наукових статтях.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Робота складається з вступу, двох розділів, які об’єднують шість підрозділів, висновків, наводиться також список використаних джерел (164 назви). Загальний обсяг роботи 168 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОРИТАРНИХ РЕЖИМІВ

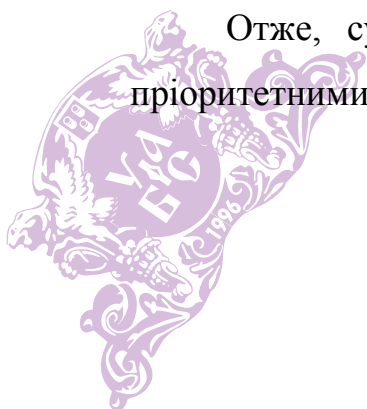
1.1. Поняття і риси авторитарного режиму і його місце в системі державних режимів

Державний режим складається, щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність. Ця обставина має ряд важливих наслідків, обумовлених, насамперед, плюралізмом у тлумаченні державного змісту режиму.

Перший компонент, що складає зміст поняття «державний режим» – це права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості, менталітету.

Права людини, їх міра і гарантії реалізації пов'язані з рівнем розвиненості самого права і з його роллю в процесі здійснення державної влади. Право є системою встановлених або санкціонованих державою обов'язкових для всіх норм, що забезпечують спільне суспільно-політичне життя людей на основах рівності в умовах мінімуму карного насильства. Одним з основних принципів права є рівність перед законом і судом[13]. Стан права свідчить про правовий або неправовий характер взаємовідносин між особою, державою і суспільством, про перевагу в ньому закону або виконавчої практики, про правосвідомість, правову культуру або правовий нігілізм. Усе це разом – індикатор ставлення державно-владних структур до права, яке є атрибутом держави. Саме це ставлення характеризує державу як правову або неправову.

Отже, сутність державного режиму визначається тим, що в державі пріоритетними є права держави або права особи, що з переліку прав, закріплених

у Загальній декларації прав людини, держава визнає, гарантує або обмежує, фальсифікує; чи є порушення прав людини і як їх подолати.

Другий компонент змісту «державний режим» також має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, кількістю правлячих суб'єктів, правовими статусами партійної системи, політичної опозиції, засобів масової інформації, армії, поліції, церкви.

Третій змістовний компонент державного режиму – це методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних і політичних конфліктів.

Отже, можна стверджувати, що державний режим є осередком взаємодії комплексу компонентів, кожний із яких, у свою чергу, також містить не менше інтегрованих складових. Державний режим – це вираження політико-правового напрямку в здійсненні державної влади, її пріоритетів. Він відображає інтереси груп громадян, влади, механізми влади, що використовуються для задоволення поточних потреб більшості, для подолання соціальної напруженості і досягнення політико-правової стабільності.

Теорія держави і права виділяє декілька класифікацій державного режиму. Однією з найбільш поширених серед них є поділ усіх державно-правових режимів на демократичні й антидемократичні. Демократичний режим – досить об'ємне поняття, яке ще буде характеризуватися.

Щодо антидемократичних режимів, то вони можуть бути різними. Найдавнішими з них були деспотичний і тиранічний режими. Доктор юридичних наук, професор А. Венгеров детально охарактеризував їх основні риси[14]. Сьогодні до антидемократичних державних режимів відносять авторитарні і тоталітарні режими.

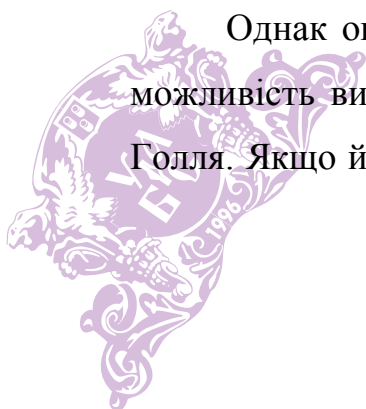
Водночас ми вважаємо, що поділ державних режимів на демократичні й антидемократичні є досить умовним. Насамперед тому, що у чистому вигляді як

демократичних, так і антидемократичних режимів не існує. Їх протиставлення один одному – це лише данина ідеологічному моменту сьогодення, коли демократія оголошена панацеєю від усіх бід сучасного суспільства. Демократію чи авторитаризм не можна розглядати як явища, що зовні привносяться у владу, адже вони є невід’ємними атрибутами, полярно протилежними моментами влади. Неможливо уявити абсолютно демократичну чи абсолютно авторитарну владу. Виключно авторитарна влада без будь-яких елементів демократії, свободи слова – це вже не влада у громадянському суспільстві, а деспотія над рабами. У такому випадку вона може дати своїм підданим або рабську покірність, або прагнення повалити її. З іншого боку, сама демократія без певних авторитарних моментів, тобто домінування тих, хто керує, над тими, ким керують, без можливостей у разі потреби продемонструвати силу є вже не владою, а безвладдям, політичною нездатністю, анархією, хаосом. Однак це не означає, що демократія та авторитарність є рівнозначними складовими влади, які лише ситуативно залежать від кон’юнктури, уступаючи одна одній. Як протилежні сторони влади, вони не лише взаємодіють, але й доповнюють одна одну. І кожна з них в певних історичних умовах здатна спричинити корінні зміни в системі якісних вимірів влади.

Іншою класифікацією є поділ усіх державних режимів на демократичні й авторитарні. До останніх, поряд із різними диктаторськими режимами (Піночета в Чилі, родини Сомоси в Нікарагуа, Сухарто в Індонезії або Франко в Іспанії), включені основні різновиди тоталітаризму: фашизм, нацизм і сталінізм. Саме такої думки дотримується, наприклад, доктор філософських наук М. Капустін у своїй роботі «Кінець Утопії?»[15], а також доктор юридичних наук, професор М. Марченко[16], кандидат юридичних наук С. Темнов[17] і деякі інші.

Однак опоненти цієї концепції вказують, що така класифікація виключає можливість визначення такого різновиду, як режим особистої влади Шарля де Голля. Якщо його віднести до держави з демократичним режимом, то «особиста

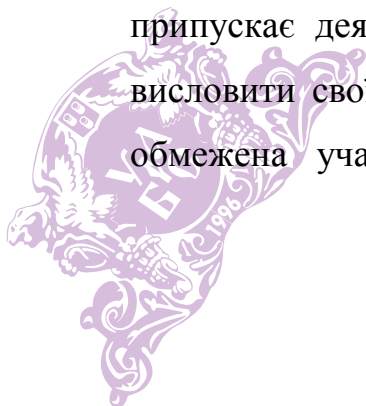

влада» в останній не входить. Якщо ж його вважати різновидом авторитарної держави, то об'єднання цього режиму з режимом Гітлера або Піночета в один різновид є не зовсім коректним через ті цілі, що були поставлені перед вищезазначеними режимами.

Більш прийнятною класифікацією є поділ усіх державних режимів сучасності, враховуючи особливості взаємодії держави і громадянського суспільства, а також ступінь проникнення державної влади в інші сфери громадського життя, на демократичні, авторитарні і тоталітарні. Це пов'язано з тим, що демократія і тоталітаризм – дві крайні протилежності. Авторитарний же режим містить як демократичний, так і тоталітарний потенціал.

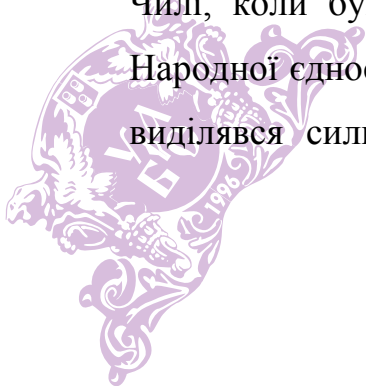
Авторитарний режим (від *лат. **autoritas*** – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державно-політичний устрій суспільства, у якому політична влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою і т.п.) при мінімальній участі народу. Основною характеристикою даного режиму є авторитаризм як метод володарювання і керування, як різновид суспільних відносин[18].

Вперше у соціальну науку термін “авторитаризм” було введено у 30- 40 роки ХХ століття вченими франкфуртської школи (Хормайер, Адорно, Фромм, Маркузе, Хабермас), а потім т.зв. “новими лівими”. Вони розуміли його як тип свідомості, що характеризується агресивністю, консерватизмом, конформізмом, ксенофобією та орієнтується на владу і силу, тлумачили як політико-правову характеристику суспільства. Згодом термін “авторитаризм” використовується в науці для опису недемократичних режимів, для протиставлення демократії тоталітаризму. Авторитаризм руйнує інститути, що відкривають шлях до політичної участі і сприяють мобілізації опозиційних настроїв, хоча водночас і припускає деякі форми політичної участі. Наприклад, щоб громадяни могли висловити свої претензії, звертатися зі скаргами до представників влади. Така обмежена участь громадян у політичному житті створює певний аналог

зворотного зв'язку для того, щоб сприяти мобілізації мас на підтримку режиму і зміцненню його легітимності. Певна річ, що в умовах авторитаризму суспільство не спроможне контролювати діяльність органів держави, однак разом з тим зберігається певна автономія особи і громадянського суспільства у позаполітичних сферах. Хоча громадянське суспільство і знаходиться під певним контролем держави, але у ньому відсутня всеохоплююча система політичної мобілізації мас режимом, нема панівної ідеології, репресії не мають тотального характеру тощо. Режим не прагне до радикальної перебудови суспільства. Правителі, маючи владу, використовують її обмежено. Цей режим робить населення політично пасивним. Ідеологія авторитарних режимів складається з ряду ідей: патріотизму, націоналізму, порядку, соціальної справедливості, економічного росту, модернізації та повернення до духовності. Вибір ідеологічних складових часто залежить від особистих поглядів лідера. Авторитаризм виникає в умовах, якщо громадянське суспільство або не спроможне контролювати державні структури, або саме суспільство опинилося під загрозою розпаду. Влада, використовуючи стародавню максиму – “безпека народу є найвищим законом”, застосовує необмежені заходи щодо підтримання порядку, які часто стоять поза законом і тому виходять далеко за межі необхідної підтримки. Для авторитаризму характерна соціально-політична напруженість, що постійно ставить суспільство на межу кризи.

Авторитаризм характеризується такими рисами. *По-перше*, автократизмом (самовладдям) або невеликим числом носіїв влади. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво. У тому випадку, коли керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 року в Чилі, коли був скинутий президент Сальвадоре Альєнде і розпущений уряд Народної єдності), авторитарний режим називається хунтою. В середині неї іноді виділявся сильний харизматичний лідер (у Чилі ним став генерал, що був

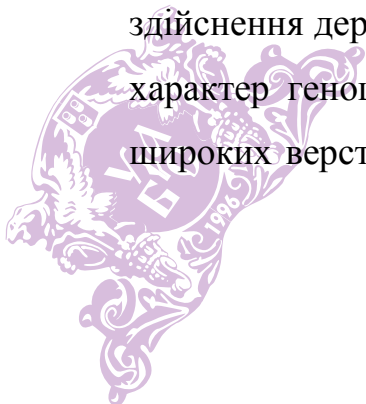

головнокомандувачем збройними силами, Аугусто Піночет), вплив якого був дуже великим. Однак, як правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Врахування думок, рекомендації, поради, обговорення того чи іншого питання зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожає лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте воно орієнтується на нього.

По-друге, ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (найчастіше президент, виконавчо-розпорядницькі структури підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями). *По-третє*, роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати. *По-четверте*, суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом із яким можуть використовуватися і позасудові органи (наприклад, у Чилі існували т.зв. “ескадрони пильності”). *По-п'яте*, зберігається частково цензура, існує свого роду напівгласність.

По-шосте, відсутність єдиної ідеології (на відміну від тоталітаризму тут не виправдовують свої вчинки прагненням до високої мети). *По-сьоме*, права і свободи людини і громадянина в основному проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті (насамперед – у політичній сфері). *По-восьме*, необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам. При цьому державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає за своїм розсудом. *По-дев'яте*, громадянин позбавлений гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою.

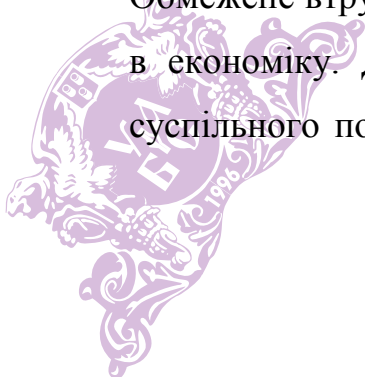
По-десяте, реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного управління домінують команди, накази тощо. Однак авторитарний режим, навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення державної влади, не вдається до терору і масових репресій, які мають характер геноциду. Більше того, він може користуватися популярністю серед широких верств населення. У той же час автократія володіє достатньою силою,

щоб за своїм розсудом при необхідності використовувати силу, примусивши громадян коритися. Вона не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, для неї достатньо, що відсутнє відкрите політичне протистояння. Однак режим безжальний до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм позбавляє основних громадянських прав. *По-одинадцятье*, «силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Найчастіше вони використовуються у винятково політичних цілях. *По-дванадцятье*, монополія всієї повноти влади і політики, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції. Визначена політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється неготовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді протягом XX століття[19].

В умовах авторитарного режиму можливий частковий плюралізм, може бути обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їхньої підконтрольності автократу або хунті, тобто може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, яку виробила правляча партія, у іншому випадку вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноособове панування армії.

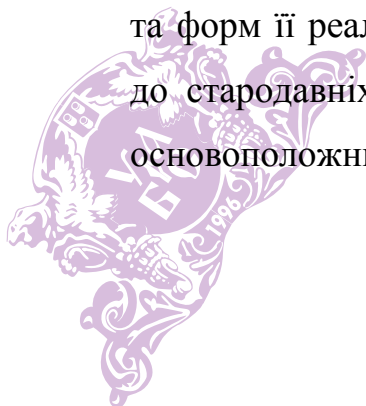
По-тринадцятье, відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це спостерігається в тоталітарному політико-правовому режимі. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і насамперед в економіку. Держава займається, головним чином, питаннями забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча

вона може впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення громадян до трудової активності, до придбання ними власності, до участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

По-чотирнадцяте, звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню. Для того, щоб втримати необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим проводить циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. Через те, що процес передачі влади при подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними[20].

Постійне суперництво демократії і автократії в організації політичного ладу мали місце ще в античності. В ті часи при дослідженні тиранії, деспотії як традиційних форм держави давньогрецькі філософи відмічали їх жорсткі, авторитарні тенденції і характеризували демократію як антипод автократії. Багато стародавніх філософів, розрізняючи демократію і тиранію, бачили, однак, можливість взаємопроникнення, переходу однієї форми влади в іншу. Тому вони вважали обидва з названих типів влади незавершеними чи навіть гіршими з усіх можливих, а ідеал вбачали в змішаній моделі правління, яка теоретично усуває (чи мінімізує) недоліки кожної з крайніх чи чистих форм. Так як проблема влади та форм її реалізації існувала ще з античності, то з'явилася традиція звертатися до стародавніх авторитетів: Сократа, Платона, Аристотеля тощо. Так, один з основоположників діалектики давньогрецький фізик Геракліт Ефеський,

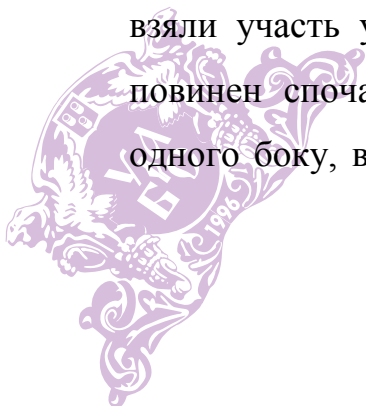
критикуючи демократію, де немає місця кращим і де править юрба, виступав за правління кращих. «Один для мене, - відзначав він, - десять тисяч, якщо він найкращий»[21]. Його інший афоризм говорив: «І волі одного покора – закон»[22]. Геракліт вважає, що для формування і прийняття закону загальне схвалення на народних зборах зовсім не обов'язкове. Отже, відповідно до філософа, головне в законі – його відповідність загальному логосу, розуміння якого одному («кращому») більш посилене, ніж багатьом.

Детальний аналіз співвідношення демократії і тиранії міститься у творах Платона. Ідеальна держава Платона має такі риси, як безумовна покора індивіда державі – реальному втіленню всього суспільства; державна власність на землю, будинки і навіть (у першій за ідеальністю державі) усупільнення жінок і дітей; загальне нав'язування однієї думки і колективізму; державне регламентування законами не лише суспільного, а й приватного життя, визначення розпорядку дня і ночі; єдина, обов'язкова для всіх громадян релігія; очищення держави від неугодних осіб за допомогою смертної кари чи вигнання.

Ідеальному правлінню Платон протиставляє неідеальне, яке, в свою чергу, ділиться на законне та незаконне. Згідно з кількістю осіб, що знаходяться при владі, мислитель виділяє наступні форми неідеального правління: монархія, аристократія і обмежена законом демократія, а також їх протилежності – тиранія, олігархія та необмежена законом демократія.

На противагу йому Аристотель у “Політиці”, глибоко розкриваючи протиріччя демократії та тиранії, переконує в необхідності демократизації держави і суспільства.

“Не підлягає сумніву, що владарі повинні відрізнитися від підлеглих. І законодавцю слід поміркувати, як це здійснити і зробити так, щоб громадяни взяли участь у тому і іншому. Як говориться: хто хоче гарно керувати, той повинен спочатку навчитися покорі. А всяка влада...може здійснюватись, з одного боку, в інтересах владаря, з іншого – в інтересах підлеглого...”[23]. Це

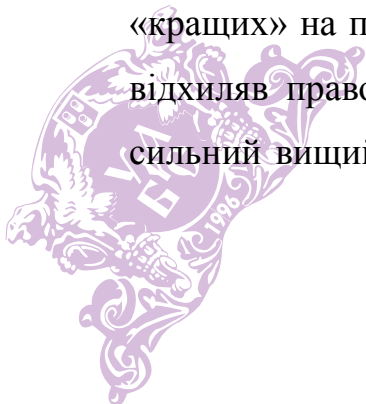
означає, що влада не повинна дуже довго здійснюватись на користь владарів. Долаючи протиріччя, вона покликана переходити до її здійснення в інтересах “підлеглих” і самими “підлеглими”. Тільки тоді влада стане загальною, буде діяти на благо суспільства, а не проти нього.

Певний внесок у розвиток авторитарних теорій зробили так звані «вчителі мудрості» (софісти), що виявилися сміливими і глибокими новаторами в галузі риторики, політики, етики, гносеології, логіки, філософії й цілого ряду інших сфер пізнання. Вони показали умовність правових норм, державних законів і моральних оцінок. Подібно тому, як людина є мірою всіх речей, вважали вони, усяке людське співтовариство (держава) є міра справедливого і несправедливого. Саме це положення дозволило одному із софістів так званого «молодшого покоління» Фрасімаху з Халкедона обґрунтувати тезу про те, що реальний критерій практичної політики і принцип володарювання вигідніший для найсильнішого. Він вважав, що справедливість властива найсильнішому.

Критикуючи моральні підходи Сократа до практичної політики, Фрасімах говорив: «Справедливість і справедливе – по суті це чуже благо, це щось, що влаштовує найсильнішого, правителя, а для підневільного виконавця це справжня шкода, тоді як несправедливість – навпаки: вона керує, чесно кажучи, простими, а тому і справедливими людьми»[24].

Таким чином, Фрасімах відзначав роль насильства в діяльності держави, авторитарний характер політики і закону. Крім того, він висловив думку про те, що в моральності панують уявлення тих, у чиїх руках знаходиться сила і державна влада.

Ці ідеї цілком поділяв інший з софістів молодшого покоління Каллікл, який з позиції аристократичних і тиранічних уявлень про свободу як право «кращих» на привілеї і сваволі, як право сильних панувати над слабкими і т.п. відхиляв правову рівність. У природі справедливим є те, вважав Каллікл, що сильний вищий за слабкого і кращий вищий за гіршого. Усюди (серед народів,

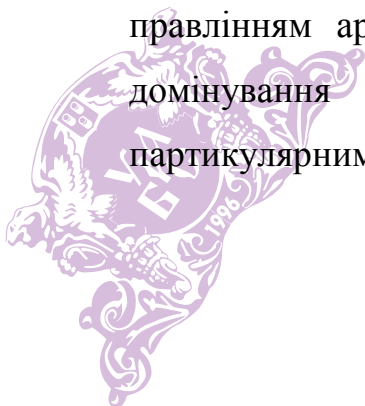

держав, людей і тварин) природна ознака справедливості, на думку софіста, така: сильний наказує слабкому і стоїть вище нього.

Епоха Середньовіччя призупинила розвиток авторитарних теорій. Теологічні концепції обґрунтовували ідею залежності держави від церкви.

Однак в період занепаду феодалізму XIV – XV ст. цей процес почався знову. В Європі настала епоха Відродження. Саме в той час з'явилися роботи, що обґрунтовували примат держави над церквою і утворення сильної світської держави, якій би підкорялися всі громадяни. Найвидатнішим філософом того часу був Ніколо Макіавелі. Його перу належать твори “Государ”, “Міркування про першу декаду Тіта Лівія” та ін. Він визнавав два основні устрої (форми держави) – республіку та монархію, відкидаючи змішані форми, тому що держава, на його думку, може бути сильною тільки тоді, якщо є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, - вважав Макіавелі. Однак його владар не вміщується в образ монархії – це, скоріше, авторитарний принципат. Суть держави полягає у забезпеченні підданам безпеки і миру: у внутрішніх справах це захист власності і безпеки особи громадянина, у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міць держави залежить від рівня розвитку єдиної мови, одних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянські добродієвості, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки таке суспільство може існувати в республіці, де громадяни не лише користуються свободою, а й самі управляють.

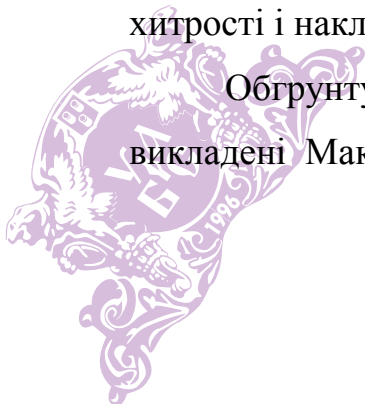
Наприкінці першої книги “Міркувань про першу декаду Тіта Лівія” Макіавелі пише про переваги республіканського ладу навіть над найкращим правлінням аристократів. Однак важливою умовою існування республіки є домінування загальнодержавних інтересів громадян над приватними, партикулярними.

Якщо ж громада не розуміє необхідності єдності, зайнята власними, дрібними інтересами, панує егоїзм, відсутній патріотизм, то актуальними стають авторитаризм та примус – лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищості спільних державних інтересів. Тому людина, яка втілює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною і рішучою, адже “...люди поступають добре лише у разі необхідності; але якщо їм надається вибір і якщо вони можуть діяти свавільно, негайно виникають усілякі смути і безладдя. От чому і говорять, що голод і нестаток роблять людей митцями, а закони – добрими. Де справи добрі самі по собі, без усякого закону, там закон не потрібний, але якщо немає доброї волі, необхідний закон”[25].

У доктрині Макіавелі немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації. Сильним у його теорії є, власне, конкретно-історичний підхід: все залежить від певної ситуації у певному суспільстві. Так, якщо майже вся перша книга “Міркувань” присвячена обґрунтуванню переваг республіканського ладу, то “Государ” – це приклад звеличування авторитарного режиму влади, одновладдя. Державу цей володар формує за суб’єктивним бажанням у подібності собі. Тільки відкинувши закон і принципи моралі, правова авторитарна диктатура “Великого перетворювача” може відкинути революційну функцію перетворення суспільства та об’єднання держави. При цьому “...саме...головне для государя – поводитися з підданими так, щоб ніяка подія – ні добра, ні погана – не змушувала його змінити свого ставлення до них, тому що, якщо трапиться лихо, зло робити пізно, а добро даремно, тому що його будуть вважати вимушеним і не віддадуть за нього шани”[26]. Таким чином, у трактаті “Государ” Макіавелі досить яскраво малює модель такого абсолютного монарха, який за допомогою будь-яких засобів – жорстокості й обдурювання, демагогії і підступності, хитрості і клевети - об’єднує і перетворює суспільство.

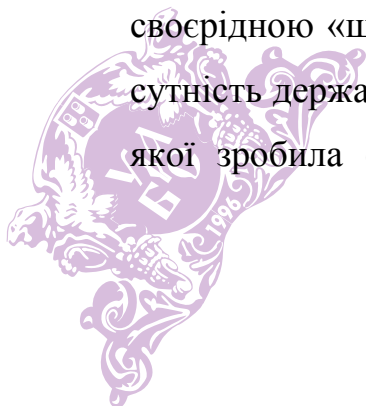
Обґрунтування необхідності авторитарної модернізації суспільства, викладені Макіавелі, багато в чому передбачили відповідні ідеї епохи нових

часів. Тезу про насильство як спосіб реалізації “справедливої” державної мети було покладено в основу практичної діяльності представників багатьох течій радикальної думки XIX – XX століття. З другого боку, аналіз Макіавелі емпіричної дійсності, його дослідження соціальної динаміки владних структур заклали методологічні основи всієї нової політико-правової думки.

Засновником авторитарного напрямку новочасної політико-правової думки є англійський номіналіст Томас Гоббс (1588 – 1679). Свої погляди він висловив у трактаті “Про державу”, а також у роботі «Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної і цивільної», яка вперше була видана в 1651 році. Філософ виходить із того, що «...природа створила людей рівними стосовно фізичних і розумових здатностей»[27]. Ця рівність людей з їхніми рівними можливостями шкодити один одному Гоббс вважав рівнозначними можливості шкодити один одному, що, у поєднанні з трьома основними причинами війни (любов до слави, недовіра, суперництво), які закладені у природі людини, призводить, згідно з Гоббсом, до того, що природний стан виявляється загальною безперервною війною.

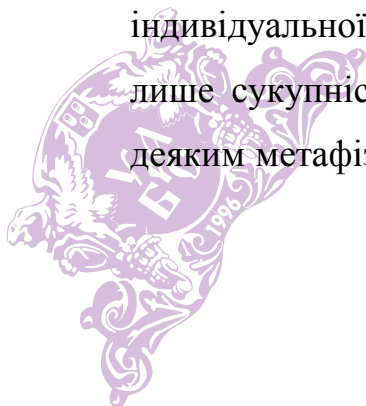
У природному стані, що зображується Гоббсом, немає загальної влади. Але гарантувати дотримання природних законів може лише загальна влада, яка тримає людей під страхом і спрямовує їхні дії до загального блага. Ця загальна влада, згідно з договірною теорією виникнення держави, якої дотримувався Т. Гоббс, може бути встановлена лише шляхом зосередження усієї влади і сили в одній людині або зібранні людей, що зводить всі волі учасників договору в єдину волю. Безліч людей, об'єднаних таким способом в одній особі (суверені), і є держава. Характеризуючи процес утворення держави, філософ порівнював його із всемогутнім біблійним чудовиськом – левіафаном, якого Гоббс вважав своєю «штучною людиною»[28]. «І в цій людині або зібранні осіб полягає сутність держави, що може бути визначена як єдина особа, відповідальним за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна безліч

людей, із тим, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як вона вважає це необхідним для їхнього миру і загального захисту»[29]. Суверен, як носій цієї особи, має верховну владу стосовно підданих. «Суверенна влада, - за твердженням Гоббса, - є душею держави»[30].

До повноважень суверена Гоббс особливо відносить такі, як встановлення законів, покарання їхніх порушників, укладання миру й оголошення війни, утворення системи органів, встановлення законів про власність, здійснення правосуддя, заборона шкідливих вчень, що призводять до порушення миру і т.п. Однак перелік повноважень суверена не є вичерпним, оскільки в перерахованих правах передбачаються й інші права, необхідні для здійснення завдань держави.

В епоху Просвітництва значно збагатив автократичну ідею Жан-Жак Руссо. Теорія суспільного договору допомогла філософу обґрунтувати особливий тип відносин держави і суспільства, при яких уряд носить легітимний характер, суспільний договір є асоціацією, що створюється для захисту особи, майна та громадянської свободи індивідів, кожний з яких дуже підкоряє себе загальній волі. Результатом укладеного суспільного договору стає єдиний суспільний моральний організм на ймення держава. Відновлення суспільної гармонії, що була втрачена з часів природного стану, можливе, на думку філософа, лише шляхом реалізації нового політичного принципу – народного суверенітету, який приходить на зміну суверенітету державному. Саме тому вчення Руссо, хоча і здається протилежним абсолютистській доктрині Т. Гоббса, має з нею багато спільного. Як і Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, почавши з індивідуалістичної природи людини, став апологетом суспільного, колективістського початку, що знайшов своє вираження у тиранічній владі більшості над меншістю. Загальна воля, до якої апелює Руссо, відрізняється від індивідуальної волі людини. Вона також не співпадає з волею більшості, яка є лише сукупністю її складових приватних волей. Таким чином, загальна воля є деяким метафізичним абсолютом, постулатом загальної мети, що, в принципі, не

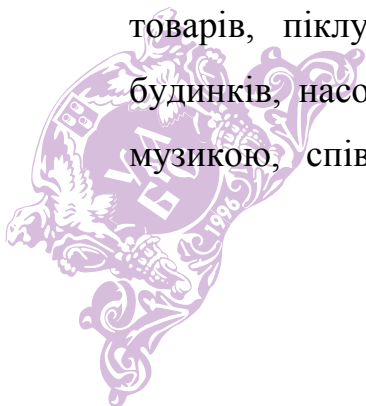
підлягає ніякій емпіричній версифікації і не може бути перевіреном чи зміненим за допомогою конкретних соціологічних методів. Тому вчення Руссо, при його зовнішньому демократизмі і простоті, при всіх постійних посиланнях на суспільний договір та народну волю, з точки зору багатьох критиків, є вкрай метафізичним і глибоко авторитарним[31].

Вченню Руссо традиційно протистоїть теорія Шарля Луї Монтеск'є. Продовжуючи традиції Локка в сфері політичної думки, Монтеск'є сформулював принципи державного устрою, що різко відрізнялися від поглядів Руссо. І якщо основний вклад останнього полягає у його теорії народного суверенітету, яка оправдувала боротьбу народів проти тиранії монархів, то провідним досягненням Монтеск'є слід вважати концепцію правової держави і розподілу влад, яка знайшла своє вираження практично у всіх конституціях демократичних держав сучасності[32].

Надмірне втручання держави в життя суспільства може привести до економічного краху, хоча до цього і закликають ряд авторитарних теорій, обгрунтованих Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, Х. Вольфом і Г. Лейбніцом. Багато їх ідей були здійснені російським імператором Петром Першим.

Так, у листуванні з російським імператором Лейбніц писав: «Досвід досить показав, що державу можна привести в квітучий стан лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години»[33].

Його підтримує Вольф: «Уряд повинен мати право й обов'язок примушувати кожного до роботи, встановлювати заробітну платню і ціну товарів, піклуватись про влаштування гарних вулиць, міцних і красивих будинків, насолоджувати зір обивателів картинами, що радують око, а вуха - музикою, співом птахів і дзюрчанням води, сприяти суспільним розвагам

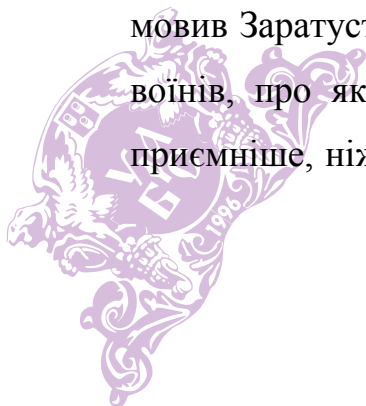

театральними виставами й іншими видовищами, заохочувати поезію, піклуватися про шкільне виховання дітей, спостерігати за тим, щоб дорослі піддані старалися бути чесними і благочестивими»[34]. Піддані ж «...повинні охоче робити те, що влада знаходить потрібним для загального благополуччя»[35]. Петро Великий, впроваджуючи ці теорії в практику російської держави, по суті, став провідником правового ідеалізму, що поряд із правовим нігілізмом є антиподом правової культури в умовах розвинутого громадянського суспільства.

Наприкінці ХУІІ – початку ХІХ століття авторитарні теорії почали обґрунтовувати видатні теоретики Жозеф де Местр та Луї де Бональд. Для них автократія стала єдиною реальною альтернативою хаосу, що несли революція та республіканське правління.

У ХІХ – ХХ століттях звуження соціальної бази політичної влади правлячої верхівки обумовило особливе пожвавлення авторитарних теорій. Особливо актуальною ця проблема стала не в країнах з розвиненими демократичними традиціями й інститутами, а в тих регіонах світу, які не мали їх зовсім чи сформували їх у недостатній мірі, виникла необхідність оперативних соціальних змін. Не випадково найбільший вклад у розв'язання питань конституціоналізму такого типу внесли вчені тих держав (Іспанія, Італія, Німеччина, Росія), які у ХХ столітті просувалися шляхом прискореного розвитку, тобто модернізації (Х. Арндт, Р. Міхельс, Г. Моска, Х. Ортега-і-Гассет, М. Острогорський, В. Парето, Б. Чичерін).

Авторитарні теорії набувають розвитку і у творчості пізніших мислителів: Фіхте, Гегеля, Маркса, Ніцше тощо. Так, у ХІХ ст. авторитарне “зabarвлення” мала теорія влади «сильної особи» Ф.Ніцше. Його найвидатніша праця “Так мовив Заратустра. Книга про всіх і нікого.” обґрунтовувала владу кращих, у т.ч. воїнів, про яких Ніцше писав: “...Для кращого воїна «Ти повинен» звучить приємніше, ніж «Я хочу». І навіть те, до чого схильне серце ваше, повинне бути

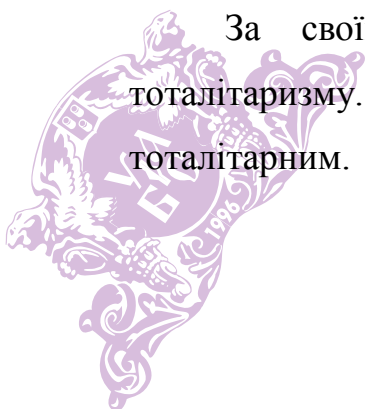
спершу наказане вам”[36]. Взагалі саме Ф. Ніцше обґрунтував ідею єдиного суб’єкта історії, якому все можна, тобто Надлюдини, яку він, безумовно, вважав найкращою. Надлюдиною не родяться, нею стають, якщо пробуджують у собі намір буди “кращим”. Інші ж повинні підкорятися: “Тому що, брати мої: краще повинне панувати, і краще *хоче* панувати! А де вчення говорить інакше, там кращих *не вистачає*...Ось вчення моє: людське суспільство – це спроба, це довге шукання; шукає ж воно того, хто велить”[37].

Його послідовник О. Шпенглер основою політичного процесу вважав волю до влади.

Кульмінаційним пунктом авторитарних теорій була ідеологія фашизму і більшовизму в працях Д. Джентиле, Х. Чемберлена, В. Леніна, що були своєрідними попередниками ідеологій тоталітаризму.

В 20-30-х роках ХХ століття була піддана сумніву одна з істин Нового часу, яка полягала у переконанні цінності демократії як форми правління, що створює оптимальні умови для вираження волі народу у політиці і керівництві державою. Ряд мислителів виступає з розгорнутою критикою демократії взагалі і, особливо, ліберальної демократії. Теоретично основною стає теза, згідно з якою демократія – це лише форма державної організації, яка може мати різний соціальний зміст і використовуватися всіма політичними течіями для досягнення їх політичної мети. Ймовірно, найповніше ця теза була сформульована В. Леніним у роботі “Держава і революція”[38]. За допомогою гегелівської діалектики в ній доводилась парадоксальна теза, що буржуазна демократія це диктатура класу капіталістів, а диктатура пролетаріату – вища форма демократії. Щодо самої демократії, то це всього на всього одна з форм державного устрою, яка може в різних умовах бути наповнена різним соціальним змістом.

За своїм характером авторитаризм певною мірою близький до тоталітаризму. В історії дуже часто авторитарні режими приходили на зміну тоталітарним. Це відбувалося тоді, коли наступала криза тоталітаризму, що

приводило до деяких послаблень у політичному житті. При зовнішньому збереженні старої системи державної влади її контроль над суспільством перестає бути тотальним, всепоглинаючим. Авторитарний режим при усій своїй близькості до тоталітаризму відрізняється від нього. Визначається принаймні п'ять найголовніших рис, що відрізняють авторитаризм від тоталітаризму.

По-перше, авторитаризм не претендує на політичний контроль за всіма сферами життя суспільства. Забезпечуючи будь-яким шляхом, в тому числі і прямим насильством, політичну владу, авторитарний режим не втручається в ті сфери, що не пов'язані безпосередньо з політикою. Для нього характерне роздержавлення, деєтатизація економіки, культури, соціальної сфери. І хоча держава може активно впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, механізми ринкового саморегулювання при цьому не руйнуються.

По-друге, тут немає єдиної ідеологічної бази, надідеї або вона досить розмита. Західні державознавці називають авторитарні режими прагматичними диктатурами на відміну від ідеологічних при тоталітаризмі.

По-третьє, авторитарний режим, у порівнянні з тоталітарним, більш гнучкий, здатний до трансформації і модернізації. Він допускає розмежування і поляризацію різних політичних сил і інтересів, дозволяє в певних рамках легальну опозицію і тим самим сприяє зародженню демократичних механізмів і інститутів.

По-четверте, тоталітарні режими спираються, насамперед, на масові рухи, партії, вожді яких, як правило, не входили в старі структури влади, а авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, бюрократії, церкви.

По-п'яте, тоталітарний терор загрожує всьому населенню, а авторитарний – лише супротивникам авторитарного режиму.

Відомий дослідник тоталітаризму К. Інгерфлом, вважаючи СРСР тоталітарним з початку його існування і до кінця, зазначав: “Не можна змішувати Радянський Союз – ні часів систематичного терору, ні періоду вибіркового репресій – із «просто» диктаторськими або авторитарними режимами, оскільки вони мають вузьку соціальну базу, широта внутрішньої опозиції обмежена рівнем репресій, а не рівнем втягненості мас у систему, причому громадянське суспільство піднімає там голову кожного разу, коли зовнішні поразки, внутрішні мобілізації або ж старіння влади призводять до ослаблення останньої”[39].

Як уже вказувалось, певні риси авторитаризму наближають його до тоталітаризму. Однак найістотніша різниця між ними полягає в характері відносин між владою, суспільством і індивідом. Якщо в умовах авторитаризму ці відносини диференційовані і спираються на т.зв. «обмежений плюралізм», то тоталітаризм взагалі відхиляє плюралізм і різноманітність соціальних інтересів. Причому тоталітаризм прагне ліквідувати не тільки соціальний, але й ідеологічний плюралізм, інакомислення.

Авторитаризм не заперечує права на автономне, різноманітне самовираження суспільства, його груп, окремих громадян. Це дало підстави деяким політологам тлумачити авторитаризм як спосіб правління «з обмеженим плюралізмом»[40]. Це означає, що будучи консервативним типом влади, він був не в змозі позбавити права голосу широкі маси населення, а тому вдавався з цією метою до глобальної або вибіркової заборони партій і масових організацій. Причому заборонялися ті організації, які порушували соціальну рівновагу між державою, бізнесом, церквою тощо. Дозволялася діяльність тих сил, що підтримують існуючий статус-кво.

З огляду на вищезазначені риси, можна визначити авторитарний режим як необмежену владу однієї особи або групи осіб, що не допускає політичної опозиції, зберігаючи однак автономію суспільства і особи в неполітичних сферах

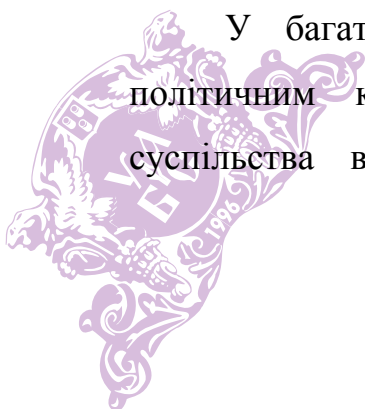

Досліджуючи держави з авторитарним режимом, можна виявити, що останній має свої сильні і слабкі сторони. Його слабкою стороною є повна залежність політики держави від позиції її глави або вищих керівників країни, відсутність у громадян правових можливостей запобігання зловживанню владою, політичному авантюризму і державній сваволі, захисту прав і чіткого формулювання своїх інтересів. Крім того, авторитарна державна влада може чинити опір назрілим змінам, жорстко придушувати будь-яке публічне вираження вільнодумства, вчиняти масові репресії, систематично порушувати права людини. Таким чином, авторитарний режим не завжди здатний проводити успішні соціально-економічні перетворення. Наприклад, в Ірані процес перетворень, що носив назву «Білої революції», головним чином спирався лише на позицію іранського шаха Мохаммеда Рези, що призвело до поразки «Білої революції».

У той же час, досить сильною стороною авторитарного режиму є те, що він має можливості забезпечення суспільного порядку і політичної стабільності, рішучого проведення суспільних перетворень і придушення опору консервативних сил, концентрації великих зусиль і ресурсів для вирішення визначених завдань. Найчастіше авторитарний режим встановлюється для зміцнення держави, її цілісності і єдності, для протистояння економічному розвалу і сепаратизму. У ХХ столітті авторитарний режим нерідко був ефективним знаряддям модернізації суспільства, поступового створення демократичних державних і правових інститутів.

У зв'язку з цим, необхідно зупинитися на проблемі реформаторських можливостей авторитарного режиму в рамках співвідношення авторитаризму і модернізації.

У багатьох країнах незахідного світу до деякої міри неминучим політичним контекстом модернізації є авторитарний режим. Незахідні суспільства виявляються об'єктивно «не готові» до поєднання завдань

модернізації і демократичної політики. Спроби деяких держав світу, у тому числі України, швидко, в дусі більшовицьких «кавалерійських атак» прийти до демократії без наявності необхідних для неї суспільних передумов не принесли успіху і призвели до численних руйнівних наслідків.

Як приклад застосування авторитарної стратегії часто називають Південну Корею, де в умовах обмеження демократичних прав і свобод була успішно проведена соціально-економічна, політико-правова і культурна модернізація[41]. Те саме можна сказати про Тайвань, Китай, В'єтнам і деякі інші країни Азії, Африки і Латинської Америки, що на практиці продемонстрували свою соціальну й економічну ефективність. Вони довели здатність поєднати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу – з вільною економікою, особистою безпекою і порівняно розвинутим як соціальним, так і економічним, культурним, релігійним, а частково і ідеологічним плюралізмом.

У сучасних умовах постсоціалістичних країн «чистий» авторитарний режим, який не спирається на активну масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, навряд чи може бути інструментом успішної модернізації, він здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим особистої влади, що буде не менш руйнівним для країни, ніж тоталітаризм. Тому вміле поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної державної влади і її підконтрольності громадянам стає найважливішим практичним завданням на шляху успішної модернізації і конструктивного реформування суспільства[42].

1.2. Соціально-економічний, політико-правовий і соціокультурний вимір авторитаризму

Як відзначалося, авторитарний режим припускає свободу особи у позаполітичній сфері. Авторитарна держава, як правило, не втручається безпосередньо у приватне життя своїх громадян, що не пов'язане з політичною діяльністю. Тому в умовах авторитаризму можуть існувати організації, що є незалежними від втручання держави. Авторитарна держава, як правило, дотримується законодавства, яке не стосується політичної діяльності громадян. Тому, на наш погляд, слід погодитися з положенням, сформульованим професором А. Венгеровим про те, що “Авторитарний режим ... може бути заснований на праві, моральних засадах, але його не можна усе ж віднести до режимів, де населення бере участь у керуванні, а влада здійснюється найбільш ефективним способом. Все ж при будь-якій формі авторитаризму державна влада не формується і не контролюється народом”[43].

Разом з тим, слід відзначити, що формування державної влади і народний контроль над нею цілком можуть здійснюватися лише в умовах демократії. У той же час усі спроби “запровадження” останньої при відсутності зрілого громадянського суспільства приречені. Тому в умовах, коли саме суспільство не в змозі забезпечити порядок, ця функція покладається на державу, щоб люмпенізовані кола суспільства, фанатики й інші підривні елементи не могли користуватися всіма правами і свободами, створюючи при цьому загрозу соціального розладу. Звідси випливає, наприклад, що в 90-і роки для країн Азії з неусталеними інститутами демократії, з несформованим громадянським суспільством були передбачені лише три варіанти розвитку: *по-перше*, авторитаризм і обмеження прав для забезпечення стабільності і можливості проведення соціальних перетворень; *по-друге*, жорстока диктатура, що вдається

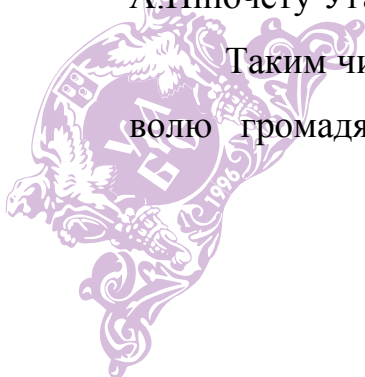
до масових порушень прав людини переважно для самозбереження; *по-третє*, хаос і масове “неінституціоноване” насильство[44].

Як авторитаризму, так і демократії протистоїть охлократія, хаос і анархія, що відкривають шлях насильству, відкритому використанню стихійної грубої сили, агресивності людини. Так як функцією будь-якої державної влади є обмеження, недопущення цього, індивід найчастіше готовий миритися з формами цієї влади, далекими від ідеалу, заради порятунку від хаосу та анархії. Необхідно мати на увазі, що у більшості азіатських культур останні розглядалися не як минуле, що асоціювалося з ідеальними формами правління, а як реальна загроза в майбутньому. У період же незалежного розвитку це положення було посилене необхідністю перетворень, головною рушійною силою яких була держава. У зв'язку з цим практично в усіх країнах світу, включаючи найблагополучніші, питанням номер один була саме стабільність держави, усталеність її режиму. Тому в умовах авторитарної держави всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі проблеми прав і свобод людини, демократизації розглядаються державою крізь призму збереження й зміцнення своєї влади.

У сучасній науці влада означає здатність однієї людини нав'язувати свою волю іншим, а державна влада відповідно - здатність держави нав'язувати свою волю своїм підданам[45].

В умовах авторитарного режиму велике значення має влада лідера. Так, секретом уявного успіху авторитарного режиму в Чилі, що був розрекламований у ЗМІ, була влада його лідера. Необхідність політичної і економічної модернізації викликала у генерала інтерес до влади. Під час перевороту 1973 року проявилася його воля до влади. Збройні сили та іноземні кредити дали А.Піночету Угарте силу утримувати цю владу.

Таким чином, якщо державна влада це здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни, то ті способи і прийоми, за допомогою яких

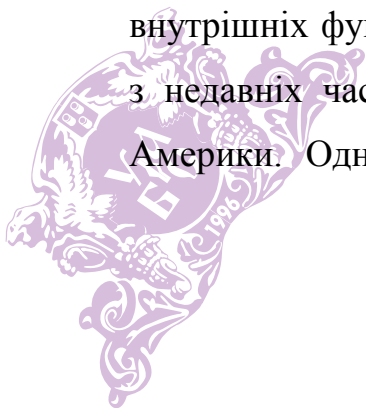

відбувається це «нав'язування», є методами здійснення державної влади. Традиційно вітчизняна теорія держави і права виділяє серед них два методи: переконання і державний примус[46].

Відомий дослідник державної влади, професор В. Корельський метод переконання розуміє як метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування у неї поглядів і уявлень, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її мети і функцій[47]. Щодо категорії державного примусу, то В. Корельський розуміє його як психологічний, моральний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою змусити її діяти за волею пануючого суб'єкта, в інтересах держави[48].

Оцінюючи різні державні режими, не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус – для так званих «антидемократичних». Обидва методи властиві усім видам державних режимів у тій чи іншій мірі. Метод переконання, як більш м'який метод здійснення влади держави, досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але і державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках, коли індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким В. Корельський розумів той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах[49].

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків, при здійсненні своїх зовнішніх і внутрішніх функцій, він не відмовляється і від державного свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак сьогодні останні виступають на міжнародній арені в ролі

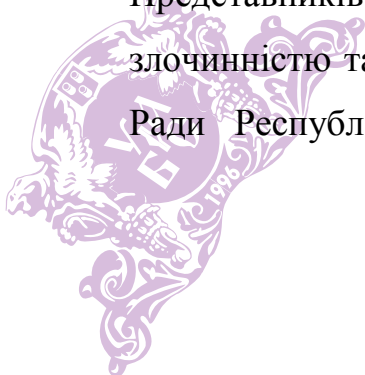

своєрідного світового жандарма (як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи»): вторгнення в Панаму; бомбардування Лівії; участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. У США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 50-х, арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 60-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

В умовах тоталітарного режиму дуже обмежений метод переконання. Тут, в основному, спостерігається або добровільне підпорядкування державній владі, або державний примус. Воно виражається як у формі правового примусу (наприклад, кримінальна відповідальність за вбивство), так і у формі державного свавілля: розширені повноваження каральних органів (ГЕСТАПО і НКВС), вбивства політичних супротивників (судові процеси 1936 – 1938 років, «Ніч довгих ножів» 1934 року), заплановані викриття «ворогів народу» тощо.

Методи здійснення державної влади в умовах авторитарного режиму відрізняються як від методів здійснення державної влади при демократичному режимі, так і аналогічних методів в умовах тоталітарної держави. Це пов'язано з тезою, що виражає основний принцип функціонування державної влади, її взаємодії з народом: «Дозволено усе, крім участі в політичній діяльності!».

Тому в умовах авторитарного режиму для позаполітичної сфери характерні як методи переконання, так і методи державного правового примусу. Тут необхідно відзначити, що держава в умовах авторитарного режиму за допомогою спеціальних законів досить успішно бореться з різного роду негативними явищами в громадському житті: корупцією, тероризмом, незаконним оборотом наркотиків і зброї. Так, у республіці Білорусь 3 червня 1997 року Палатою Представників було прийнято закон «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією». 10 червня цей закон був затверджений на засіданні Ради Республіки. Цей закон було спрямовано на захист прав громадян,

громадських і державних інтересів від організованої злочинності та корупції. 26 червня 1997 року президент Республіки Білорусь О.Лукашенко підписав його, тим самим визначивши державну політику щодо боротьби з цими злочинами.

Основним завданням цього закону стало створення організаційних та правових підстав для боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також забезпечення при цьому правових гарантій захисту законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Однак по суті цей закон виявився недосконалим. Він був використаний для боротьби з супротивниками авторитарного режиму, що на цей час склався в Республіці Білорусь, а основний зміст закону був спрямований на обґрунтування репресій проти супротивників режиму.

Якщо у позаполітичній сфері громадського життя для авторитарного режиму характерні методи переконання і державного правового примусу, то в політичній сфері може бути і державне свавілля.

Прояви державного свавілля могли бути різними: приміщення дисидентів у психіатричні клініки в СРСР, ескадрони пильності та політичні вбивства у Чилі, парагвайські (у період диктатури А.Стресснера), а також бразильські «ескадрони смерті», діяльність яких до кінця 1968 року вражала громадян Бразилії[50].

Однак «ескадрони смерті» зовсім не характерні для інших країн з авторитарним державним режимом. Так, ряд країн Співдружності Незалежних Держав у даний час здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії через різні форми авторитаризму: Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Узбекистан, Україна. Згідно із ст.69 п. 6 Конституції Республіки Казахстан, що була затверджена на референдумі 30 серпня 1995 року, Президент здобував собі право розпуску Парламенту у випадку неприйняття ним відставки уряду, який ним же був сформований. Щодо Республіки Узбекистан, то досить характерним є положення, передбачене ст. 16 ч. 1 її Конституції: “Ні одне з положень означеної Конституції не може тлумачитись на шкоду правам і інтересам

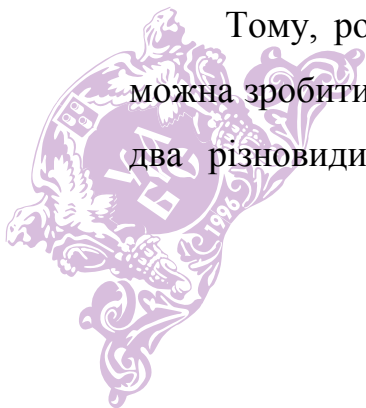
Республіки Узбекистан”[51]. По суті це може сприяти державному свавілляю навіть тоді, коли це заборонено Конституцією.

Певні паралелі, проведені між республіками СНД і країнами «класичного» авторитаризму (наприклад, зневажливе ставлення до діючих на момент встановлення авторитарного режиму конституцій у Чилі і Російській Федерації), дозволили декому зробити висновок про те, що там також існує авторитарний державний режим.

Останнє можна пояснити, якщо порівняти ставлення російського керівництва до конституції РРФСР із ставленням чилійської хунти до конституції Чилі 1925 року. В обох випадках діючі конституції порушувалися. У радянську і російську правову систему прийшло поняття референдуму. Саме на референдумі 17 березня 1991 року в РРФСР був введений інститут президентства, що, по суті, ліквідувало систему Рад як систему єдиних органів народного представництва. У результаті перевороту в Чилі в 1973 році на чолі держави й уряду стала військова хунта. Вона складалася з командуючих трьома видами збройних сил і корпусом карабінерів. Відповідно до указу хунти від 17 грудня 1974 року її глава – генерал Аугусто Піночет Угарте став президентом республіки. Він здійснював виконавчу владу, а хунта в цілому – законодавчу. З липня 1976 року стала діяти так звана Державна Рада – вищий консультативний орган при президенті, на який була покладена функція підготовки рекомендацій стосовно найважливіших політичних і економічних питань. Ці органи не були передбачені Конституцією Чилі, прийнятою у вересні 1925 року[52].

Взагалі юридичні конституції в таких країнах дуже часто мають демократичні положення, які, однак, не реалізуються на практиці або включаються лише для того, щоб приховати антидемократичну суть режиму.

Тому, розглядаючи державне свавілля, як різновид державного примусу, можна зробити висновок про те, що і він не однорідний. Існують принаймні його два різновиди. Перший здійснюється в сучасній Російській Федерації або

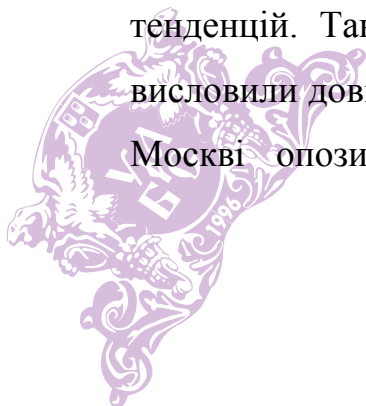
здійснювався у Франції в період президентства Шарля де Голля. Для нього характерні: *по-перше*, пріоритет виконавчої державної влади над законодавчою; *по-друге*, відсутність відкритого терору проти опозиції; і, *по-третє*, формальне обмеження правом державної влади. Як видно, у цих державах формально припускається опозиція, але її діяльності перешкоджають різні причини організаційного, морального, зрідка правового характеру.

Інший різновид свавілля існував в умовах нікарагуанської сомосівської диктатури або ж в умовах чилійської пінократії. Для нього були характерні наступні риси: пріоритет виконавчої влади над законодавчою; державна влада не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору. Політичні права і свободи або ліквідуються, або, якщо формально оголошуються, здебільшого серйозно обмежуються відсутністю механізму їхнього реального захисту. Перший різновид свавілля є завуальованим, другий – прямим.

Як завуальоване, так і пряме державне свавілля пов'язане з насильством. Однак опір лише на насильство не сприяє усталеності авторитарного режиму. Правляча еліта прагне шукати підтримки в суспільстві. У зв'язку з цим необхідно дослідити соціальну, економічну і морально-ідеологічну основу державної влади в умовах авторитарного режиму.

Соціальною основою цієї влади є ті верстви населення, на які ця влада спирається: збройні сили, крупна буржуазія, іноді середній клас, а в умовах лівоавторитарних диктатур – пролетаріат, селянство та інші верстви.

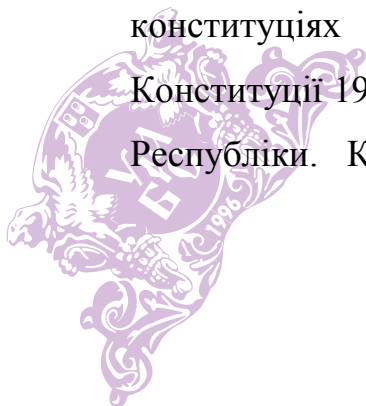
Це проявляється під час розвитку так званої плебісцитної демократії. Одним з її інститутів є референдум. Саме йому Російська Федерація зобов'язана інституту президентства, про що вже згадувалось. У важкий період становлення російської державності саме референдум сприяв посиленню авторитарних тенденцій. Так, 25 квітня 1993 року на референдумі 48 мільйонів виборців висловили довіру президенту Б. Єльцину. У відповідь на це 1 травня 1993 року в Москві опозиція організувала масові демонстрації, що в деяких місцях

перетворилися в безладдя. 6 травня президент, проаналізувавши підсумки референдуму, заявив про подальші кроки вищих органів виконавчої влади. 21 вересня 1993 року президент видав указ про розпуск Верховної Ради і з'їзду народних депутатів РРФСР. Останні не підкорилися і в ніч з 3 жовтня на 4 жовтня організували масові безладдя в Москві. Наступного дня президент як Верховний Головнокомандувач віддав наказ про застосування сили для придушення опозиції. Армія виконала наказ. 12 грудня 1993 року на референдум був винесений проект нині діючої Конституції Російської Федерації. Формально проголосивши республіканську форму правління змішаного типу, вона фактично закріпила в Росії своєрідний авторитарний режим. Президенту були надані величезні повноваження. Так, ст.111 п.4 по суті закріпила його право розпустити Державну Думу у випадку, якщо остання відмовиться затвердити зручного для глави держави Голову Уряду. Проте ця Конституція була затверджена, що свідчило про підтримку авторитарного режиму в Російській Федерації більшістю її громадян.

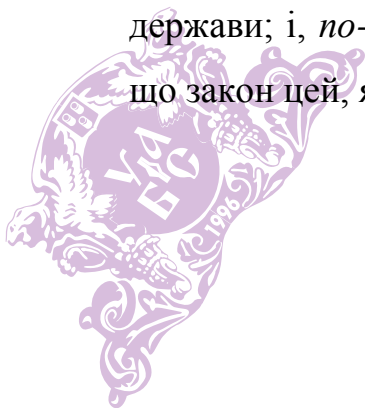
Інший приклад, що розкриває роль референдуму у визначенні соціальної основи державної влади, пов'язаний із прийняттям 11 вересня 1980 року нині діючої конституції Чилі. Документ, який чилійці схвалили на референдумі, складається з двох частин: «Основного Закону» і «Перехідних положень». За президентом була закріплена вся повнота виконавчої влади в країні. Йому також було надане право видавати декрети, що мали силу закону.

Конституційне формування V Республіки у Франції також зазнало впливу референдуму. І якщо Конституція IV Республіки 1946 року суттєво обмежувала права президента, то прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 року Конституція V Республіки їх значно розширила. Навіть просте порівняння нумерації глав у конституціях IV і V Республік Франції дає уяву про пріоритети. Так, у Конституції 1946 року II розділ присвячений Парламенту і лише V – Президенту Республіки. Конституція ж 1958 року другий розділ віддала Президенту

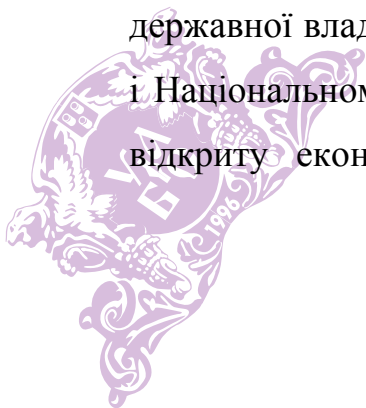
Республіки, а IV – Парламенту. Затвердження Конституції V Республіки прямо пов'язане з особистою популярністю її першого президента – Шарля де Голля. Характеризуючи цю особу, кандидат юридичних наук Є. Марчук говорив: «...Він зумів консолідувати усе суспільство, у тому числі свою численну опозицію. Знаходячись у zenіті своєї слави і сили, де Голль міг би з нею розправитися. Але він, як великий француз і мудра людина, розумів, що в той період усю націю – і опозицію, і не опозицію – треба було залучити до відродження Франції»[53]. Таким чином, президент де Голль як ніхто інший розумів, що успіх відродження Франції залежить від підтримки перетворень у досить об'єднаному суспільстві. І хоча режим особистої влади де Голля по суті був одним з різновидів авторитаризму (про що вже згадувалося), проте він користувався великою підтримкою у громадян в період становлення V Республіки. Про це свідчить і підтримка проекту Конституції де Голля на референдумі в жовтні 1958 року.

Однак це також свідчить про специфіку правової культури французів, чилійців і росіян. Проблема полягає в тому, що хоча референдум і є юридичним вираженням волі народу, проте винесені на нього законопроекти, як правило, не обговорюються: відбувається просте голосування «за» чи «проти». Більшість французів, чилійців і росіян у наведених прикладах не мали достатніх пізнань в правознавстві або взагалі не вважали за необхідне ретельно вивчити текст винесеного на референдум законопроекту. Тому, як правило, вони формально проголосували за запропонований проект Конституції, бездумно закріплювали те, що було необхідно для держави в той період. Тому референдум, незважаючи на його ніби демократичність, може бути: *по-перше*, простим знаряддям в руках у владарів при відсутності досить розвиненої правосвідомості у громадян держави; і, *по-друге*, зовсім недемократичним способом прийняття закону, тому що закон цей, як правило, не обговорюється.

У ряді країн соціальною основою встановлення авторитарного режиму є насамперед армія. У 1973 році в Чилі саме вона привела до влади Аугусто Піночета і протягом 15 років була для нього опорою. Однак сама по собі опора на грубу військову силу хоча і може забезпечити утримання влади главою держави, проте не здатна вирішувати питання соціально-економічних перетворень. Тому в нього виникає потреба в опорі на додаткові сили, здатні організувати перетворення в країні. Наприклад, у Індонезії генерал Сухарто шукав опори в технократів. Подібне спостерігалось і в Чилі, де останні (так звані «чикагські хлопчики») за допомогою американських кредитів і спираючись на військову силу, змогли здійснити певні економічні перетворення.

Однак опора лише на армію і технократів не сприяла стабільності режиму. Тому він змушений шукати підтримку серед різних верств населення. В Індонезії генерал Сухарто отримав підтримку середнього класу: людей науки і мистецтва, вузівських викладачів, журналістів, лікарів, юристів, кваліфікованих управлінців, інженерів і техніків, бізнесменів неелітного рівня. У Чилі генерал Піночет одержав її серед вищого суспільства, зосередженого в багатих кварталах Сантьяго – Лас Кандос і Ла Де Хеса. У Сальвадорі армія спиралася на родову олігархію, що не тільки була незалежна від військових, але і здійснювала контроль за їх діяльністю, за їх владою таким чином, що вони не відігравали вирішальної ролі в управлінні державою. У Мексиці відносна самостійність органів виконавчої влади пояснюється опорою уряду на традиційно домінуючу в суспільстві правлячу з 1929 року Інституціональну-революційну партію. Вона була здатна контролювати основні селянські і робітничі організації, що було наслідком періоду революції і аграрної реформи. Закріплена складною системою інституціональних зв'язків і перерозподілу державних ресурсів після завоювання державної влади підтримка з боку селянства і профспілок забезпечує президенту і Національному конгресу міцні позиції у відносинах з противниками курсу на відкриту економіку і приватизацію, дозволяючи стримувати невдоволення

основної маси міського населення, у котрого істотно знизився рівень життя під час проведення стабілізаційних заходів.

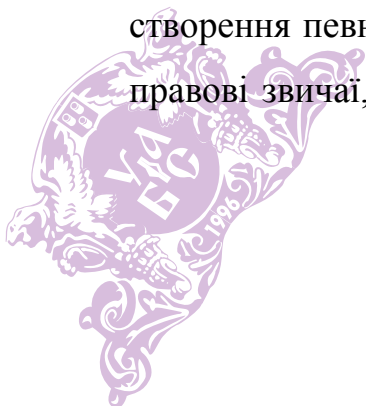
Саме опора на різні соціальні верстви (середній клас в Індонезії, кола вищого суспільства в Чилі, родову олігархію в Сальвадорі) сприяла певній тимчасовій легітимності авторитарного режиму в названих країнах. Успіх же перетворень залежить, на думку деяких дослідників, від тих соціальних чинників, що впливають на режим.

Як відомо, соціальна структура незахідних суспільств конституюється дією трьох основних груп чинників – економічних, природних і політико-правових, що детально проаналізовано в монографії “Авторитаризм і демократія в країнах, що розвиваються”[54].

Перша група формує основи класів і верств, що примикають до них. Однак у зв'язку з тим, що східне суспільство досить далеко як від ідеального громадського суспільства, так і від схожого з ним західноєвропейського соціуму XIX століття, економічний чинник однозначно не може розглядатися, безумовно, як переважаючий.

Друга група чинників – сформовані природно, тобто природні. Саме вона формує кривно-родинні, територіальні, а також локально-етнічні спільності.

Що стосується *третьої* групи чинників, то саме вона формує групи, відносини між якими формуються на основі особистої залежності, влади, привілеїв, позаекономічного примусу і т.п. Однак ця група чинників неоднорідна. Деякі з них діють на мікрорівні, що породжується місцевою неотрадиційною владою, а іноді насильством. Інші ж мають характер державно-владних відносин, які генеруються правом, що має глибокі історичні корені. Це загальносоціальне право виникло тоді, коли суспільство усвідомило необхідність створення певного регулятора відносин, що виникають. Тоді і зародилися перші правові звичаї, які обумовили утворення звичаєвого права. Саме воно відіграло

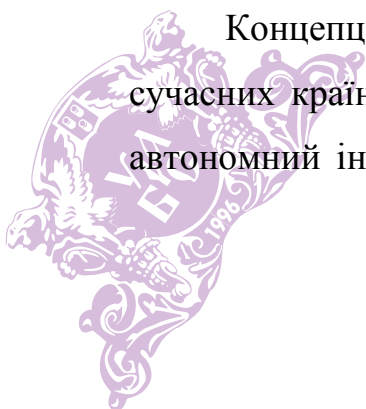

важливу роль в утворенні юридичного права. Поступово звичаї переросли в правові традиції.

Зареєструвавши переважання цінностей ієрархізованого суспільства над ідеями конкурентності в політико-правовій сфері в країнах Азії, західне державознавство міцно пов'язало це явище з авторитаризмом, в умовах якого загальнодозвільний тип правового регулювання, що спирається на правовий принцип «Дозволене усе, що прямо не заборонено законом», є більш вузьким, ніж загальнозаборонний тип, в основі якого правовий принцип «Заборонене усе, що прямо не дозволено законом»[55]. В традиційній східній культурі від держави очікують не стільки наказів, скільки дотримання й охорони існуючого права, соціального порядку, ритуалів і т.п. Тому в ієрархізованій статутній структурі дух прямого придушення, характерний для авторитарної держави, практично відсутній. Патерналізм у країнах Азії немислимий без зацікавленості й участі клієнтели. І якщо в західному розумінні в авторитарній державі владні структури маніпулюють своїми громадянами винятково у своїх інтересах, то в умовах Сходу піддані шукають заступництва держави не менше, ніж вона прагне заручитися їхньою підтримкою.

Досвід Індонезії, Сінгапуру, Пакистану, арабських держав у 80-х – на початку 90-х років свідчить про те, що зміцнення незалежного від держави «середнього класу» аж ніяк не веде автоматично до демократії. Проте досить сильний середній клас змінює, як мінімум, форми авторитаризму, котрий з метою модернізації робить активнішим вплив громадянського суспільства, яке формується, на характер держави, стимулює перехідні форми політики, робить авторитарну державу більш відповідальною перед суспільством, намічає демократичну перспективу.

Концепція «громадянського суспільства», накладена на реальність сучасних країн Азії, обов'язково містить у собі такий параметр, як суверенно-автономний індивід. Наскільки капіталізм в азіатських, латиноамериканських і

африканських цивілізаціях сприяє виділенню індивіда як самостійної одиниці суспільства, настільки там формується така основа демократії і прав людини, як громадянське суспільство.

Найважливішим моментом для розуміння специфіки соціально-економічного і політико-правового виміру боротьби авторитарних і демократичних тенденцій є взаємодія держави, суспільства й окремої людини. У деяких країнах Азії держава довела здатність охоплювати своїми структурами суспільство і «витягувати» з нього ресурси. Однак у більшості випадків суспільство виявлялося не спроможним змінити відносини і поведінку людей. Коли ж це усе-таки вдавалося, то досягалося воно за рахунок неймовірного насильства і ліквідації «громадянського суспільства», про що свідчить досвід КНР під час правління Мао Цзе Дуна, КНДР – у період лідерства Кім Ір Сена або ДРВ, очолюваної Хо Ши Міном.

Слабкість державних інститутів у багатьох країнах Азії полягає в тому, що, на відміну від Заходу, вони не спираються на міцний фундамент консолідованого громадянського суспільства. Це призводить до того, що держава змушена сама порушувати законність і правопорядок, щоб зламати опір різних суспільно-політичних сил, що протистоять перетворенням у суспільстві і державі. У боротьбі з ними державна влада вдається до таких методів примусу, що в принципі здавалися не характерними для даної держави – до незаконних арештів, катувань, організації «зникнень» і т.д., тобто до тих методів державної свавілля, про які вже згадувалось.

І саме тут особливу роль відіграє армія, про яку вже згадувалось. Так, у Індонезії донедавна військові вважали себе «рятівниками батьківщини». По суті, саме вони на чолі з генералом Сухарто, разом із своїми союзниками створили плацдарм для економічних перетворень і забезпечили їх втілення в життя в 60-80-х роках.

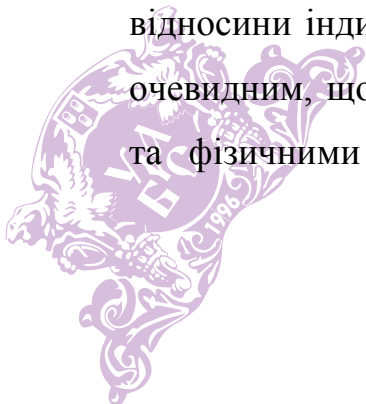

Особливу роль відігравала армія і в країнах Латинської Америки, які по суті були створені і відвойовані у Іспанії військовими Симоном Боліваром і Хосе Сен-Мартіном. Тому немає нічого унікального в тому, що в країнах Латинської Америки при владі довго знаходився той, хто спирався на збройні сили. Так, наприклад, у Чилі президент С.Альєнде не мав цієї опори. Під тиском призначивши генерала А.Піночета Угарте головнокомандувачем збройними силами, він не зміг утриматися при владі. 57-літній генерал здійснив путч як масштабну армійську операцію з танками, артилерією і літаками. Президентський палац **La Moneda** був узятий штурмом, а самого Альєнде вбито. Генерал Піночет був уособленням філософії і практики чилійської воєнщини, а чилійська армія була організована за німецьким зразком. Після прийняття в 1980 році нової конституції Чилі основним конституційним обов'язком армії стало забезпечення як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки країни.

На відміну від країн Азії у деяких латиноамериканських державах ще до встановлення авторитарних режимів склалися певні інститути громадянського суспільства. Принцип поділу влади між ним та державою обумовив необхідність диференціації права на публічне і приватне.

Як відомо, вперше таку диференціацію права було науково обгрунтовано в рамках романо-германської правової сім'ї, до якої належать і ті країни Латинської Америки, що мали авторитарні режими.

Цей поділ має загальний характер і є важливою характеристикою правових систем латиноамериканського континенту, а також Туреччини. Сутність його полягає в тому, що до публічного права відносять ті інститути і галузі, які регламентують порядок діяльності та статус органів держави і відносини індивіда з державою, а до приватного – інститути і галузі, що регулюють відносини індивідів між собою. Саме тому для латиноамериканських юристів є очевидним, що відносини між державною владою і підлеглими їй утвореннями та фізичними особами висувають свої, притаманні тільки їм, проблеми і

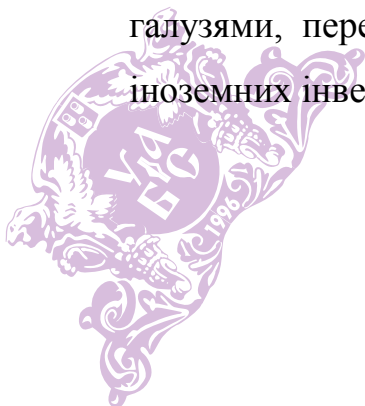

потребують іншої регламентації, ніж відносини між приватними особами. З усього сказаного зрозуміло, чому державна влада в умовах авторитарного режиму не прагне втручатися в приватне життя громадян, якщо хоче мати їхню підтримку.

Щодо економічної основи державної влади, то порівняльний аналіз досвіду країн, що розвиваються, дозволяє зробити висновок про наявність тісної взаємозалежності між характером державних структур і характером економічної політики: державний режим створює умови для реалізації економічного курсу, а успіх або невдача його проведення впливає на життєздатність державного режиму.

Особливий інтерес викликає аналіз такої залежності в країнах, що домоглися значного прогресу в економіці. Це насамперед країни Азії і Латинської Америки. Серед них є як держави, що пройшли через тривалий період модернізуючого авторитаризму, так і країни з т.зв. «квазідемократичними» режимами. Уже сама ця різноманітність показує, що між ступенем раціональності економічної політики і формою державного режиму не існує жорсткої залежності.

У зв'язку з цим, серед найважливіших компонентів національної економічної стратегії особливе місце займає питання про масштаби і форми протекціоністської підтримки місцевих товаровиробників. Створена під захистом протекціоністських бар'єрів промисловість, що, як правило, протягом тривалого часу була малоефективною, перетворюється в серйозну перешкоду на шляху підвищення конкурентноздатності економіки в цілому. І тиск з боку тих соціальних груп, що пов'язані з малоефективними виробництвами, дуже заважає розподілу державних засобів між внутрішньо орієнтованими й експортними галузями, перешкоджає здоровій конкуренції на національному ринку як для іноземних інвесторів, так і для іноземних товарів.

Усе вищезазначене вказує на те, що забезпечення зовнішньоекономічної, галузевої і фінансової збалансованості економіки припускає наявність в уряді досить міцних соціально-політичних позицій, які дозволяють йому бути незалежним від тих чи інших групових інтересів. Ця відносна самостійність органів виконавчої влади є загальною рисою, що об'єднує країни, які досягли помітного економічного прогресу.

Необхідна для компетентних керівників економікою свобода, що дозволяла б їм діяти, виходячи з національних інтересів, може бути досягнута різними шляхами. Одним із них є союз технократів і військового режиму, який є найжорстокішим типом авторитаризму.

Виправлення перекосів у національній економічній політиці шляхом жорстокого придушення демократичних свобод за допомогою військової сили, як правило, відбувається в тих країнах, де означені перекоси і пов'язані з ними економічні диспропорції починають загрожувати розвалом економіки і викликають різке загострення соціально-політичних конфліктів у суспільстві.

Показові у цьому відношенні події в Чилі. У вересні 1970 року на президентських виборах перемогу одержав представник блоку «Народна Єдність» соціаліст С. Альєнде. Уряд «Народної Єдності» націоналізував ряд найбільших промислових підприємств, придбав велику кількість приватних банків, а інші взяв під свій контроль. Швидкими темпами проводилася аграрна реформа. У результаті дій уряду значно зріс державний сектор економіки, підвищився життєвий рівень населення, суттєво скорочувалося безробіття[56].

Однак уряд «Народної Єдності» націоналізував основне багатство Чилі – мідну промисловість, яка перебувала в руках американських корпорацій. У відповідь США оголосили Чилі економічну і фінансову блокаду. Зупинялося виробництво, в країні відбувалися страйки, зросли ціни і з прилавків зникли найнеобхідніші товари. Відкриті збройні сутички між лівими і правими

відбувалися вже на вулицях, на території підприємств. Уряд Альєнде втрачав управління над цілими провінціями.

В інтерв'ю українському телебаченню керівник економічних реформ у Чилі Ернан Біхі згадував: “Ми дійшли до того, що на початку 70-х наше суспільство було зруйноване економічно і політично. Отже, нам був потрібний хтось, хто відновив би порядок. На наше щастя, це зробили військові, інакше була б громадянська війна”[57]. Це ж саме говорив экс-міністр економіки Чилі Карлос Касерес: “Чилі в 73-му році – це хаос: економічний, політичний і моральний. Не було іншого виходу, крім запровадження військового режиму. Це і стало відправною точкою для економічних і політичних змін”[58].

Після приходу до влади в 1973 році військовий уряд А.Піночета Угарте обрав неоліберальну монетаристську модель, розроблену Чикагською школою Мілтона Фрідмена. Диктатор поставив біля керма так званих “чикагських хлопчиків” на чолі з Ернаном Біхі. І, не зважаючи на дві економічні кризи 1976 і 1982 років, не зійшов з обраного шляху. Він діяв методом проб і помилок, і модель запрацювала.

Ось що говорить Карлос Касерес: “У Чилі встановлені певні методи ведення розвинутої економіки: її відкритість для міжнародної конкуренції, низький рівень інфляції, збалансованість на макроекономічному рівні; законами гарантовано право власності і здійснення приватної ініціативи, приватизація. І одна із важливих заслуг уряду президента Піночета в тому, що з 1973 по 1990 рік він пережив серію піднесень і спадів, але протягом усього цього часу не вдавався до будь-яких змін основного напрямку – до ринкової економіки. Політична воля – це головне. Якби в Піночета не було б політичної волі, то ми не мали б сьогоденного успіху”[59].

Сьогодні, коли з дня ліквідації диктатури в Чилі минуло майже 12 років, економіка цієї країни – одна з найдинамічніших у світі, з найвищим у Латинській

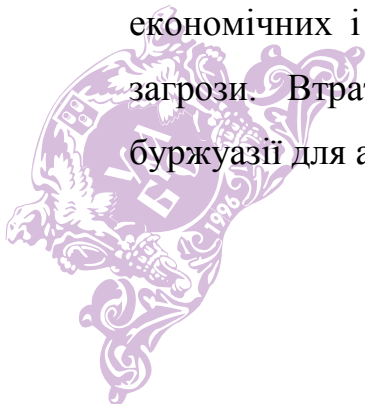

Америці середнім рівнем життя і щорічним зростанням внутрішнього валового продукту на 5-6 %.

Примусове вилучення з політичного життя профспілок, популістських і лівих партій, рухів, а також організацій, що відображають інтереси малоефективних секторів промисловості, дозволили військовим режимам у Чилі, Індонезії і Бразилії відновити сприятливий інвестиційний клімат, оздоровити бюджет і фінансову ситуацію в цілому, почати структурну перебудову господарства і підвищити його конкурентноздатність на зовнішніх ринках.

Однак необхідно зазначити, що сама по собі авторитарність режиму зовсім не гарантує здійснення необхідних перетворень в економічній сфері. Якщо ж проведення таких перетворень авторитарними методами і давало помітні позитивні результати, то вони були пов'язані ще з цілим комплексом додаткових обставин. Наприклад, з наявністю автократа, що користується великою підтримкою армії і здатний припинити конфлікти серед правлячої еліти. Так, політичні здібності, особистий авторитет в армійських колах і відданість інтересам країни А. Піночета Угарте, Пак Чжон Хі і Сухарто мали дуже велике значення для очолюваних ними режимів.

Надзвичайно важливим було і те, що дієздатні авторитарні режими, як правило, спочатку користувалися досить широкою підтримкою з боку значної частини буржуазії і середнього класу, наляканих посиленням лівого руху і руйнівною економічною політикою напередодні встановлення влади військових. Втім, це було не довго. В Аргентині, Бразилії, Уругваї і ряді інших латиноамериканських країн у першій половині 80-х років спостерігався занепад господарства. У Чилі і в Південній Кореї підтримку режимів парадоксально підривали успіхи режимів Піночета і Пак Чжон Хі у вирішенні своїх економічних і політичних завдань – оздоровлення економіки і усунення лівої загрози. Втрата легітимності серед основної частини середнього класу і буржуазії для авторитарних режимів незмінно оберталася швидким крахом.

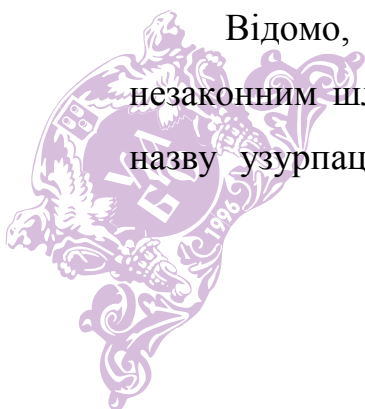

Порівнюючи найрозвиненіші в економічному відношенні країни, що розвиваються, слід звернути увагу на меншу усталеність латиноамериканських авторитарних режимів у порівнянні з режимами у країнах Південно-Східної і Східної Азії. Це пов'язано не тільки з наявністю в цих країнах глибоких культурно-історичних традицій сильної державності, але і з т.зв. «селянським чинником». Він пов'язаний з підвищеною увагою до потреб селянства з боку держави, яка прагнула не допустити поширення на селі комуністичного впливу, виходячи з надзвичайно негативного досвіду ліворадикальної політичної активності в сільській місцевості в минулому. Рішучі аграрні реформи в Південній Кореї і на Тайвані, реалістичний валютний курс в Індонезії, послідовна політика фінансової і технічної допомоги селянству у цих країнах забезпечила їхнім правлячим режимам необхідну підтримку на селі і відносну самостійність в місті при виборі основних напрямків економічного розвитку.

Як уже зазначалося вище, поряд з авторитарними серед економічно дієдатних режимів є цілий ряд т.зв. «квазідемократій», де демократична форма поєднується із елементами авторитаризму. На думку деяких дослідників, розподіл авторитаризму і квазідемократії є досить умовним. Тому вони відносять Мексику, Сінгапур, Туреччину, Таїланд, Францію (у період становлення V Республіки), сучасну Російську Федерацію до країн з авторитарним державним режимом.

Крім соціально-економічної, держава має і морально-ідеологічну основу своєї влади. Суспільні уявлення про державну владу як про зразково-моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності, існують також в країнах з авторитарним режимом. Це забезпечується панівною ідеологією і проявляється легітимністю того або іншого режиму.

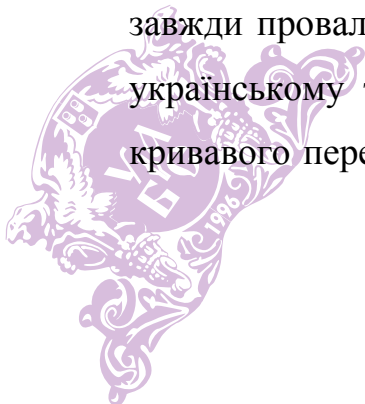
Відомо, що більшість авторитарних режимів прийшли до влади незаконним шляхом. Як правило, у цей період спостерігалось явище, яке мало назву узурпація влади, тобто насильницьке протизаконне захоплення влади

якою-небудь особою або групою осіб або ж відбувалося присвоєння собі чужих владних повноважень[60].

Згодом для кожного режиму необхідною стала легітимність, тобто така державна влада, для якої характерні такі риси: *по-перше*, сприйняття влади населенням країни, визнання її права управляти соціальними процесами, готовність підкоритися; *по-друге*, влада повинна бути законною, тобто утвореною відповідно до процедури, передбаченої нормами права[61]. Остання риса легітимності є її юридичним вираженням, тобто легальністю. Можна погодитись з визначенням, яке зробив професор В. Корельський. «Легальність, – писав він, – це нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності»[62].

Класичним прикладом узурпації і наступної легітимізації режиму є Чилі. У 1973 році А. Піночет Угарте скинув збройним шляхом президента Чилі Сальвадоре Альєнде і узурпував владу. 17 грудня 1974 року Піночет став президентом Чилі. Під тиском американської адміністрації Джими Картера в 1978 році в Чилі проводився референдум на підтримку військової диктатури. Вміло використовуючи антиамериканські настрої чилійців, їх любов до виборів, поняття суверенітету і гідності нації, а, можливо, і підтасовуючи факти при підрахунку голосів, Піночет одержав переконливу перемогу: 75% голосів на свою підтримку. Тим самим режим отримав видимість легітимності. У 1980 році він закріпив її, прийнявши на референдумі нову конституцію. І лише через 15 років після встановлення диктатури 5 жовтня 1988 року 52% чилійців відмовили в довірі уряду А. Піночета Угарте, і режим втратив свою легітимність. Сам генерал розумів, що після цього не можна залишатися при владі. «Історія нас учи́ть, що диктаторські режими, які перебувають при владі протягом століть, завжди провалюються криваво, після тривалої боротьби. – казав він в інтерв'ю українському телебаченню. – Це той урок, який дається нам, щоб уникнути кривавого переходу до миру»[63]. Після відставки він отримав статус довічного

сенатора, який надавав йому недоторканості, але у серпні 2000 року новий Президент Чилі позбавив Піночета недоторканості за злочини проти людства.

Однак не завжди режим встановлюється за допомогою узурпації. На відміну від тоталітаризму в умовах авторитарної держави відсутні монопольний суспільно-політичний рух і «тоталітарна ідея». Проте і авторитарний режим може в певний період користуватися широкою підтримкою в суспільстві. Це пов'язано з наявністю в державі харизматичного лідера. Так, наприклад, легітимність правлячої партії Сінгапуру пов'язана як із надзвичайно сприятливими для населення результатами господарських перетворень і успіхами у міжнародних відносинах, так і з особистим авторитетом її творця Чи Куан Ю, а успіхи V Республіки у Франції багато хто пов'язує з особою її першого президента генерала Шарля де Голля, якому в 1958 році французькі Національні збори більшістю голосів передали всю повноту влади під час тяжкої суспільно-політичної кризи. Парламент, вказавши лише п'ять загальних вимог до Конституції, відмовився від подальшого контролю над процесом її створення. Концепцією Основного закону Франції стали конституційні погляди Ш. де Голля, висловлені ним 16 червня 1946 року в Бейї. В основі їх була доктрина необхідності сильної виконавчої влади. Конституція була затверджена на референдумі 28 жовтня 1958 року. Вона по суті закріпила авторитарний режим у Франції, що був покликаний стабілізувати політичне становище в державі.

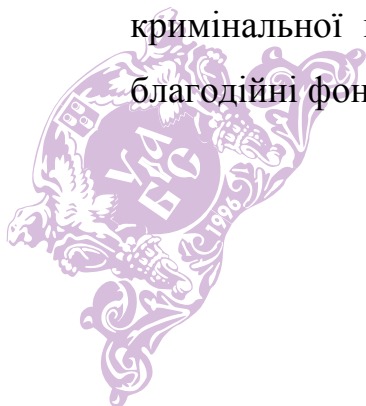
Відомо, що державна влада, яка спирається лише на насильство і примус, не довговічна. Про це говорить, наприклад, вищезазначений досвід «Білої революції» в Ірані, де курс на швидку і всебічну модернізацію не користувався широкою і стабільною підтримкою суспільства і не враховував місцевих традицій. Це призвело до падіння режиму останнього іранського шаха Мохаммеда Рези і встановлення ісламської диктатури аятоли Рухоли Мусаві Хомейні.

Таким чином, державна влада об'єктивно потребує ідеології, тобто системи ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта[64]. За допомогою ідеології вона виправдовує свої завдання і цілі, пояснює способи і методи їх досягнення. Саме ідеологія забезпечує державній владі певний авторитет, а також доводить тотожність її інтересів і цілей цілям і інтересам народу.

Стаття 15 Конституції України забороняє встановлення державної ідеології, адже як релігійна, так і світська ідеологія здатна забезпечити встановлення тоталітарного або жорстко-авторитарного режиму. Так, в Ірані іслам по суті ліквідувавши «Білу революцію», сприяв встановленню тоталітарного режиму релігійного типу аятоли Хомейні. У СРСР віра в «світле комуністичне майбутнє» стала основою побудови тоталітарної держави в «період культу особи» Й. Сталіна.

Однак в умовах авторитарного режиму тільки в надрах пануючої ідеології може визрівати потенціал для наступних демократичних перетворень. І тут показовим прикладом може бути досвід Індонезії. В свій час державною ідеологією там стали т.зв. «принципи Панча сила» – «віра в єдиного Бога», «гуманізм», «єдність Індонезії», «демократія» і «соціальна справедливість». Основою цих принципів було поклоніння першому президенту країни Сукарно і національній армії, що була «породжена революцією» і взяла на себе абсолютно особливу політичну роль[65]. В другій половині 80-х років принципи “Панча сила”, перетворившись із предмета обговорення в об'єкт поклоніння, «піднеслися» до абсолюту, звільнивши простір для дискусій на більш приземлені теми. По суті це призвело до плюралізму думок. Таким чином, пануюча ідеологія привела Індонезію до порога демократії, а диктатор генерал Сухарто був змушений піти у відставку. У серпні 2000 року його було притягнуто до кримінальної відповідальності за розкрадання 150 млн. долл. через особисті благодійні фонди.

Релігійні ідеології, релігійні традиції іноді освячували розвиток авторитарних явищ у житті суспільства. Освячений релігією авторитет державної влади в принципі був незаперечним.

У стародавні часи, коли сучасні світові релігії ще не з'явилися або ж не сформувалися в остаточному вигляді, авторитет державної влади був авторитетом керівників, громади, старійшин. Ця початкова авторитарна тенденція надмірно збільшилася. Наприклад, на територіях, де поширений іслам, коли влада керівників набула значною мірою сакрального характеру, непокора їм стала ототожнюватись з викликом, кинутим світогляду Аллаха.

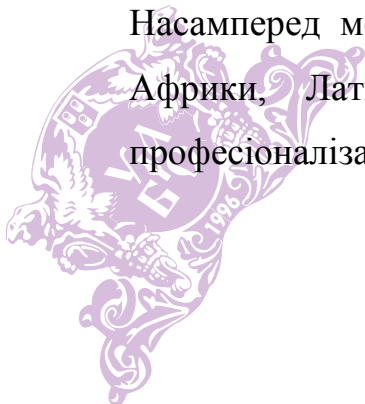
Переходячи з покоління в покоління, ця традиція збереглася і в наші дні. Саме вона визначає характер політико-правової культури. Примат інтересів каст, клану, спільності, громади, тобто колективу, як і формальний осуд прагнення до індивідуального процвітання й особистої ініціативи, ставить серйозну перешкоду поширенню принципів особистої свободи, що розвиваються на Заході, і особистої відповідальності. Саме вони ведуть до затвердження представницьких, плюралістичних витоків у галузі політико-правової культури.

1.3. Типологія авторитарних режимів та їхнє правове регулювання

Існує багато типів авторитарних режимів. В основному вони розповсюджені у тих країнах Азії, Африки, Латинської Америки, які розвиваються. Однак іноді вони можуть існувати і в розвинених країнах. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Греції середини 70-х років, які відставали у своєму розвитку від головних індустріальних держав. Розрізняють традиційні авторитарні режими олігархічного типу і демоністичний авторитаризм нової олігархії. У першому випадку влада концентрується в руках декількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя країни. Зміна лідерів, як правило, проходить у результаті перевороту, закулісної боротьби та маніпуляцій з виборами. Подібні режими характерні, насамперед, для Латинської Америки, де пануюча олігархія тісно пов'язана з католицькою церковною верхівкою. Авторитаризм же нової олігархії з'являється в результаті виходу на передові позиції національної буржуазії, яка встановлює тісні контакти з військовими. Прикладами можуть бути режими в Алжирі, Камеруні, Тунісі тощо. У багатьох країнах, що розвиваються, режими військової диктатури встановлені, як правило, шляхом військового заколоту. В багатьох випадках армія є головною опорою держави. Серед таких режимів можна назвати встановлену у вересні 1973 року військову диктатуру Піночета в Чилі, режим “чорних полковників” у Греції, що був встановлений в середині 60-х і проіснував до 70-х років. Сьогодні також існують режими, які монархічні за формою, але авторитарні за змістом. Вони встановлені за принципом наслідування влади.

Існують змішані та проміжні режими, які В. Хорос та М. Чешков називають “демократичним авторитаризмом” чи “авторитарною демократією”. Насамперед мова йде про так званий авторитаризм розвитку у країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Політична модернізація, спрямована на професіоналізацію, демократизацію, розподіл влади тощо, відбувається дуже

повільно і з великими труднощами. Авторитаризм розвитку, який проявляється як закономірне національне й регіональне явище, поступово еволюціонує в бік демократії. Для нього характерні тенденції до диктатури, використання силових прийомів та інші особливості політичного авторитаризму. Разом з тим, як зазначають В. Хорос та М. Чешков, “він підтримує інститут приватної власності, спирається на певні кола, потребує їхньої підтримки і тому, в певній мірі готовий до них прислухатися. Таким чином, авторитаризм розвитку є досить сумісним з елементами лібералізму: політичними партіями, правовими нормами і навіть “відносно вільною пресою”. В той же час орієнтована на розвиток економічна політика створює передумови для розширення цих тенденцій, розвиває ринкові відносини, підприємницькі структури, елементи громадянського суспільства тощо”[66].

Інакше кажучи, авторитаризм розвитку вміщує в собі паростки демократії, які набувають більшого розвитку під час посилення економічної модернізації. Існують деякі гібриди режимів, де органічно поєднуються елементи тоталітаризму та авторитаризму. До них, як правило, відносять франкістський режим в Іспанії та салазорівський режим у Португалії, що виникли в середині 30 р. і зійшли з політичної арени в результаті демократичних революцій 70-х років.

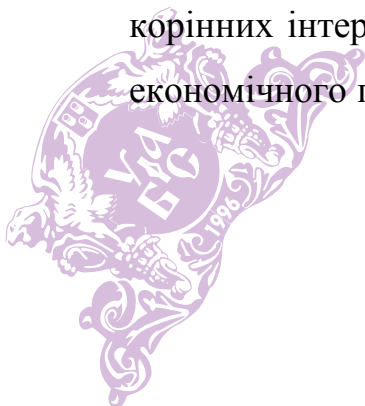
Класифікація авторитарних режимів здійснюється за їх ставленням до традицій. Відрізняється традиційний та новий авторитаризм. Традиційним вважається авторитаризм, який спирається на традиційні цінності і репродуковані політичні структури, що формувалися протягом століть. Новий авторитаризм виник у XX столітті як результат процесів індустріалізації, лібералізації та модернізації. І якщо традиційний авторитаризм є досить стабільним, то новий постійно знаходиться під загрозою повалення. Авторитаризм придушує опозиційну політичну активність і спирається на силу.

Ряд авторів типології державних режимів визначають за принципом розподілу влади, багатопартійністю, наявністю легальної опозиції, за характером взаємовідносин громадянського суспільства і держави.

Авторитарна влада, режим, система це концентроване вираження суспільно-політичних відносин у країні. Займаючи проміжне положення між тоталітарним і демократичним режимами, авторитаризм проявляється в найрізноманітніших типах. При цьому треба врахувати, що по своїй суті він консервативний, тому що пов'язаний із традиційними тенденціями докапіталістичних відносин періоду раннього домонополістичного капіталізму. Вони і нині характерні для більшості азіатсько-африканських і цілого ряду латиноамериканських держав. Таке тісне переплетення сучасних і традиційних форм авторитаризму сприяє формуванню різноманітних перехідних типів цього режиму.

Саме тому певний інтерес викликає класифікація авторитарних режимів на революційно-авторитарні і реакційно-автократичні, зроблена відомим дослідником В. Якушиком у роботі «Держава перехідного типу». Він проаналізував режими держав перехідного періоду і дав вичерпну класифікацію власне авторитарного режиму: «Варто чітко розрізняти: а) революційний авторитаризм, який демократичний по своїй суті і спрямований на захист інтересів широких народних мас, на збереження влади прогресивних сил суспільства, на активне залучення народу до вирішення політичних питань, підвищення його політичної культури, на усунення перешкод на шляху соціального прогресу, глибокої демократизації суспільства; б) реакційний авторитаризм – антидемократичний, антинародний по своїй суті, що прагне назавжди усунути народ від здійснення реальної влади, переслідує мету захисту корінних інтересів експлуаторської меншості, збереження його політичного й економічного панування і привілеїв. Реакційний авторитаризм може проявлятися

у формі автократичних держав: фашистських й інших тоталітарних диктатур, олігархічних режимів, сучасних абсолютних монархій і т.п.”[67].

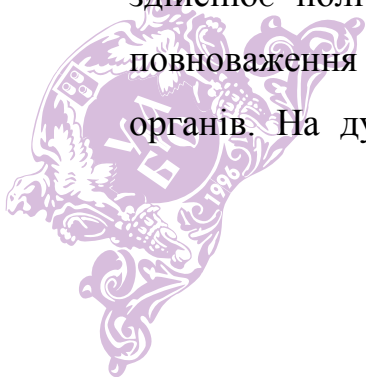
Інший відомий державознавець і політолог К. Гаджиев класифікував авторитаризм як традиційну монархію, цивільний і військово-політичний авторитаризм, а також авторитаризм модернізації[68].

Деякі дослідники класифікують авторитарні режими в залежності від їх ставлення до економічного розвитку. Вони виділяють режими, що стимулюють зростання економіки і добробуту (КНР, Тайвань, Південна Корея), режим економічного зростання (Бразилія, Уругвай 70-х років), режим збагачення еліти, що не забезпечує економічний розвиток країни.

З усіх перерахованих досліджень, на наш погляд, найбільш повною є класифікація, зроблена Ю. Сумбатяном.

Так, усі військово-диктаторські режими він поділяє на правоавторитарні[69], які характеризуються директивними методами управління державою з боку військово-бюрократичного апарату, відсутністю ефективного контролю з боку народних мас за діяльністю правлячої військової адміністрації, і лівоавторитарні[70], що виникають у процесі повстання або точніше революційних контрпереворотів. Метою цих режимів є ліквідація авторитаризму і відновлення законної демократичної державної влади. Як правило, ці режими формуються при активній участі або підтримці прогресивних військових у союзі з патріотичними і демократичним партіями й організаціями.

Особливе місце серед державних режимів займає Ісламська Республіка Іран, де чітко проглядається поєднання традиційних ісламських тенденцій із сучасною президентською республікою при пануванні духівництва. Конституція ІРІ закріплює керівну роль мусульманського духівництва в Ірані. Верховну владу здійснює політичний і духовний лідер ІРІ (аятола), який має дуже широкі повноваження і, за своїм статусом, знаходиться над системою державних органів. На думку Ю. Сумбатяна та ін.[71], це – «клерикальна авторитарна

держава» або «теократична форма авторитаризму». Однак скоріше, це – релігійна форма тоталітаризму, якій притаманні такі риси: вождизм (аятола Хомейні), ідеологізація (ісламізація) усіх сфер життя суспільства – політики, економіки, культури і права.

Таким чином, переходячи до дослідження правового функціонування окремих типів авторитарного режиму, слід узагальнити типології, представлені різними дослідниками.

Горлач Н. і Головченко Г. Теократичний (Іран після 1979 року); неототалітарний в умовах існування масових політичних партій (Мексика); військове правління; монархії, у яких монарху належить вся повнота влади (Марокко, Йорданія, Саудівська Аравія); персоніфікований (Ірак)[72].

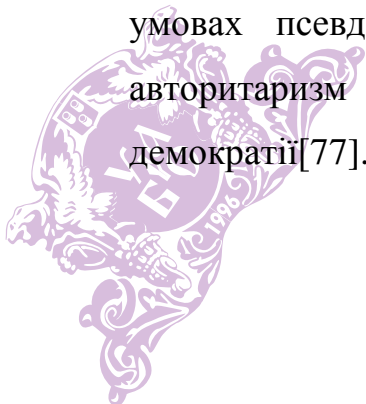
Рябов С. Модернізаційний та пряме президентське правління[73].

Пугачов В. Монархія (абсолютна та дуалістична); військова хунта; деспотія; диктаторські режими; популістська система правління; модернізаційний; стабілізаційний; націоналістичний[74].

Мадіссон В., Горбатенко В. Олігархія; монархія; диктатура; військові хунти; окремі конституційні форми[75].

Гончаров Д., Гоптарєва І. Диктаторський режим; модернізаційний авторитарний режим; авторитаризм як засіб захисту демократії (П'ята республіка у Франції за часів президентства Ш. де Голля); політичні системи не-Західного світу (системи з авторитарним особистим контролем; демократичні змагальні і напівзмагальні системи; системи з авторитарною масовою партією; опікунська демократія; системи мобілізації; цивільно-військові коаліції; військові олігархії; модернізаційні олігархії; традиційні олігархії)[76].

Хорос В., Чешков М. Авторитаризм при відсутності консенсусу або в умовах псевдоконсенсусу; авторитаризм на базі обмеженого консенсусу; авторитаризм на базі широкого консенсусу; авторитаризм з елементами демократії[77].

Гаджиєв К. Традиційна монархія (теократична монархія; східна світська монархія); цивільний (традиційний авторитарний режим олігархічного типу; гегемоністський авторитаризм нової олігархії); військово-політичний (у т.ч. псевдофашистські режими Франко в Іспанії і Салазара в Португалії. На його думку, в умовах псевдофашизму здійснюється перехід від тоталітаризму до авторитаризму); модернізаційний або авторитаризм розвитку (його різновидом є демократичний авторитаризм або авторитарна демократія)[78].

Якушик В. Революційно-авторитарний режим; реакційно-автократичний авторитаризм (фашистські та інші тоталітарні диктатури; олігархічні системи; сучасні абсолютні монархії)[79].

Громико А. Жорсткі авторитарні режими (військові або преторіанські режими (для Латинської Америки характерна форма кауділізму); військово-поліцейські диктатури; військові хунти); авторитарно-демократичні режими або режими демократичного цезаризму (плебісцитної демократії). Приклад – формування П'ятої Республіки у Франції; демократично-авторитарні (м'які, оксамитні) режими[80].

Сумбатян Ю. (із використанням термінів вищезазначених авторів). Реакційні режими з тоталітарною тенденцією (військово-диктаторські режими (правоавторитарні. (хунта і кауділізм (від исп. **Caudillo** – ватажок) у Латинській Америці; персоналістські диктатури («**big men**») в Африці; персоніфіковані режими в Азії) та лівоавторитарні); однопартійні режими); консервативні однопартійні і деякі багатопартійні режими (абсолютна монархія в Саудівській Аравії); конституційна монархія в арабських державах (Йорданія); конституційна монархія не-арабських держав Азії (Таїланд); інші консервативні авторитарні режими); ліберальні багатопартійні авторитарні режими з демократичною тенденцією[81].

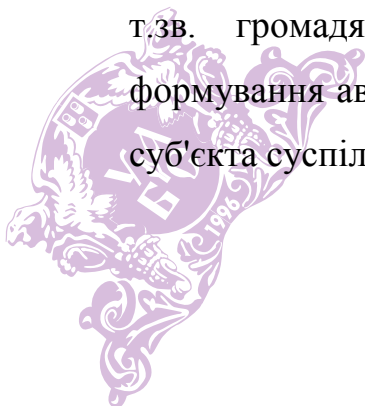
Таким чином, дослідивши означені типології, можна встановити, що найбільш поширеними типами авторитарного режиму є військово-диктаторський і модернізаційний авторитаризм.

Однак проблема полягає в тому, що військова диктатура й авторитаризм модернізації відносяться до різних класифікацій. Можна виділити, принаймні, дві з них. *По-перше*, класифікація авторитарних режимів, яка пов'язана з метою їх встановлення. *По-друге*, класифікація авторитарних режимів за характером влади.

«*Авторитаризм модернізації*»[82] відноситься до першої класифікації. Справа в тому, що авторитарна політика не завжди є результатом корисливих цілей окремих лідерів або еліт. У багатьох країнах Азії, Африки, Латинської Америки і Східної Європи вона виявляється до деякої міри неминучим політичним контекстом модернізації.

Доктор політичних наук Горбатенко В. під модернізацією вбачає “сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства в напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості”[83].

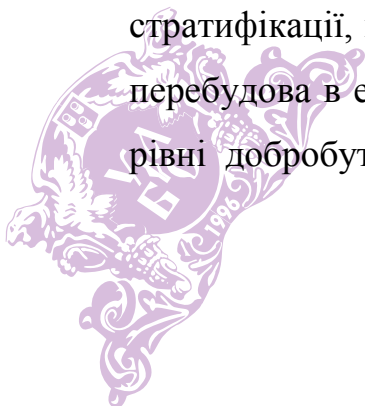
Доктор історичних наук Хорос В. розглядає модернізацію, як перехід від традиційного суспільства до сучасного, який визначається за трьома ознаками[84]. *По-перше*, зміна переважаючої форми суспільної праці (аграрної – індустріальною). *По-друге*, диференціація суспільства на окремі сфери (правову, економічну, політичну, культурну), які влаштовані за власною, відносно автономною логікою існування і розвитку, у т.ч. стосовно держави – становлення т.зв. громадянського суспільства. *По-третє*, атрибутом модернізації є формування автономно-суверенного індивіда (особи) як основного (первинного) суб'єкта суспільства.

Специфічним напрямком модернізації в сфері владних відносин є політичний, тобто «зміна політичної системи, у т.ч. зростаюча роль у політиці різних груп населення за допомогою політичних партій і груп інтересів, формування нових політичних інститутів (поділ влади, системи політичних виборів, багатопартійності)»[85].

Підстави для авторитаризму в умовах модернізації можуть бути пов'язані з суттєвою відмінністю традиційного і культурного рівня немодернізованих суспільств від відповідних зразків модернізованих. Тобто це такі суспільства, які з об'єктивних причин не готові до поєднання модернізації з демократичною політикою. Це пов'язане з тим, що те інституціональне будівництво, яке модернізується, (як і спроби створити в даному традиційному співтоваристві форми сучасної політико-правової і соціальної культури), як правило, далеко не відразу знаходить відгук серед населення і стає органічним лише в ході тривалого розвитку. Саме ці історичні і культурні розбіжності між активністю мобілізуючої еліти і традиційною пасивністю населення покликані заповнити «просвітницький» авторитаризм. Його завданням є усунення або нейтралізація традиційних корумпованих еліт, перетворення різного роду традиційних структур і, нарешті, реалізація програм розвитку економічної інфраструктури (у т.ч. сучасної промисловості) в цілому тощо.

Крім того, своєрідний авторитарний мораторій на введення демократичних прав і свобод розглядається як необхідна умова соціально-політичної стабільності в перехідний період. Це пов'язане з тим, що модернізація, як правило, супроводжується досить високим рівнем соціально-економічної та політико-правової напруги. Урбанізація, падіння економічної і соціальної значущості традиційних еліт, зміна структури зайнятості і структури соціальної стратифікації, входження в систему світового економічного порядку, структурна перебудова в економіці та інші зміни супроводжуються змінами в стилі життя і рівні добробуту переважної більшості членів суспільств, що модернізуються.

Модернізація в традиційних суспільствах викликає своєрідний культурний шок у індивідів, змушених дуже швидко пристосовуватися до життя в соціальних умовах, які вже змінилися. Причому в багатьох випадках наслідки цього шоку навіть перевершують матеріальні втрати індивідів. Ще одним наслідком модернізації стає політична і культурна поляризація суспільства, коли між різними соціальними групами виникають надзвичайно гострі розбіжності щодо спрямованості, темпів і характеру суспільного розвитку.

Усі вищезазначені чинники породжують певну нестабільність у суспільстві. Через те, що повноцінна демократична політика в таких умовах дуже ускладнена, авторитаризм виступає як засіб поступової політичної адаптації традиційних суспільств до умов сучасності.

Як приклад успішного застосування авторитарної стратегії часто наводять досвід Індонезії, де в умовах обмеження демократичних прав і свобод, була проведена дуже успішна соціально-економічна модернізація, про що детально говориться в монографії “Авторитаризм і демократія в країнах, що розвиваються”[86].

Нинішня Конституція Республіки Індонезія була прийнята 18 серпня 1945 року. Її суттєвою рисою було наділення глави держави – Президента майже безмежними повноваженнями.

Особливо це було помітно в період «нового порядку» Сухарто, коли багато з конституційних положень про свободу слова, преси, партій багато в чому істотно обмежуються і навіть нуліфікуються нормами діючого кримінального кодексу і підзаконних актів[87].

Так, згідно із законом про пресу 1982 року діяльність ЗМІ Індонезії жорстоко контролювалася Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалася міністром інформації.

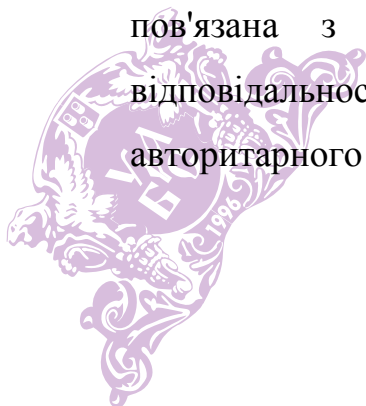
Крім того, Президент, згідно із ст. 17 Конституції, особисто вирішував, хто ввійде до складу Кабінету міністрів. Після цього корекція офіційних структур закінчувалася, і на перший план виходили турботи про економіку.

З погляду сучасності, Сухарто зробив вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Однак, не здобувши підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той період часу ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувався перехід від системи державного кредитування до РЕПЕЛИТА – «п'ятирічних планів розвитку», до виконання яких Індонезія приступила в 1969/1970 роках.

Позитивні результати не змусили себе чекати. У 80-і роки питома вага готових виробів промисловості в структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка обробної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася із часткою сільського господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період РЕПЕЛИТА – IV склав більш 10 %[88].

Згідно з офіційною статистикою, кількість людей, які жили нижче рівня бідності в 1976 – 1987 роках, скоротився практично в два рази. Авторитарні еліти виступали в ролі своєрідного «доброго пастиря» для ще незрілого соціального організму. У цій ситуації авторитарний режим «створював» необхідні політико-правові умови для того, щоб у суспільстві розвивалися такі механізми саморегуляції, які б органічно утримували його у стабільному та інтегративному стані.

Інше розуміння авторитаризму стикається з дуже суттєвою проблемою, яка пов'язана з необхідністю високого рівня моральної і громадянської відповідальності тих соціальних груп, що проводять реформи в умовах авторитарного режиму. У цьому випадку авторитарні лідери повинні не лише

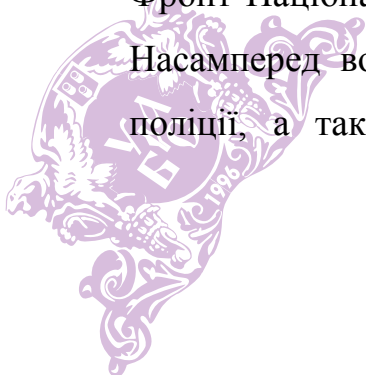

свідомо і гнучко оцінювати проблеми модернізації, але й утримуватися як від корисливих спокус, так і від спокус соціального експериментаторства. Якщо ж цього немає, то будь-який позитивний потенціал авторитаризму зникає, а він проявляється як специфічна форма авторитаризму, яку можна назвати *тиранічною*.

Це поняття пов'язане з думкою видатного давньогрецького філософа Аристотеля Стагірита про те, що «тиранія – та ж монархічна влада, але яка має на увазі інтереси лише одного правителя»[89]. Тому, коли воля авторитарного лідера або авторитарної еліти спрямована лише на одержання й утримання влади для своїх особистих інтересів, то даний тип авторитарного режиму називається *тиранічним*.

В той же час очевидно, що в кризовій ситуації саме соціальна стабільність є головним завданням держави. Небезпека соціально-політичних вибухів і безвідповідальних дій великих соціальних груп, які призводять до дезінтеграції суспільства, характерна не лише для тих країн, що тільки-но вступили на шлях модернізації. Це небезпечно іноді і для деяких демократичних систем, якщо в їхній структурі зростають тенденції, які можуть підірвати самі основи демократії. У такому випадку встановлення авторитарного режиму є ніби засобом її захисту.

В процесі цього політична діяльність певних організацій (профспілок і різних екстремістських політичних партій) і сил може бути частково обмежена. До таких організацій можуть відноситися партії фашистського і ультралівого напрямку. Так, у свій час, президент Франції генерал Шарль де Голль досить широко використовував елементи авторитаризму для протиставлення як правому, так і лівому екстремізму. Наприклад, утворений у 1954 році в Алжирі Фронт Національного Визволення використовував практику терористичних дій. Насамперед вони були спрямовані проти французів та їхніх символів: мерії, поліції, а також тих арабів, хто підтримував французькі війська (башага,

адміністраторів), та “простих білих”. Одночасно терористи з ФНВ знищували лідерів АНР (Алжирського націоналістичного руху) та простих громадян, у т.ч. тих, що не входили до вищезазначених категорій. У відповідь де Голль висунув лозунг: «Демократія повинна вміти себе захищати»[90] і зажадав внесення змін у Конституцію. Створення Конституції V Республіки у Франції детально характеризується у виступі Дж. Т. С. Кілера “Моделі демократичного устрою у Франції часів П’ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів” на науково-практичній конференції “Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи”, що відбулася в м. Києві 7 – 9 квітня 1995 року.

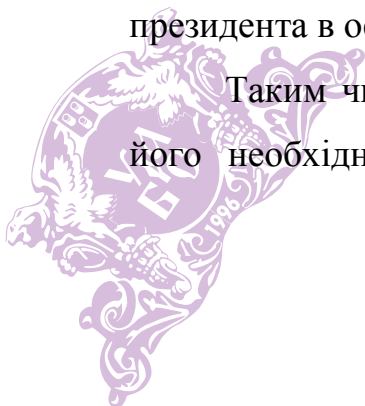
Призначений де Голлем наглядати за процесом створення проекту Конституції Мішель Дебре визначив наміри здійснення конституційної реформи як “оновлення парламентського режиму”[91].

Відомо, що баланс влади між парламентом і урядом в умовах IV Республіки було зміщено на користь першого. Тому в умовах “раціональної парламентської системи” було необхідно трохи підсилити роль уряду, а президенту надати деякі повноваження, яких він не мав за часів IV Республіки.

Кризова ситуація в Алжирі надавала де Голлю чимало можливостей скористатися своїми надзвичайними президентськими повноваженнями і таким чином (якщо б його дії виявилися успішними) продемонструвати потенційну корисність інституціоналізації більш сильної президентської влади, ніж це було передбачено конституцією 1958 року. Крім того, багато з інституційних маневрів де Голля стали можливими лише завдяки унікально харизматичному характеру його влади.

Цілком очевидно, що більшість французів розглядали де Голля як президента в основному, завдяки його ролі в русі Опору.

Таким чином, поєднання гострої кризи та віри в де Голля (або визнання його необхідності) зумовили початок доби, яку Джон Т. С. Кілер назвав

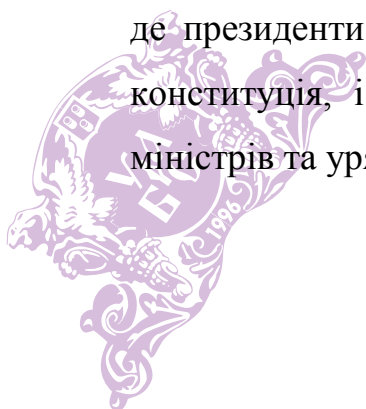

“ліберальною диктатурою”[92]. Ця доба тривала від кінця IV Республіки і впродовж декількох місяців V Республіки[93]. Коли де Голль у 1958 році став останнім прем'єр-міністром IV Республіки, закон про надзвичайні повноваження давав йому “повну владу” на шість місяців для “ужиття необхідних законодавчих актів для відродження країни”[94]. Надзвичайні повноваження тривали до 4 лютого 1959 року. За цей час він застосував їх практично у всіх сферах державної політики. Безліч важливих законопроектів було прийнято у вигляді ордонансів[95]. Ці 378 декретів, виданих з червня 1958 р. до лютого 1959 року, дуже змінили “життя Франції”[96].

В 1961 році у відповідь на спробу чотирьох генералів захопити владу в Алжирі де Голль, незважаючи на супротив деяких представників опозиції, застосував надзвичайні повноваження, передбачені ст. 16. У відповідь опозиція вдалася до погрози поставити на голосування питання про довіру уряду. Коли це сталося, Де Голль “не гаячись, вирішив заспокоїти пристрасті в парламенті, відмовившись від своїх надзвичайних повноважень”[97].

Однак до завершення процесу розвитку V Республіки у Франції було ще далеко. У листопаді широка народна підтримка сприяла зміцненню президентської влади. Вперше де Голль здобув також тверду більшість і у Національних зборах. Основна маса виборців відвернулася від тих депутатів, які виступали проти де Голля. Вони підтримували Голлістську Спілку за нову республіку (СНР). У результаті коаліція, яку очолювала СНР, здобула ще майже 60 % місць і тепер утримувала більше ніж 55 % загальної кількості місць[98].

Таким чином, французи почали вважати нормальною політичну реальність, яку Джон Т. С. Кілер, поділяючи думку інших державознавців[99], назвав етапом гіперпрезидентської моделі[100]. Моріс Дюверже охарактеризував її як порядок, де президенти “безпосередньо здійснювали” ті повноваження, що надавала їм конституція, і “опосередковано користувалися прерогативами своїх прем'єр-міністрів та урядів, примушуючи їх до покори”[101].

Масові студентські заворушення в 1968/1969 роках змусили де Голля піти у відставку. Однак, його «режим особистої влади», безумовно, сприяв стабілізації державного режиму у Франції. Тому ряд авторів вважають цей тип авторитаризму *стабілізаційним*. Таким чином, в залежності від мети, з якою встановлено авторитарний режим, його умовно розподіляють на три типи:

1. *Модернізаційний* – метою є проведення політико-правової і соціально-економічної модернізації (Індонезія при Сухарто, Південна Корея).

2. *Стабілізаційний* – метою є стабілізація державного режиму в умовах гострої політико-правової або соціально-економічної кризи (V Республіка у Франції при де Голлі, Туреччина в часи президентства генерала Егерта).

3. *Тиранічний* – метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа).

Крім того, можна виділити ще *деструктивний* авторитаризм, що спрямований на абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи, свободи ЗМІ (Чилі в умовах пінократії). У чистому виді жодного з означених типів не існує.

Щодо характеру влади, то найбільш поширеною серед авторитарних режимів є: традиційна монархія, жорсткі (диктаторські) і олігархічні режими, авторитарно-демократичні (демократичний цезаризм у Франції), демократично-авторитарні (оксамитні) режими тощо.

Правове функціонування традиційної монархії визначається, як правило, принципом «королі вище наказів»[102], тобто принципом непогрішимості трону.

Демократичний цезаризм охарактеризований вище. Це – правління Шарля де Голля у Франції в період становлення V Республіки.

Тому, на думку автора, найбільший інтерес викликає жорсткий різновид авторитарного режиму, який умовно можна поділити на два типи: військово-диктаторський і однопартійний.

Найбільш характерним прикладом *військово-диктаторського авторитарного режиму* є Чилі в 1973-1988 роках.

11 вересня 1973 року в умовах гострої соціально-політичної кризи, про яку вже згадувалося, у Чилі стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Всі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні.

У ході цих бойових дій було вбито конституційно вибраного президента Чилі Сальвадоре Альєнде, заарештовано або убито тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

В основі перших політичних і юридичних документів хунти було твердження про те, що на зміну уряду Народної єдності прийшов «справді демократичний уряд». Про це детально описано в праці О. Баришева «Потрійне вбивство».

При розробці численних декретів-законів (а потім і конституції країни) Піночет намагався показати, що встановлений ним порядок заснований на «пануванні права» і нічого спільного з фашизмом не має. Так, вже в декреті-законі № 1 хунта проголосила, що «бере у свої руки вищу владу з патріотичною обіцянкою відновити чилійську націю, справедливість і зганьблені закони, усвідомлюючи, що це є єдиною можливістю залишатися вірною національним традиціям, завіту Батьків Батьківщини й історії Чилі, а також дати можливість еволюції і прогресу країни йти по розчищених шляхах, створених в даний час для розвитку Чилі у злагоді з міжнародним співтовариством, частиною якого вона є»[103].

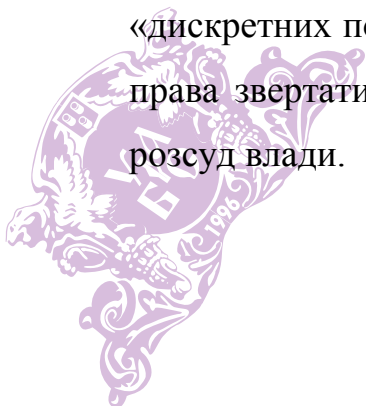

Однак, в дійсності, режим військової диктатури, що був встановлений у Чилі в 1973 році, показав, що він завжди знаходився і буде знаходитися в антагоністичному протиріччі з загальнолюдськими принципами законності. І в усі наступні роки неухильно множилися як фактичні, так і юридичні підстави вважати його відверто терористичним.

На думку багатьох фахівців в галузі держави і права, Піночет став єдиним з латиноамериканських диктаторів, хто спробував зробити придушення прав людини легальним способом відправлення державної влади. При ньому легалізація репресій стала одним з найпомітніших напрямків в діяльності режиму, особливо в 80-і роки. Саме цьому і була підпорядкована вся правотворча діяльність хунти з перших днів її існування. Приймаючи один за одним декрети-закони, хунта прагнула створити видимість законності і легітимності своєї влади.

Основними законодавчими актами Чилі після 1973 року стали: Закон про внутрішню безпеку 1973 року; декрет-закон № 81 1973 року (він забороняв таємне повернення на батьківщину вигнаних за межі країни чилійців, визначивши це як злочин проти державної безпеки) і декрет-закон № 228 1974 року. У березні 1984 року був прийнятий так званий «новий анти терористичний закон». Він створив юридичну базу для жорстокого терору, ввівши страту за так звані «особливо-небезпечні підривні акції» і передавши під юрисдикцію військових трибуналів багато справ, які раніше вирішувалися цивільними судами. Значно розширилися також повноваження політичної поліції – Національного інформаційного центру, котрий 13 серпня 1977 року змінив одіозну таємну політичну поліцію **DINA**.

Для розправи з інакомислячими спецслужби могли удатися до своїх т.зв. «дискретних повноважень». Жертви «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах передавалося на розсуд влади.

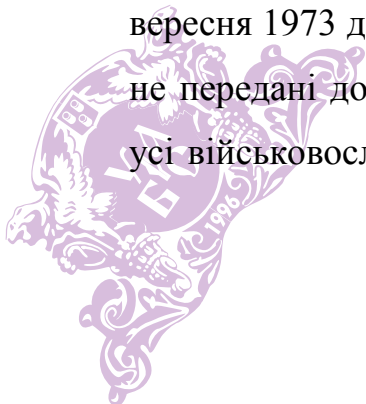
Особливо важкою була доля політичних в'язнів. Вони були позбавлені всіх прав. Застосовувані до них методи впливу регулювалися особливими службовими інструкціями. В результаті цього сотні політичних в'язнів піддавалися постійним знущанням, приниженням і катуванням. І якщо в столичних в'язницях, куди влада змушена була допускати міжнародні комісії, становище ще якось приховувалось, то в місцях ув'язнення, розташованих в провінціях, панувало свавілля тюремників, котрим дуже часто надсилалися інструкції «бути вкрай жорстокими з в'язнями»[104].

Як наслідок всього цього наступила міжнародна ізоляція Чилі. Намагаючись вирватися з неї і нейтралізувати загальне обурення систематичними і масовими порушеннями прав людини в Чилі, режим Піночета прийняв ряд декретів-законів про введення репресій у «законні рамки», надавши їм видимість відповідності загальноприйнятим юридичним нормам.

У цих декретах-законах іноді з'являлися положення, що могли стримати свавілля карних органів. Однак, як правило, поліція, НІЦ, ДІКОМКАР і інші спецслужби грубо порушували як чилійське законодавство, прийняте до 1973 року, так і деякі положення законів, що з'явилися вже при хунті.

8 травня 1975 року був прийнятий «Декрет, що систематизує норми юридичного захисту процесуальних прав затриманих за злочини проти державної безпеки певними органами» № 1009. У ст. 1 цього декрету-закону хунта створювала видимість деякої лібералізації режиму.

Однак органи державної безпеки у своїх діях нехтували цим законом, а їхні службовці завжди залишалися безкарними, адже згідно з декретом-законом № 2191 від 19 квітня 1978 року «амністія дається будь-кому, хто, діючи як виконавець, співучасник і приховувач, був замішаний у злочинах у період із 11 вересня 1973 до 10 березня 1978 року, але справи проти яких ще не порушені або не передані до суду»[105]. У результаті прийняття цього акту були амністовані усі військовослужбовці і працівники спецслужб, що вчинили найтяжчі злочини,

передбачені кримінальним кодексом Чилі, у період їх особливої активності в 1975-1976 роках.

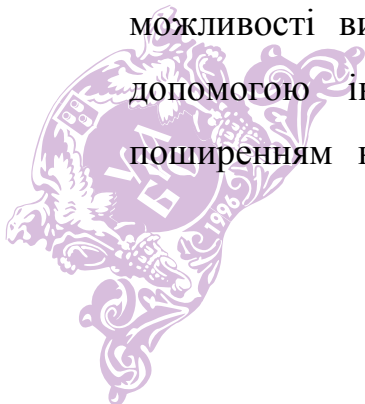
Щоб закріпити становище хунти, влада Чилі вирішила нав'язати її громадянам нову конституцію. На восьмому році правління Піночета 11 вересня 1980 року з цього приводу було проведено новий референдум, який закріпив існування конституції, що діє нині в Чилі[106].

Основний Закон Чилі складався з двох частин. Перша частина була стандартною для буржуазно-демократичної республіки. Вона закріпила форму правління й інші норми, характерні для представницької демократії, а також визначала термін установа демократичного режиму – 1990 рік.

Однак інтерес викликає друга частина – «Перехідні положення». 29 положень її повинні були «легітимізувати» режим Піночета в період із 1981 р. по 1989 р. і потім, якщо це буде необхідно.

Новий «Основний Закон» давав Піночету право промульгувати закони; видавати декрети з питань, вказаних у конституції, що мали б силу закону; розпускати палату депутатів один раз протягом терміну повноважень президента до закінчення терміну повноважень цієї палати. Він отримав право призначати міністрів, губернаторів, алькальдів, командувачів родами військ, карабінерів і майже половину членів сенату. У «перехідні положення» було також включено статті, що надавали хунті право не тільки здійснювати законодавчу діяльність, оголошувати надзвичайний стан і видавати закони, що роз'яснюють статті конституції, але і вносити до неї зміни.

Усе вищезазначене дозволило Генеральній Асамблеї ООН 13 грудня 1985 року винести резолюцію[107] про те, що конституція Чилі 1980 року «не відображає вільно виражену волю народу», а її положення «значно скорочують можливості використання і здійснення прав людини й основних свобод за допомогою інституціоналізації і консолідації надзвичайних положень і поширенням юрисдикції військових трибуналів, що в цілому являє собою

інтегровану систему, яка зводить нанівець громадянські і політичні права і свободи».

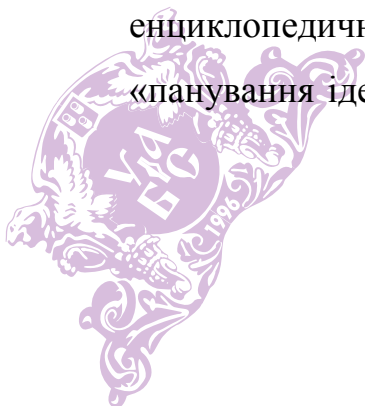
Незабаром після прийняття конституції в 1982 – 1983 роках у Чилі вибухнула економічна криза, яка у 1983 році переросла в соціально-політичну.

В 1986 році політична опозиція організувала цілий ряд протестів проти режиму. Однак протести не призвели до бажаних результатів через надмірність насильницьких. Відмова від них сприяла зміцненню легальних методів боротьби з диктатурою (наприклад позов опозиції до Конституційного суду щодо введення інституту спостерігачів у 1988 році було задоволено[108]). В результаті плебісциту 5 жовтня 1988 року режим Піночета зазнав поразки. У 1999 –2000 роках у Великобританії була здійснена спроба притягти до відповідальності довічного сенатора Чилі Августо Піночета Угарте. Йому вдалося уникнути покарання, але в Чилі багато громадян вимагають суду над колишнім диктатором.

Що стосується *однопартійного* режиму, то його можна досліджувати на прикладі СРСР.

Якщо епоха правління Й. Сталіна (1929-1953) була епохою тоталітаризму, то періоди з 1917 р. до 1929 р. і з 1953 р. по 1991 р. ознаменували собою своєрідні авторитарні режими.

Формально з 1917 року, після жовтневого перевороту, сформувався режим за назвою «диктатура пролетаріату». Однак, по суті, такого режиму не було, тому що сам пролетаріат потерпав від гонінь. Визначення державного режиму, як режим «диктатури пролетаріату», не підходить для цього періоду. Вважається, що для позначення цього режиму найбільш підходить термін «ідеократія». Відомий дослідник питань ідеократії Ю. Воронов, посилаючись на енциклопедичний словник Ф. Брокгауза та І. Ефрона, визначив це поняття як «панування ідей, штучний і рідко вживаний термін для позначення суспільного

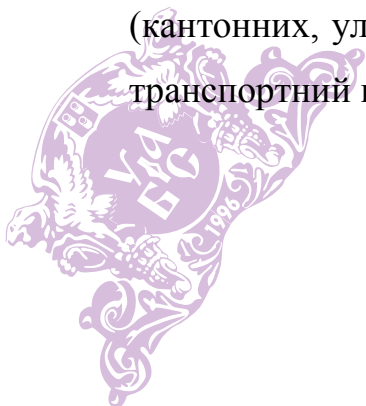

ладу, заснованого на переказах і не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях»[109].

В радянській державі панували ідеї комунізму. Крім цих ідей, для ідеократії характерним було прагнення до трансцендентного ідеалу суспільного ладу (у даному випадку – до світової революції і комунізму). І хоча останнім часом з'явилися ряд досліджень, що спростовують панування ідеократії[110] в Радянській Росії, з цим погодитися не можна, адже згідно з думкою автора дослідження «Ідеократія» Ю. Воронова: «Якби в «ідеї», що володіла розумами більшовиків – плоть від плоті російського народу, найбільш жагучою, жертвною його частиною, не містилося б своєрідної, але безсумнівної правди, вона не зуміла б зробити такого суттєвого впливу на Росію»[111]. Таким чином, той режим, що існував у радянській державі з 1917 р. до 1929 р., можна, не сумніваючись, назвати ідеократичним авторитаризмом.

Одним з основних завдань, які проголосила Конституція 1918 року, була перемога «соціалізму у всіх країнах»[112], а ст. 9 закріпила диктатуру пролетаріату, здатну придушити будь-який опір режиму. Так була здійснена ідея В. Леніна про те, що «державна – це машина для підтримки панування одного класу над іншим»[113].

Для боротьби з інакомислячими (крім усього іншого) 20 грудня 1917 року була створена Всеросійська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВЧК). Нова економічна політика (НЕП) зажадала зміни ставлення до представників так званих експлуаторських класів. У зв'язку з цим наприкінці 1921 року з'явилася ідея реформування ВЧК. В 1922 р. були затверджені положення про Державне політичне управління (ДПУ), що змінило ВЧК, положення про губернські й обласні відділи ДПУ, про волосних (кантонних, улусних) уповноважених губернських і обласних відділів ДПУ, про транспортний відділ ДПУ, про особливий відділ ДПУ.

30 грудня 1922 року було проголошено Союз Радянських Соціалістичних Республік. Органи ДПУ радянських республік були об'єднані в ОДПУ, а голова ДПУ РРФСР Ф. Дзержинський 18 вересня 1923 року був призначений його главою.

Дещо раніше, 26 травня 1922 року, постановою ВЦВК було введено КК РСФСР, у якому перший розділ Особливої частини був присвячений контрреволюційним злочинам[114].

«Боротьба з контрреволюцією» завжди була основним напрямком діяльності режиму ідеократичного авторитаризму більшовиків. Вона здійснювалася як всередині країни[115], так і за її межами. Однак це не було єдиним напрямком діяльності ідеократичного авторитаризму в радянській державі. Прагнення побудувати в СРСР матеріальну базу майбутнього комуністичного суспільства привело правлячу партію до думки про модернізацію країни. Однак не всі з цим погоджувались. Боротьба за визначення шляхів модернізації вилилася в запеклу боротьбу за владу.

Коли в 20-і роки в СРСР була проведена індустріалізація і колективізація, деякі керівники держави і партії виступили проти надзвичайних заходів під час проведення цих перетворень. Саме такі погляди М. Бухаріна та О. Рикова становили один із пріоритетів ідеології так званого «правого ухилу» у партії. Так характеризував позицію Рикова, Бухарина і їхніх прихильників Й. Сталін.

Розгром прихильників Л. Троцького, ліквідація опозиційної діяльності в результаті прийняття в 1927 році резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про опозицію», зміст якої зводився до того, що «приналежність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів є несумісним із приналежністю до ВКП(б)»[116], а також розгром «правого ухилу» у 1929 році призвів до того, що ідеократичний авторитаризм пішов у минуле. Так почалося становлення в СРСР тоталітарного режиму Й. Сталіна.

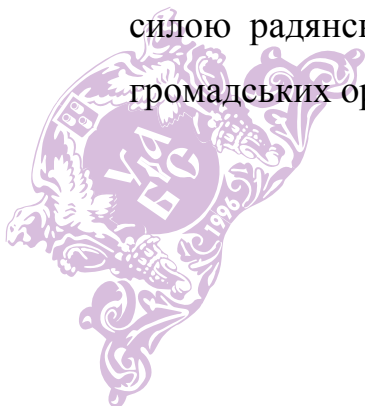
Після смерті в 1953 році Й. Сталіна в СРСР почав формуватися новий режим, за визначенням К. Гаджієва – “партійно-вождистський авторитаризм”[117].

Характерними його рисами була відсутність надмірного обожнювання вождя масами, однопартійна система і повна відсутність боротьби ідей усередині правлячої партії. Це вже була боротьба вождів, тобто боротьба за владу окремих лідерів.

Партійно-вождистський авторитаризм почав проявлятися вже в боротьбі за владу між М. Хрущовим і Л. Берією, в якій останній зазнав поразки. Згодом, у 1957 році, група супротивників М. Хрущова, в якій було багато претензій до нього за новації у внутрішній і зовнішній політиці, вирішила дати бій і усунути його від керівництва партією. Однак і тоді Хрущов переміг. На початку 60-х років у ЦК КПРС і в країні посилювалося невдоволення М. Хрущевим, і у 1964 році його змінили.

Сьогодні майже ніхто не стане доводити, що СРСР у 60-80-х роках був тоталітарним. Але так само є очевидним, що реальної демократії не було. Суд над А. Синявським та Ю. Данієлем доводить, що скрізь була та чи інша “лібералізована” або відверто імітативна авторитарна влада, яка домінувала над суспільством, контролюючи всі ресурси, і не передбачала серйозної опозиції. Навіть організована злочинність, що виникла в 60-х і досягла свого апогею у 80-х, не відігравала самостійної ролі в політичній системі. Навпаки: густо замішані на зв'язках з корумпованою бюрократією, мафіозні клани здобули реальну політичну і економічну владу в країні.

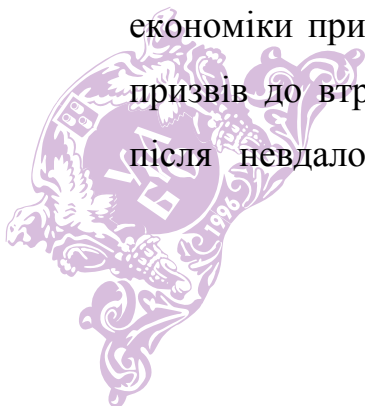
Керівну роль КПРС закріплювала знаменита ст. 6 Конституції СРСР, яка прийнята 7 жовтня 1977 року. В ній говорилось: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»[118].

У період так званої “перебудови” ст. 6 Конституції СРСР була скасована. Знову почалася боротьба ідей як відгомін боротьби лідерів за владу. Спроба зупинити процес перетворень у серпні 1991 року провалилася. А 26 грудня 1991 року Рада Республік Верховної Ради СРСР, у зв'язку із створенням Співдружності Незалежних Держав, прийняла Декларацію, в якій зазначила, що “ ...Союз РСР як держава і як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування”[119].

Після ліквідації СРСР на його місці виникли нові незалежні держави: Україна, Білорусь, Узбекистан, Російська Федерація.

Проблема організації і функціонування державної влади в умовах переходу від тоталітаризму до демократії в Російській Федерації привертає увагу багатьох дослідників. Більшість з них вважає, що Росії необхідна сильна авторитарна влада. С початку 90-х років у політичних і наукових колах Росії все більше обговорювалася тема авторитаризму. Дилема – авторитаризм чи демократія – встала предметом гострої полеміки. Дехто розчарувався в демократії і вважав її причиною усіх лих, а спасінням – авторитарну владу. Інші ж у авторитаризмі вбачали загрозу навіть тим крихким росткам демократичних свобод, які з'явилися в Росії у минулому десятиріччі. Деякі дослідники наполегливо шукали способи поєднати автократію та народовладдя. Як зазначають російські політологи О. Галкін та Ю. Красін, в Росії є об'єктивні передумови авторитаризму[120]. Існуючу в ній форму державного режиму, вони вважають суперпрезидентською республікою, існування якої зумовлене економічними, політичними, соціальними та культурологічними обставинами. Використовуючи досвід Російської Федерації, до економічних передумов вони відносять ті обставини, при яких розпад централізованої, адміністративно контрольованої економіки при практично повній відсутності ринкових механізмів регулювання призвів до втрати керованості економічними процесами. Саме тому (особливо після невдалого проведення радикально-ліберальних експериментів, які, за

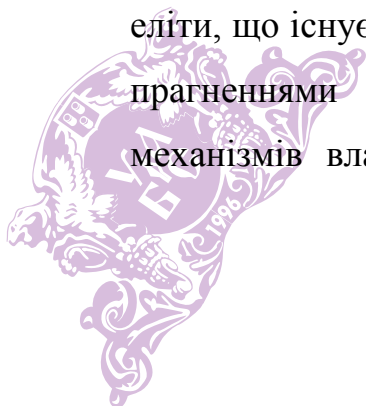
твердженням їх ініціаторів, повинні були б не лише забезпечити перехід до демократії та ринку, але й гарантувати населенню країни економічну й політичну стабільність), у суспільстві з'явилося намагання подолати кризу шляхом встановлення сильної авторитарної влади. У багатьох випадках приватизація перетворилась у безконтрольне розкрадання “безрідного” майна, а це не стимулювало, а гальмувало процес виробництва.

Соціальні передумови авторитаризму в Росії виникли в результаті кардинальних змін становища, ролі та взаємовідносин різних суспільних кіл. Різкий злам жорсткої та малорухомої системи зв'язків призвів до порушення усталеної ієрархії соціальної ідентифікації. В умовах структурних потрясінь, практично при відсутності адаптаційних амортизаторів, необгрунтованому руйнуванню соціальних гарантій, що існували раніше, та невизначеності перспектив суспільного розвитку великі групи людей були “вибиті” із звичного ритму життя, позбавлені соціального статусу, вони були нездатні знайти своє місце в нових умовах.

Виникли й нові форми відчуження, які виникали в результаті різкого погіршення умов життя, знедоленості широких верств населення, їх беззахисністю, корумпованості та некомпетентності влади, негативними наслідками “дикого ринку”.

В умовах невизначеності і безперспективності все більше людей шукає свою втрачену ідентичність за межами суспільних структур. Їх соціальна активність виявлялася у прихильності до лідерів національних, політичних чи навіть мафіозних угруповань.

Політичні передумови авторитаризму виникли внаслідок слабкості та суперечливості демократії, а також специфіки формування нової політичної еліти, що існує в традиціях етатистсько-бюрократичної системи з її неправовими прагненнями та кримінальними зв'язками. Утворення принципово нових механізмів владного контролю політичного життя стало неможливим через

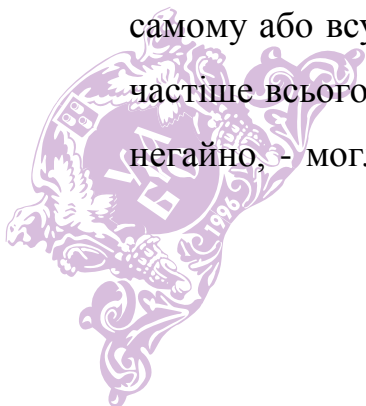
відсутність головної умови для демократії – зрілого громадянського суспільства, у якому взаємодія чітко структурованих приватних інтересів створила б необхідність їх збалансованості за загальними інтересами і формувала б демократичні засоби вирішення цього завдання.

В умовах загрози повного розпаду влади, які можуть привести до анархії та громадянської війни, “відступ”, до існуючих раніше методів та структур владарювання, став в якійсь мірі неминучим. Але, що тут, як і в економіці, реставрація зруйнованої системи, загального контролю тут вже неможлива.

Протистояння авторитарних та демократичних тенденцій – загальна проблема для всіх країн, де були повалені тоталітарні режими. І тут перехід до демократії супроводжується зіткненням різних політичних сил. Результати цього зіткнення ще не визначені.

Виправданням авторитарних тенденцій у політичному житті Російської Федерації є концепція т.зв. “просвітницького авторитаризму”. Прихильники цієї концепції, визнаючи негативні сторони авторитарних порядків, однак виправдовують їх як необхідний тимчасовий засіб для проведення в Росії демократичних реформ.

Французький науковець Елен Каррер д’Анкосс, відома своїми глибокими дослідженнями російської і радянської історії у своїй нещодавно випущеній в Парижі новій роботі «Микола II: перерваний перехід» справедливо відзначає, що на відміну від інших країн (наприклад, Японії), в Росії процес модернізації ніколи не доводився до кінця. «Яка інша країна у світі повинна була в такій мірі переборювати подвійну перешкоду такої величезної території і такої різноманітності»[121]? – питає вона. І сама робить досить парадоксальний для західного менталітету висновок: «Нав'язати суспільству, часто всупереч йому самому або всупереч його апатії радикальні реформи – реформи, ефект від яких частіше всього розтягнутий у часі, тоді як страждання і ціна за них виявляються негайно, - могла лише абсолютна влада»[122]. За цією логікою ніякий уряд, на

який тиснуть з різних боків і який звітує парламенту, не зможе нав'язати свою волю суспільству: тут не до демократії з її плюралізмом думок.

Однак цілий ряд дослідників прагнуть спростувати погляди цих т.зв. «ідеологів авторитаризму», доводячи, що в Росії «демократія поки що слабка, але це демократія»[123].

У той же час деякі російські і закордонні аналітики вважають, що в Росії в даний час склався режим фінансової олігархії. Так, на думку відомого історика Ю. Афанасьєва, влада в Російській Федерації формується недемократично, на основі злиття монополій і авторитарно-олігархічної верхівки[124]. Таке категоричне судження не цілком виправдане, хоча тенденція до нього безсумнівна. Однак вона наштовхується на інші авторитарні тенденції: державно-бюрократичні, кримінальні-мафіозні, корпоративні, націонал-патріотичні. Фінансова олігархія в даний час у Росії ще недостатньо об'єднана і сильна, щоб претендувати на монополію у використанні державної влади. На нашу думку, навряд чи вона взагалі її доб'ється, якщо враховувати російські традиції державності, за якими на основних позиціях в системі авторитарної влади була державна бюрократія. Саме тому всі інші олігархічні групи, потрапивши в орбіту влади, «вростають» у державну систему і визнають гегемонію державної бюрократії. Більш правильно здається оцінка Л. Шевцової, яка називає існуючий нині в Російській Федерації режим «гібридним», що складається з різних елементів. Зокрема у своїй статті «Молоді реформатори і партія влади», що з'явилася в «Известиях» 9 жовтня 1997 року, вона зазначає: «Недержавні клани продовжують впливати – не можна заперечити цього факту. Але вони все ж не диктують свою волю режиму. Наша держава набагато ближча до моделі бюрократично-авторитарної держави, своєрідність якої в тому, що жодна сила – ні бюрократія, ні групи впливу – не здатна монополізувати владу»[125].

Ця думка не заперечує висновків проведеної російськими вченими конфліктологічної експертизи: «Саме зростаюча сила і влада апарату, чиновно-номенклатурного стану, все більше осмислюється як основний результат і одночасно найбільш виразний показник авторитарного переродження влади»[126].

В останні роки Росія живе в складних умовах переходу від тоталітарного до демократичного суспільства.

Практично деякі з названих політичних та державно-правових процесів відбуваються і в Україні. Однак як зауважив колишній депутат Державної Думи РФ С. Юшенков на Міжнародній конференції, присвяченій проблемам демократії: «В Україні зовсім протилежна ситуація»[127]. На ній слід зупинитися детальніше.

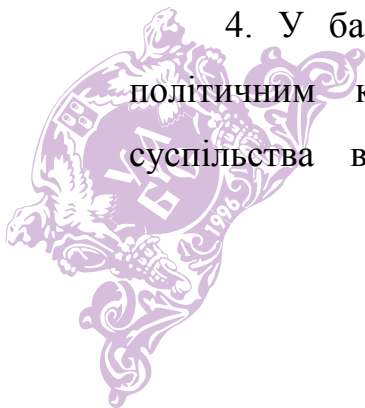
Підводячи підсумок викладеному, можна констатувати таке:

1. Вивчення методів і способів, за допомогою яких держава здійснює керівництво, тобто державного режиму, є об'єктивно необхідним для дослідження форми держави.

2. Одним з видів державних режимів є авторитарний режим, який визначається, як державно-політичний устрій суспільства, в якому політична влада здійснюється конкретною особою, класом, партією, елітною групою при мінімальній участі народу. Основною характеристикою даного режиму є авторитаризм, як метод володарювання і керування, як різновид суспільних відносин.

3. Зіткнення і постійне суперництво демократії та автократії в організації політичного устрою простежується через всю політичну історію і історію політико-правової думки.

4. У багатьох країнах незахідного світу, до деякої міри, неминучим політичним контекстом модернізації є авторитарний режим. Незахідні суспільства виявляються об'єктивно «не готові» до поєднання завдань

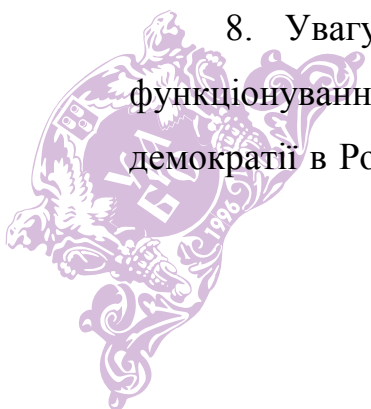
модернізації і демократичної політики. Як приклад успішного застосування авторитарної стратегії часто називають Тайвань, Китай, В'єтнам і деякі інші країни Азії, Африки і Латинської Америки, що довели здатність поєднувати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу – з вільною економікою, особистою безпекою і порівняно розвиненим як соціальним, так і економічним, культурним, релігійним, а частково і з ідеологічним плюралізмом.

5. У сучасних умовах постсоціалістичних країн авторитарний режим, що не спирається на активну масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, навряд чи може бути інструментом успішної модернізації і здатний перетворитися на диктаторський режим особистої влади, що буде не менш руйнівним для країни, ніж тоталітаризм. Тому вміле поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної державної влади і її підконтрольності громадянам стає найважливішим практичним завданням на шляху успішної модернізації і конструктивного реформування суспільства.

6. Більшість авторитарних режимів прийшло до влади незаконним шляхом. Як правило, в цей період спостерігалось явище, що носить назву узурпації влади, тобто насильницького протизаконного захоплення влади якою-небудь особою або групою осіб або ж присвоєння собі чужих владних повноважень. Класичним прикладом узурпації і наступної легітимізації режиму є Чилі після 1973 року.

7. Існують різні критерії класифікації авторитарних режимів (принцип розподілу влади, багатопартійності, наявності легальної опозиції, характер взаємовідносин громадянського суспільства з державою, реальний правовий статус особи). Дослідники класифікують авторитарний режим на модернізаційний, популістський, деструктивний, стабілізаційний, військову диктатуру, кауділізм, плебісцитарну демократію тощо.

8. Увагу багатьох дослідників привертають проблеми організації і функціонування державної влади в умовах переходу від тоталітаризму до демократії в Російській Федерації. Існуючу тут форму державного режиму деякі

називають суперпрезидентською республікою, яка породжується економічними, політичними, соціальними та культурологічними обставинами. Виправданням авторитарних тенденцій у політичному житті Російської Федерації є концепція т.зв. “просвітницького авторитаризму”.

Державний вищий навчальний заклад
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

State Higher Educational Institution
“UKRAINIAN ACADEMY OF BANKING
OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE”

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Теоретичний аналіз моделі державного режиму в Україні

Поява на політичній карті світу незалежної української держави поставила на порядок денний питання про необхідність дослідження процесу її становлення, тенденцій розвитку, вивчення ефективності функціонування різних інститутів політичної системи, механізму і способів взаємозв'язку і взаємодії між державною владою і громадянами України. Серед напрямів таких досліджень надзвичайно актуальним є аналіз особливостей та стадій становлення державного режиму, як одного з найважливіших елементів форми держави, що відображає характер відносин між пануючими і підвладними.

Ідея незалежної демократичної держави, що одержала своє втілення вже в перших правових документах нової України – Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)[128] і Акті проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)[129] – по суті, визначала характер державного режиму як демократичного. Саме за цією ідеєю розвивалось політичне життя в Україні напередодні і під час проведення референдуму і виборів першого Президента України (1 грудня 1991 р.). Кандидати, які включилися у виборчу кампанію (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський, крім О. Ткаченка, який виступив за соціалістичну Україну), основний акцент у своїх передвиборних програмах робили на двох аспектах – незалежність і демократія.

Обраний Президентом України Л. Кравчук зробив висновок, що саме принцип незалежності і демократизму, що пройшов випробування виборами,

може стати основою національної ідеї в суспільстві й об'єднати різні за своїм характером соціальні групи і регіони.

На думку деяких вчених, це – обгрунтований висновок. Так, доктор філософських наук Ю. Римаренко зазначав: “Включення національної ідеї в життєдіяльність суспільства соціуму – це визначення його співдії з громадянським суспільством з тим, щоб почувуючи себе громадянином, особа не втрачала б національного почуття і національної самоозначеності”[130].

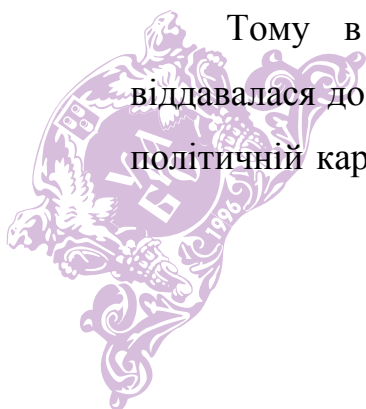
Слід зазначити, що сам принцип «незалежної демократичної держави» ніким не ставився під сумнів і тому він став основним у політичному житті України.

Що стосується позиції національно-радикальних об'єднань, то мова, по суті, йшла про своєрідну експлуатацію національної (української) ідеї. Зміст цієї ідеї бере початок від формулювань, запропонованих у свій час теоретиком інтегрованого націоналізму Д. Донцовим. Його історичне відкриття було у визначенні, що національна ідея повинна формулюватися не на основі розуму, а волі – інтенсивному прагненні нації до життя, влади і держави[131].

Концептуальні основи націоналізму Д. Донцова використовував при розробці доктрини нового націоналізму М. Сциборський. У своїй роботі «Націократія» він зазначав, що українська держава повинна бути авторитарною, а політичним суб'єктом влади повинна стати національна диктатура[132].

Водночас, як зазначає Є. Бистрицький, «реальний зміст національної ідеї полягає в дополітичному (природно-етнічному) утвердженні суспільної єдності[133], а її справжнє політичне значення – у вирішенні проблеми легітимації; стосовно України – суспільного визнання нової посткомуністичної влади, іншого державного режиму.

Тому в публікаціях перших років незалежності України перевага віддавалася доказам історичної неминучості і значущості самого факту появи на політичній карті світу суверенної української держави як втілення національної

ідеї. Такі поняття як громадянське суспільство, демократія, самоврядування, легітимність, права людини значною мірою відходили на другий план.

Політики і вчені в Україні через декілька років змушені були констатувати, що ідея «побудови незалежної демократичної держави» занадто розпливчата і не адекватно сприймається суспільством. Справа в тому, що «незалежна держава» може розглядатися в різних системах суверенітету з різним ступенем інтеграції і принципами формування його інститутів. В той же час і демократія стала політичним гаслом принципово різних ідеологічних угруповань. Усе це, помножене на соціально-економічну і політико-правову кризу в державі, з одного боку, призвело до дискредитації зазначених понять, з іншого боку – спровокувало обговорення нових варіантів вибору політичного режиму.

У політико-правових дискусіях початку 90-х років досить актуальною стала тема авторитаризму в Україні[134]. Так, відомий дослідник В. Журавський відзначав: “Для нашого перехідного стану вочевидь, є справедливою думка про те, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий через авторитаризм”[135].

Найрізноманітніші партійні та суспільні структури в умовах соціально-економічної і владної кризи в державі почали обговорювати ідею про можливість використання принципів авторитарного режиму. Головними їх аргументами стали такі тези.

По-перше, вважають вони, історичний досвід свідчить, що шлях від тоталітаризму до демократії проходить через авторитаризм і спроби обминати послідовні суспільні етапи розвитку закінчуються фатально.

По-друге, на їхню думку, в умовах перехідного етапу принципово важливо створити сильну виконавчу владу і, якщо можливо, позбавитися від негативного впливу різноманітних політичних чинників на процес реалізації економічних реформ. Таким чином, логічним було б на певний час заборонити або

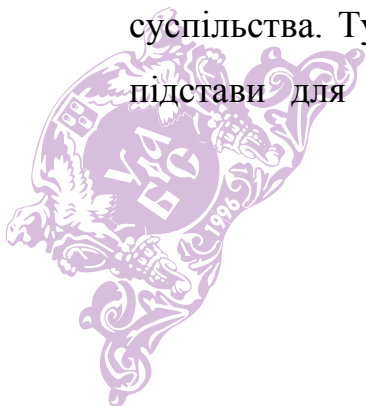
мінімізувати діяльність партій, суспільно-політичних організацій, проведення публічних заходів: мітингів, страйків тощо.

По-третє, в сучасних умовах із трьох чинників – соціального, політично-правового та економічного – найбільш суттєвим є останній, адже завдяки йому створюються передумови подальшого забезпечення соціальної стабільності, політичної демократії і правової законності. Виходячи з цього, слід зафіксувати пріоритет економіки, створити всі умови для того, щоб вона розвивалася, а також за допомогою авторитарних методів усунути всі політико-правові і соціальні перешкоди на період реалізації реформ.

По-четверте, демократія припускає адекватне сприйняття її інститутів і готовність громадян до функціонування даної системи суспільних відносин. Українське ж суспільство з різних причин сьогодні не готове до сприйняття демократичних цінностей.

Дійсно, авторитарний режим має певні переваги, що особливо відчутно в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада у великій мірі здатна забезпечувати політичну стабільність і суспільний порядок, мобілізувати суспільні ресурси на вирішення визначених завдань, переборювати опір політичних супротивників. Усе це робить її досить ефективним засобом проведення модернізації.

Однак авторитарний режим латиноамериканського типу виявився нездатним забезпечити політичну стабільність, гарантувати права і свободи людей. Як справедливо зазначав Президент України Л. Кучма, виступаючи 16 листопада 2000 року на науковій конференції “Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє”: “Цивілізоване поглиблення ринкових перетворень можливо лише на основі нашого розуміння визначальної функції демократизації та утвердження повноцінних інституцій громадянського суспільства. Тут також є достатньо вагомий світовий досвід, який дає серйозні підстави для роздумів та висновків. І насамперед, такого: без зазначених

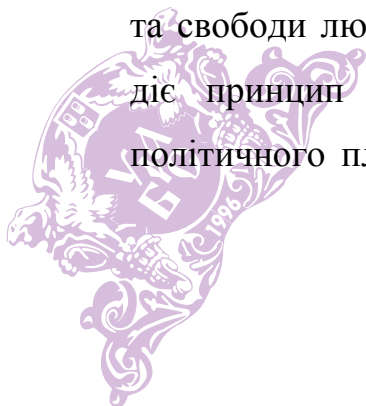

передумов економічні передумови призводять не до європейської, а до латиноамериканської моделі ринкової економіки”[136].

В сучасних умовах постсоціалістичної України «чистий» авторитаризм, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демократичні інститути, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування суспільства і здатен перетворитися в кримінальний диктаторський режим особистої влади, не менш руйнівний для країни, ніж тоталітаризм. Тому поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної влади і її підконтрольність громадянам – найважливіше практичне завдання на шляху конструктивного реформування суспільства.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 року підвело своєрідну лінію під дискусією про необхідність і можливість впровадження елементів авторитаризму в політичну систему сучасного українського суспільства.

Ознаками розвиненого демократичного режиму, який намагається сьогодні побудувати наше суспільство, є участь населення у формуванні і здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум) та представницької демократії та обраних представницьких органів; рішення приймається більшістю з врахуванням інтересів меншості; реальне втілення соціально-правової держави; виборність та змінність центральних та місцевих органів державної влади та їх підзвітність виборцям; легітимність державної влади; силові структури (збройні сили, поліція, органи безпеки тощо) знаходяться під демократичним контролем суспільства і використовуються лише за прямим призначенням, їх діяльність регламентується законами; домінують методи переконання, узгодження, компромісу, звужені методи насильства, примусу; у всіх сферах суспільного життя панує верховенство закону; проголошені та реально забезпечуються права та свободи людини і громадянина; стосовно господарських суб'єктів, громадян діє принцип “дозволено усе, що не заборонено законом”; затвердження політичного плюралізму, у т.ч. багатопартійності, змагання політичних партій,

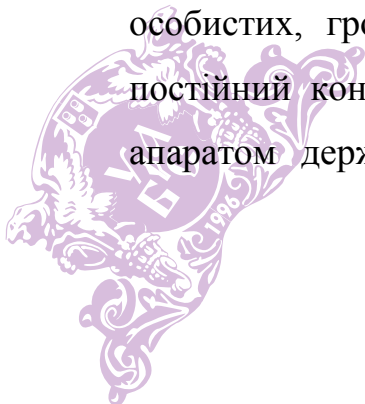

існування на основі закону політичної опозиції як у парламенті, так і поза ним (опозиція пропонує альтернативну програму, критикує владу за серйозні помилки, контролює її через діяльність своїх фракцій та блоків у парламенті та у своїй пресі); гласність, ЗМІ, вільні від цензури; реально здійснюється принцип поділу влад на законодавчу (повинна приймати закони, формувати стратегію розвитку суспільства), виконавчу (призвана виконувати прийняті закони, втілювати їх у життя, а також реалізовувати повсякденну державну політику) та судову (повинна виступати арбітром у разі конфліктів чи різного роду правопорушень).

Особливості переходу України від тоталітарного режиму до демократичного зумовили і становлення специфічного «змішаного» державного режиму. Деякі державознавці вважають, що в умовах сучасної України об'єдналися парламентська республіка, президентське правління і радянська влада[137]. В принципі це вірно щодо визначення форми правління. Що ж стосується державного режиму, то, на думку деяких науковців, в Україні нині поєдналися риси всіх основних «чистих» різновидів політичних режимів: а) демократичного; б) авторитарного; в) тоталітарного; г) анархістського; д) охлократичного.

Серед ознак демократичного режиму, які притаманні Україні, варто назвати: виборність найважливіших органів державної влади, формально-юридична рівність громадян, наявність у законодавстві формальних гарантій прав меншості і запобігання свавілля більшості.

Водночас мають місце й певні обмеження у сфері двох інших основних принципів демократичного режиму – вирішення найважливіших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян і забезпечення широкого кола особистих, громадянських і політичних прав і свобод. Відсутній належний постійний контроль народу за органами державної влади, за бюрократичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією. Для

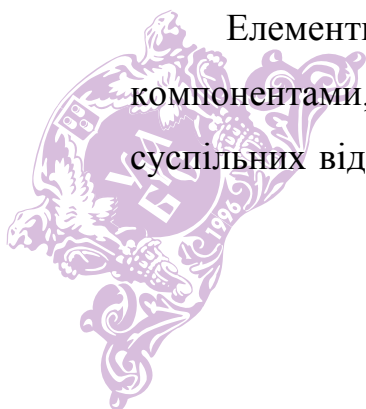

значної частини населення багато декларованих прав і свобод не підкріплені економічними й організаційними заходами. Деякі демократичні права грубо порушуються існуючими підзаконними актами і бюрократичними процедурами, наприклад, право на вільний вибір місця проживання обмежується антидемократичним інститутом прописки. Корупція і безвідповідальність зводять нанівець найкращі наміри законодавців і політиків. Створилася унікальна ситуація, коли одночасно обкрадається і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їх злочинні угруповання.

Обмеження існуючих демократичних принципів дають також підстави для висновку про наявність в сучасній Україні певних елементів авторитарного режиму. До них можна віднести: широкі законодавчі повноваження виконавчих органів держави (президента й уряду); звуженість принципу гласності в діяльності органів державної влади і відсутність реальної відповідальності їхніх керівників за зміст і наслідки своєї діяльності; формування еліти зверху, а не демократичним шляхом; обмежене коло осіб, що здійснюють реальну владу в державі, її клановість і відсторонення абсолютної більшості населення від процесу її здійснення.

До залишків тоталітаризму варто віднести такі специфічні риси політико-правової свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків і рядових громадян, як впевненість у власній непогрішності, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, імітація елітою бурхливої діяльності, примітивізація політико-правової культури. Знищений на центральному інституціонально-нормативному рівні тоталітаризм і далі продовжує процвітати в багатьох сферах на локальному, регіональному і секторному рівнях політичної системи.

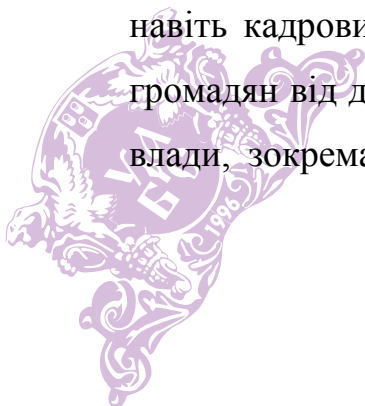
Елементи анархістського режиму проявляються сьогодні в Україні такими компонентами, як відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавілля найсильнішого або більш проворного, відсутність

гарантій безпеки населення і представників органів державної влади, конфронтація державно-владних структур, відсутність ефективних форм координації їхніх дій; ерозія загальної ідеї єдиної політичної системи (це знаходить свій прояв у діяльності впливових сепаратистських сил і сил, що претендують на виключне право представляти «щирі прагнення народу» і вимагати заборони діяльності своїх опонентів); втрата (у деяких випадках) вищими органами державної влади монополії на організоване застосування насильства.

І, нарешті, суттєві елементи охлократичного режиму характеризують політичне життя України в тій мірі, в якій її владним структурам притаманні: некомпетентність, зневажливе ставлення до знань, досвіду світової цивілізації, зокрема постійне прагнення неадекватними реальній ситуації простими засобами і дуже швидко вирішувати складні проблеми громадського життя, що, власно кажучи, вимагають для вирішення тривалої кропіткої праці; відсутність у представників органів державної влади реального почуття громадської відповідальності перед народом своєї країни; рекрутування певної частини правлячої еліти із середовища соціальних «низів» і маргінальних кіл суспільства, представники яких прагнуть швидко підвищити свій індивідуальний і груповий соціальний статус і поліпшити матеріальний рівень життя[138].

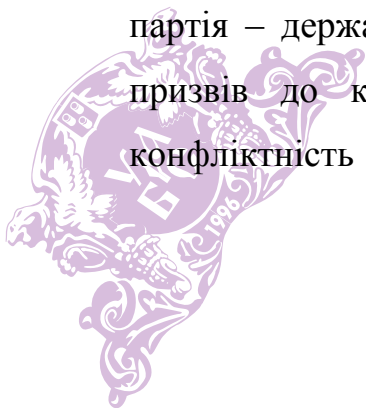
Сучасний державний режим в Україні ще не забезпечує функціонування соціально ефективною і відповідальною перед народом державної влади, що пояснюється рядом причин, як от: непродумане руйнування колишньої владної системи, коли ця акція не супроводжувалася синхронною заміною попередньої системи новою; неузгодженість політичних і економічних реформ, внаслідок чого державна влада залишилася без необхідних матеріальних, фінансових і навіть кадрових ресурсів; відсутність помітних зрушень у подоланні усунення громадян від державної влади; недосконалість внутрішньої структури державної влади, зокрема способу і форм взаємодії законодавчої, виконавчої та судової

влади. Справжнім лихом в країні стає злочинність, наркоманія, корупція, тіньова економіка, проституція, дитяча безпритульність, бідність значної частини населення[139].

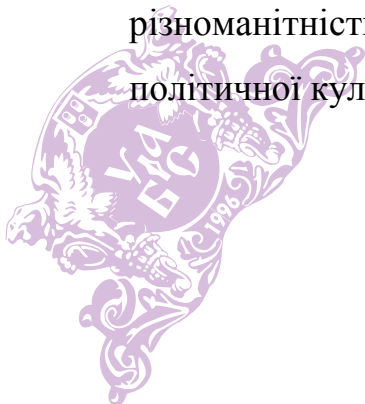
Варто підкреслити, що без всебічного аналізу специфіки посттоталітарного державного режиму, що функціонує в даний час в Україні, неможливо сформулювати ефективну програму соціально-економічних реформ. Справа в тому, що, на відміну від західних країн, модернізація українського суспільства має декілька особливостей, які потрібно враховувати при виявленні і подоланні причин і чинників, що заважають реформам, а також розводять цілі і результати проведених перетворень. Насамперед, необхідно зрозуміти, що Україна не є, строго кажучи, традиційним суспільством, хоча і має деякі перетворені його риси. І хоча звичайна світова практика стикається з процесом переходу традиційного суспільства в сучасне при наявності соціально-економічних, правових і культурних умов у вигляді товарного виробництва, ринку, елементів правової держави, системи цінностей, здатної адаптуватися до нововведень технологічного, матеріального і політичного характеру, в Україні подібні передумови відсутні. Тому ідеологія і реальна поведінка правлячої еліти і народних мас в умовах переходу до демократичного режиму суттєво відрізняються через те, що уявлення про сучасне суспільство в них формуються не на основі реально функціонуючих структур, що тільки і можуть скластися в результаті перетворень, а в більшості випадків – на основі аналогій із західним суспільством. Отже, модернізація в Україні посткомуністичного режиму допускає не тільки зміни системних рис суспільства і функцій соціальних інститутів, але й нову парадигму його історичного руху.

Крім того, злам несучої конструкції колишньої системи «комуністична партія – держава», через який населення брало участь у громадському житті, призвів до кризи ідентичності. Це підсилило соціальну напруженість і конфліктність у суспільстві, що робить реформаторський процес хитким,

хвилеподібним, некерованим. В свою чергу, реформаторські зусилля 80-90-х років підтвердили побоювання щодо зворотності руху. Це було зумовлене тим, що економічні реформи зруйнували для багатьох людей звичні умови життя, суспільні цінності, які визначають культурну самобутність різних соціальних груп. Проведені в Україні реформи принципово виходять за рамки історично сформованого менталітету основної маси населення. Все більше посилення протиріччя між цінностями культури, які реально функціонують у суспільстві, і соціальними відносинами, що формуються на принципово іншій – ринковій основі, породжує дискомфортність існування широких кіл суспільства, викликає негативне ставлення до реформ після початкового етапу ейфорії і загальної критики колишньої системи. Таким чином, успіх модернізації багато в чому залежить від подолання соціокультурних протиріч.

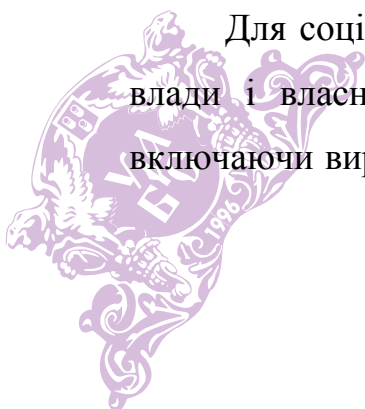
Насамперед, сучасне українське суспільство характеризується розпадом сформованих соціальних зв'язків і кризою ідентичності, що обумовлена економічною модернізацією. Традиційні форми ідентифікації фактично зруйновані, а нові дуже повільно виникають. Несинхронність проходження даних процесів створює простір неконтрольованим змінам. Злам традиційних цінностей і вже сформованого світогляду підсилює стан дискомфорності широких кіл суспільства, спонукає їх до стихійних проявів невдоволення. Виникає потреба в механізмах, які забезпечують баланс інтересів і зберігають цілісність соціального організму. У даному випадку мова йде про збереження інтегральних функцій держави, що відіграє вирішальну роль в умовах фактично відсутнього громадянського суспільства; про демократичні механізми формування структур влади; про легітимацію і інституціоналізацію опозиції; про становлення конкурентної партійної системи, здатної представляти всю різноманітність існуючих політичних інтересів; про формування консенсусної політичної культури.

Модернізаційний процес в Україні пов'язаний з певними протиріччями: з одного боку, наявна необхідність демократичного шляху розвитку України як альтернативи тоталітаризму, з іншого боку – анти або, принаймні, «неринковий» характер настрою низів; з одного боку, необхідність лібералізації економіки, з іншого боку – відсутність розвинутих суб'єктів ринкових реформ, принаймні, на початковому їхньому етапі. У цих умовах роль гаранта ринково-економічного розвитку бере на себе посттоталітарна держава. Звичайно, уявлення про ключову роль держави в стимулюванні і «запуску» ринкових сил суперечать основам «класичного» ліберального світогляду, згідно з яким ринок є спонтанно сформованим утворенням. Хоча в Україні, при відсутності інших дієздатних суспільних сил, саме держава створює відповідне середовище для розвитку ринкових відносин[140].

Ще одна проблема, що пов'язана з функціонуванням державного режиму в Україні, виникає із співвідношення влади і власності. Як відомо, у капіталістичній системі має місце несумісність влади і власності, а також форм їхнього керівництва і організації. Той факт, що керівництво державною адміністрацією, з одного боку, і економічною сферою, з іншого, належить за історією Заходу до різних сфер, досить добре відомо. Держава при капіталізмі виконує принципово інші функції, ніж у докапіталістичних суспільствах: прикметною рисою тут є єдиний комплекс на політичні й економічні відносини. Саме це і надає капіталістичній державі усталеність і автономію. В умовах ринку приватна сфера обов'язково має обмежений характер: виникає проблема регулювання позаекономічних і невиробничих відносин, тобто потреба в специфічних органах соціального контролю, винесених за рамки виробничих відносин[141].

Для соціалістичної держави, навпаки, була характерна неподільність сфер влади і власності. Держава при соціалізмі контролювала всі сфери життя, включаючи виробничу і розподільну. В процесі повальної приватизації в останні

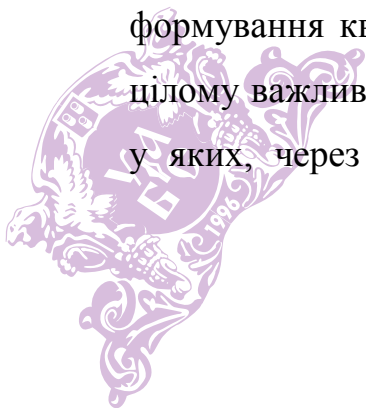

роки відбувся зовнішній поділ цих сфер, і тенденція до цього начебто залишається досить сильною.

«Стара» держава підірвана, тому що втратила головну функцію контролю над розподілом, а «нова» держава капіталістичного типу ще не створена. І враження таке, що ніхто її створенням серйозно не займається. Адже державне будівництво аж ніяк не зводиться до створення все нових і нових бюрократичних структур. Відзначимо, що справа навіть не в тому, що ті, хто опинився ближче до державної влади, знайшли можливість стати власниками, проблема набагато глибша: влада і власність так і не змогли розділитися.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, концепція приватизації в Україні за усіма видами корегування не спрацювала при переведенні її в практичну площину. Відчутним соціальним наслідком приватизації став розподіл та зосередження економічної влади в руках окремих соціальних груп, ділків тіньової економіки та керівників підприємств. На долю інших учасників приватизації припадає наймізерніша частина (5,7%), а це призводить до досить різкої поляризації соціальних груп за їх економічним становищем і створює передумови для посилення тенденцій авторитарного режиму влади[142].

Поряд із приватизацією власності здійснювалась приватизація влади. Бюрократична структура, яка дуже розрослася, знайшла можливість одержувати бюрократичні прибутки через свою причетність до власності. Звідси безпрецедентні масштаби корупції. Іншими словами, замість утворення ринкових горизонтальних зв'язків і формування громадянського суспільства як гаранта і символу демократичного розвитку, ми спостерігаємо процес створення щільної мережі «кланово-олігархічних структур», що виражається, насамперед, у формуванні квазі-власників, для яких зв'язки з державно-владною пірамідою в цілому важливіші, ніж ринкові відносини; у створенні бюрократичних структур, у яких, через їх корумповані інтереси, встановлюється «кругова порука», а

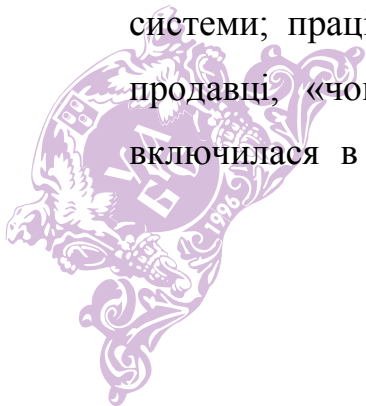

основний інтерес становить особа «патрона», а не справа; розшарування «середніх кіл», їхня маргіналізація і люмпенізація при одночасному структуруванні кланів «придворної інтелігенції», що обслуговують конкретний режим.

Таким чином, проявляється сильна тенденція до формування моделі держави, досить типової для країн, що реформуються, у тому числі і «третього світу». У подібній державі чиновник «витягає» власний прибуток з рішень, які він приймає при виконанні службових обов'язків. Рішення кожний раз приймається з розрахунку на особливий випадок, стосується окремої частини суспільства, система втрачає свою цілісність і єдиний порядок. Як результат, створюється широкий простір для криміналізації суспільства, усіляких сепаратистських тенденцій, розбухання окремих сфер економіки при кризі інших, застій у розвитку виробничої сфери і технологій, нестабільності режиму[143].

Усе це зумовило виникнення нелегального політичного ринку, де предметом купівлі-продажу стали політичні партії, членство в парламентських фракціях, політичні рішення у вигляді законів, поправок до них, указів, інших нормативно-правових актів, розпоряджень і доручень державних посадових осіб і т.д. Складається враження, що саме на цій основі відбувається конституювання режиму, головними суб'єктами якого є коаліції із середовища політичної і ділової еліт.

Можна також відзначити, що тінізація політичної, економічної і соціальної сфер українського суспільства охоплює не тільки елітні угруповання. В тій чи іншій мірі в тіньові процеси втягуються цілі соціальні групи: працівники сфери обслуговування; співробітники правоохоронних органів і кредитно-фінансової системи; працівники сільського господарства, науки, освіти, спорту; приватні продавці, «човники» тощо. При цьому значна частина населення активно включилася в так зване рівнобіжне ведення господарства, а також розвиває

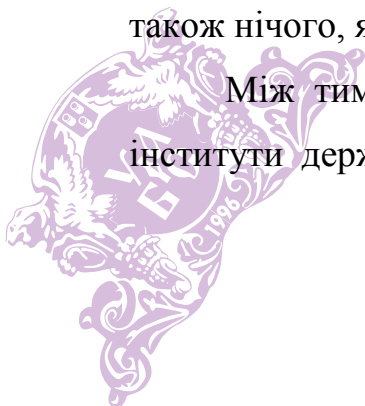

«економіку самозабезпечення» на присадибних ділянках. А це означає, що фактично в країні утворилося декілька «рівнобіжних» економік[144].

Характерною особливістю посткомуністичної демократії є також і те, що представницькі парламентські органи виникають і починають діяти при відсутності сучасної ринкової економіки і громадянського суспільства, тобто при відсутності хоча б до деякої міри розвиненої і розчленованої структури економічних і соціально-політичних інтересів і відповідних їм організацій. А якщо говорити конкретніше, то мова йде про суспільство, в якому відсутні або майже відсутні приватні і групові продуктивні інтереси, а панують лише споживчі інтереси. Виробники, зрозуміло, при цьому існують, але вони ніяк не зацікавлені в суспільній корисності своєї продукції; їхня реальна зацікавленість – це, власне кажучи, лише зацікавленість в оплаті, не опосередкована зацікавленістю в споживчих якостях виробленого. Відповідно і люди в такому суспільстві сприймають одне одного як конкурентів винятково в споживанні, а не у виробництві. Зрозуміло, що для такої структури інтересів тоталітарний комуністичний режим дуже органічний. З одного боку, він змушує усіх працювати, звільняючи людей від міркувань щодо змісту їхньої роботи, а з іншого боку бере на себе всі турботи по розподілу і перерозподілу.

Отже, якщо в такому суспільстві вводиться представницька демократія, то парламенти в ньому не можуть не перетворитися у своєрідні клуби незадоволених споживачів, що, з одного боку, вимагають перерозподілу прибутків на користь своїх виборців за рахунок інших груп населення, з іншого боку змагаються в сміливості щодо викриття всіх керівників, які не хочуть віддавати те, що в них просять. А після того, як колишнє комуністичне начальство поступається місцем новому, демократичному, якому розподіляти також нічого, як і старому, звинувачення починаються і на його адресу.

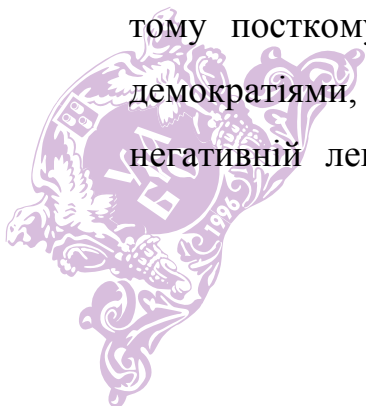
Між тим, завданням, що об'єктивно покладаються на посткомуністичні інститути державної влади, насамперед – на її виконавчі органи, є зовсім не

удосконалювання механізмів розподілу, а глибоке реформування виробництва, що спочатку не тільки не поліпшує життя людей, а, навпаки, знижує життєвий рівень більшості з них. І якщо суспільство дозволяє реформаторам розпочати реформи, то тому, що в обраної влади є для цього деякий запас політичної міцності. Як правило, цей запас тим більший, чим вищий політичний авторитет першої особи у державі. Цей авторитет, як правило, пов'язаний із минулим протистоянням нинішніх лідерів комуністичним режимам[145].

Як показує досвід колишніх тоталітарних держав (і Україна не є винятком), найбільш вразливим і крихким елементом посткомуністичної демократії виявляється не президентська влада і не парламенти, а уряди. Можна навіть сказати, що уряди – це одночасно і основні жертви посткомуністичної демократії, тому що на них спрямовуються найпотужніші хвилі соціального невдоволення, а також претензії її рятувальників, тому що свідомо беручи на себе роль жертви і будучи готовими в будь-який момент піти у відставку, вони дозволяють зберігати яку-небудь усталеність режиму в цілому, не доходячи до його окремих елементів. Однак президенти і парламенти теж не можуть почувати себе досить упевнено хоча б тому, що вони змушені, як правило, коригувати курс нових реформаторських урядів в напрямку уповільнення темпів реформ, враховувати застарілу структуру економіки і споживчу структуру інтересів широких верств населення, йти їм на поступки, що ускладнює відносини з потенційно найбільш продуктивними групами, із суб'єктами ринкової економіки, що формується[146].

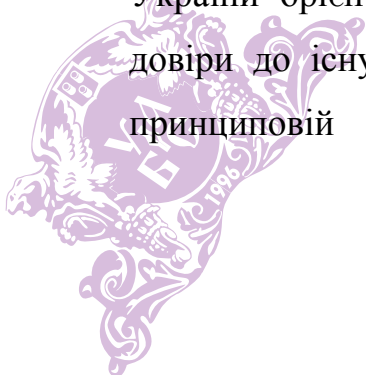
Слід також зазначити, що посткомуністична демократія, на відміну від східноєвропейської, – це демократія, що уособлюється не стільки колишніми дисидентами, скільки колишніми комуністами, що стали антикомуністами, а тому посткомуністична демократія, в порівнянні з розвиненими сучасними демократіями, недостатньо легітимна і її сила не стільки в позитивній, скільки в негативній легітимності, у її здатності протистояти реставрації колишнього

режиму. Однак, якщо нова влада із ситуації протистояння потрапляє в ситуацію реальної і повної відповідальності за вихід країни з кризи, до того ж за допомогою хворобливих реформ, її недостатня, обмежена, багато в чому умовна і ситуативна легітимність починає проявлятися різким падінням довіри. І ця легітимність тим менша, чим слабші демократичні традиції в суспільстві, чим менше в ньому поваги до демократичних процедур, чим сильніші залишки міфологізованої, нерациональної свідомості у людей. Цілком зрозуміло, що Україна знаходиться в даному відношенні в більш складному становищі, ніж країни Східної Європи, особливо якщо врахувати комуністичне минуле більшості нинішніх лідерів.

Мабуть, тільки цим можна пояснити той факт, що українська влада, наприклад, побоюється використовувати повною мірою свої владні повноваження для того, щоб забезпечити виконання прийнятих законів і президентських указів. Побоюється тому, що у випадку застосування примусу це буде сприйнято як повернення до минулого, до насильницьких способів регулювання громадського життя. І, треба сказати, тільки так воно і може бути. Але якщо населення і посадові особи не готові добровільно виконувати рішення і закони демократично обраної влади, якщо влада готова рахуватися з такими настроями населення і посадових осіб більше, ніж із законами, то це й означає, що влада недостатньо легітимна.

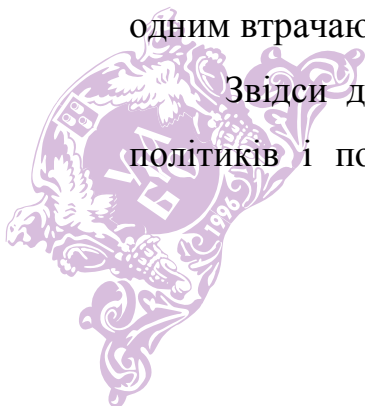
Ще одна суттєва особливість посткомуністичної демократії це її орієнтованість не на структури, а на особи. Це тільки зовні схоже на орієнтацію виборців у західних демократіях, де сильна особа може розглядатися як протиположна потужним корпоративним інтересам, а не як альтернатива державно-політичним інститутам і структурам. Між тим, в умовах посткомуністичної України орієнтація на особи в якійсь мірі покликана компенсувати дефіцит довіри до існуючих владних інститутів і політичних партій. Водночас у цій принциповій масовій позапартійності побічно виявляються труднощі

формування багатопартійної системи та ефективних демократичних владних структур в умовах того вакууму легітимності, що утворився після краху насильницьких тоталітарних методів керівництва суспільством, яке не готове прийняти і освоїти принципи правового регулювання свого життя[147].

Очевидно, недалекою від істини є деякі вчені, які пишуть, що через особливості політичного й економічного розвитку в Україні виникла ситуація, при якій великий бізнес може існувати лише за підтримкою держапарату, а політична номенклатура, у свою чергу, прагне опиратися на «тіньовий» бізнес. Аналогічні режими були характерні для багатьох країн Латинської Америки й Африки. Союз номенклатури і фінансових кланів, більшість із яких в Україні, як і в Росії, очолили або колишні комсомольські, партійні і галузеві бюрократи, або кримінальний елемент, що і визначає своєрідний полумафіозний характер нашої держави. Цей режим, на жаль, почав створюватися ще при Л. Кравчукові, але остаточно він сформувався при нинішньому Президенті, коли всі основні засоби масової інформації опинилися під найжорстокішим державним контролем, а будь-яка опозиція придушується (причому методи придушення не завжди законні). Режим зміг би добитися і більшого, тобто монопольного впливу на суспільну свідомість, якби частина фінансових груп і кланів, відірваних від влади конкурентами, не мала б досить засобів і міжнародних зв'язків для утримування своїх газет і телеканалів. Парадоксально, але отримання рядовими громадянами інформації, що містять критику на адресу влади, сьогодні можливе лише завдяки змаганню напівлегальних кланів, тобто дуже специфічної «кланової демократії», що повною мірою вважати демократією звичайно ж абсурдно. Втім, опозиційні клани у нас, на відміну від Росії, недостатньо сильні для того, щоб довго чинити опір мафіозним держструктурам, і вони один за одним втрачають свої позиції[148].

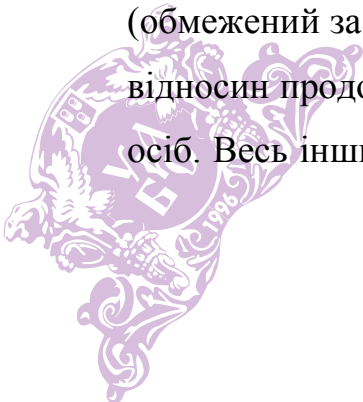
Звідси досить чітко простежується в Україні нелюбов і підозрілість до політиків і політики. Вихована десятиліттями підозрілість змушує чесних і

розумних громадян, що не хочуть відповідати за безвідповідальну владу, цуратися активної політичної діяльності. На хвилі того підйому, що був характерний для часів Перебудови, багато кого з представників демократичного руху було обрано в ради різних рівнів, але ніхто з них, знаходячись у меншості, не міг реально вплинути на політику, яка проводилася. Багато хто, зрозумівши, що служать лише прикриттям, таким собі фіговим листком для номенклатури, відійшли від політичного життя. Інші залишилися і навіть “вписалися” в систему і прекрасно дотримуються «правил гри»; саме вони і дискредитували демократичний рух[149].

Державна влада не виконує своїх обов'язків стосовно громадян, і, природно, виборці хочуть замінити представників такої влади. Але, як це не парадоксально, стара номенклатура знову залишається «на плаву», а частина виборців пояснює всі неприємності демократичними змінами і ностальгують за минулим. Але, на жаль, дратуються не лише вони. Дуже часто виборці, які учора активно голосували за того або іншого політика, через деякий час починають його люто ненавидіти, не розуміючи, що саме їхній вибір привів до влади некомпетентну особу.

Сьогодні влада, формально санкціонована згодою виборців, намагається знову культивувати традиційну для адміністративно-бюрократичної державності незалежність від суспільства і громадян. Вона нерідко претендує на одностороннє визначення цілей і напрямків суспільного реформування поза і крім політичного процесу. Основні законодавчі і політичні рішення виробляються найчастіше “в нішах”, недоступних для повсякденного громадського контролю. Політичний процес часом виступає у формі імітації демократичних процедур узгодження основних аспектів розвитку і має закритий (обмежений за складом учасників) характер. Монопольним суб'єктом політичних відносин продовжує виступати сама держава в особі своїх інститутів і посадових осіб. Весь інший соціально-політичний простір заповнює байдужість, яку владні

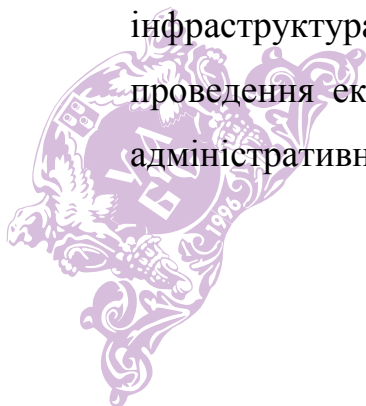

органи зрідка змушені враховувати в ситуації прямої суспільної конфронтації. При цьому нерідко суспільству надається роль об'єкта рішень, що виробляються поза і крім законодавчо встановлених процедур. Тому на практиці виявляється, що всі соціальні агенти, включені в політичний діалог, це елементи адміністративної структури, що встановлює межі й умови їх входження в політичний процес[150].

Загальне усвідомлення і визнання елементарного для демократичної державності принципу, відповідно до якого повноваження на владу є насамперед результатом політичного волевиявлення громадян у процесі конкурентних, періодично проведених виборів, після завершення яких громадяни не перестають бути реальними і дійсними носіями функцій верховної влади на будь-якому рівні її організації і здійснення, дотепер залишається бажаним способом або пропагандистською декларацією, а не політико-правовим імперативом.

Тому говорити про виборну представницьку демократію як розвинуте явище не тільки в інституціональному, але й у культурному аспекті, відносно сучасної української ситуації, можна лише з відомими зауваженнями.

І хоча перші ознаки руху до конституційно-демократичної державності проглядаються в перехідний період її розвитку, проте орієнтація на варіант авторитарної соціально-економічної і політико-правової модернізації має більш ніж достатні підстави для практичного втілення. Незважаючи на появу за аналогією з ринковими демократичними системами таких суб'єктів політичних відносин, як партії і суспільно-політичні рухи, імпульсивні пошуки ними власної ідеології і соціальної бази є індикатором того, що їх вплив має поверхневий і обмежений характер, тому що державні інститути зберігають свою адміністративно-бюрократичну природу. Слабка партійно-політична інфраструктура державної влади суттєво не впливає на вибір стратегії і тактики проведення економічних і політичних реформ. Таким чином, елементи старої адміністративної практики управління суспільним розвитком не тільки

зберігаються, але і відтворюються на новій соціально-економічній і політико-правовій основі.

Звичайно, перехідна політична структура та електорально-правове середовище, яке її обслуговує – це вже не заснована на ієрархічно незмінюваній владі і підпорядкуванні система, у якої виборчий процес займає маргінальне місце, але це ще і не система розвинених інститутів конкурентної представницької демократії, що відкриті для політичних вимог громадян і забезпечують регулярні вибори і періодичну зміну влади за підсумками роботи в законодавчо фіксований період. Звідси і політична нестабільність, і періодично ініційовані дискусії про можливість переносу терміну конституційних виборів, їх скасування або заміни референдумами щодо пролонгації термінів повноважень виборних інститутів. Звідси і конфліктогенність, і взаємна недовіра до того громадянського суспільства, що вже формується, і схильного до політичної монополії на владу бюрократичного апарату, який хоче існувати поза політико-правовою, електоральною оцінкою власної діяльності. Ці та інші обставини суб'єктивного й об'єктивного характеру продукують стан невизначеності і невпевненості у проведеному курсі реформ, його незворотності і незалежності від випадкових подій.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в Україні сформувався і функціонує державний режим, який є перехідним і поєднує в собі елементи авторитарно-демократичного, тоталітарного, анархо-демократичного, а також охлократичного режимів.

Щодо можливих варіантів трансформації політичної системи України, то найбільш прийнятним є консолідація нинішнього політичного устрою, повільне, але неухильне просування до більш зрілих форм демократії.

2.2. Конституційно-правові засади становлення демократичного режиму в Україні

Життя в період великих соціально-економічних змін надзвичайно важке. Не кожному поколінню випадає така доля, як поколінню 90-х. Утвердження України як самостійної держави в цей період з усією гостротою поставило проблему наукового осмислення її розвитку. Справа в тому, що перехід від командно-адміністративної до демократичної системи владовідносин в історично заданий період, який характеризується практично зруйнованими чи суттєво деформованими елементами нормального громадського життя (право і мораль, місцеве самоврядування й економічна незалежність громадян від держави), виявився не лише складним за своїм змістом, але й зворотним за окремими аспектами і тенденціями розвитку. «Складність ситуації, - підкреслюють В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко, - посилюється тим, що в Україні переплітаються два різномірні процеси. *По-перше*, здійснюється перехід від становища одного із залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; *по-друге*, руйнується стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої повинні стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особи»[151].

Саме тому процес переходу – це широка палітра політичної взаємодії суб'єктів, носіїв і інститутів влади. Вони діють на основі тих функцій, які формуються системою культури, традиціями, конфесійним середовищем, ментальністю суспільства, особливостями історичного розвитку, психологічними рисами українського етносу і т.д. Названі соціальні змінні допускають певну інтерпретацію політичних ролей і функцій, які помітно відрізняються від тих, що є в сучасних демократіях. Поведінка суб'єктів влади і владних інститутів в

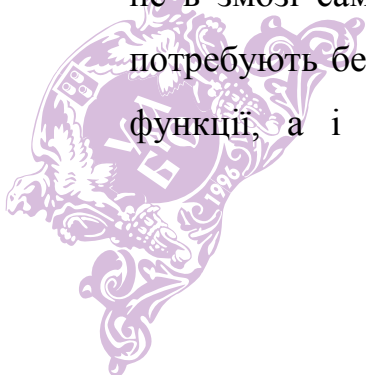

Україні має інше походження й обумовлює специфіку політичного перехідного процесу.

Очевидно можна погодитися з В.Полохалом, який відзначає, що в 1991 році Україна підняла свій національний прапор, не маючи реальної політичної й економічної програми незалежного існування, як і власної політичної філософії. Та й сьогодні українська держава знаходиться в невизначеному стані. Предметом внутрішніх дискусій залишаються не тільки стратегія і пріоритети соціально-економічного розвитку, принципи політичного устрою, але навіть державність як така [152]. І тому сьогодні вимагають невідкладного рішення всі ті проблеми, які Україна отримала, як незалежна держава.

Хоча “завдання національного розвитку вимагають виховання, плекання майбутньої української еліти, особливо політичної, яка орієнтована на владу і готова взяти на себе відповідальність за долю країни” [153], варто підкреслити, що пострадянська політична еліта стала нездатною належним чином сприймати реалії нового часу і підготувати адекватні відповіді на отримані нею виклики, розробити якісно нову стратегію розвитку в напрямку створення демократичної держави і громадянського суспільства. У результаті в Україні замість демократичного сформувався квазідемократичний режим [154].

Не сформувалися ефективно діючі інститути демократичної держави і громадянського суспільства; навпаки, продовжився перехідний період всіх інститутів і систем держави і суспільства. Відзначимо, що ця «перехідність» є однією з найсуттєвіших проблем нинішньої влади. Відсутність структурування і чіткого оформлення суспільно-політичних інститутів багато в чому гальмує подальше входження в українську державу і суспільство дійсно демократичних норм. З цього приводу відомий дослідник А. Мігранян писав: “Суспільство стає не в змозі самотійно формулювати і виносити на розгляд дня проблеми, що потребують безпосереднього вирішення, а держава бере на себе не лише власні функції, а і функції суспільства. Таким чином, держава ніби “поглинає”

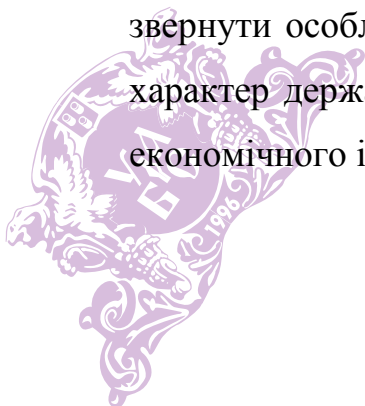
суспільство”[155]. Тому з повним правом можна стверджувати, що хоча більшість інститутів в Україні мають імідж демократичних, але насправді вони квазідемократичні.

Демократія це не самодостатній механізм. Вона може бути і як ведучим, і як веденим елементом політичного режиму, який забезпечує здійснення певного політичного курсу – прийнятої траєкторії розвитку даного суспільства. І якщо рух до демократії найкраще починати зверху, то закріпити її можна тільки при активній участі і підтримці мас.

Досвід нашої країни показує, що для проведення реформ існують значні морально-ідеологічні перешкоди, причому частина з них актуальна і для еліт, і для суспільства в цілому, яке не тільки не розуміє, для чого конкретно йому потрібні ці демократичні свободи, але і не бажає їх введення. Воно вже пристосувалося до життя у своєрідному «перехідному стані» і цілком готове “придушити” в собі прагнення до моделей поведінки, яка прийнята у громадянському суспільстві, якщо цього зажадає влада.

Всі ознаки вказують на те, відзначає В.Полохало, що соціум «середнього» українця сьогодні, власне кажучи, не потребує яких-небудь реальних демократичних змін, а отже, і не формує соціальних ресурсів останніх[156]. І відбувається це тому, що при переході від тоталітарного суспільного устрою до демократичного не змінилося головне - відносини між громадянином і владою. Людина як і раніше залишається такою ж безправною і приниженою у своєму повсякденному житті, як і раніше.

Таким чином, реформи спіткнулися там, де виникла потреба переглянути традиційний погляд на права людини; на взаємовідносини між суспільством і владою, між особою і владою; на моральність самої влади. І на це хотілося б звернути особливу увагу. Справа в тому, що в постсоціалістичних суспільствах характер державної влади визначає не тільки міру свободи громадян, але і тип економічного і соціального розвитку.

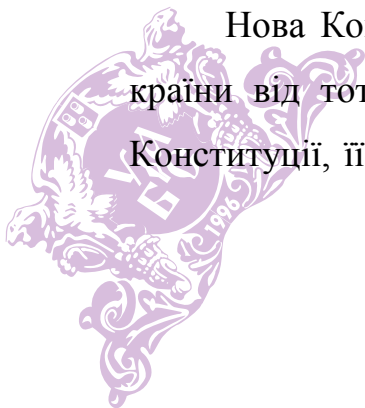

Встановлення авторитарних і олігархічних режимів під виглядом президентських республік, пише В. Кувалдін, призводить до вкрай несправедливої приватизації державної співвласності, швидкої майнової поляризації, до засилля паразитичних форм капіталу і, як наслідок, до соціальної напруженості. Матеріальні нестатки підсилюють громадянську і політичну безправність основної частини населення. В одній країні створені два суспільства, що знаходяться в стані ворожнечі одне з одним. Трансформація життєвого укладу йде повільно і болісно. Глибина і гострота соціальних протиріч дуже ускладнює розвиток демократичних інститутів[157]. Цю характеристику з повним правом можна віднести і до України, де цінність особи майже дорівнює нулю, а влада збільшується до нескінченності[158].

Тому основна проблема перехідної фази трансформації адміністративної системи полягає в тому, щоб зберегти функціональне призначення державних інститутів регулювання суспільно-політичними процесами і зробити їх при цьому безпосередньо залежними від демократичних інститутів і громадян. Тільки актом вільної і відкритої політичної злагоди громадян може бути одночасно легітимізоване і легалізоване проведення структурних реформ. Незалежна Україна вже існує. Українська політична нація, як і українська національна держава, – ще попереду. Час, необхідний для цього, не можуть замінити ні спроби прискореної розробки штучної ідеології, ні завжди урочисті закликання ідолу державності.

Сьогодні вирішується найважливіша проблема перехідної державності - політична ротація влади і юридичних механізмів її передачі, при усіх витратах її адекватного політико-правового рішення, поступово оформляється в правову систему конституційних норм і демократичних процедур.

Нова Конституція України - одне з важливих досягнень на шляху нашої країни від тоталітаризму до соціально-правового ладу. Сама наявність нової Конституції, її правові ідеї і норми, її положення про права і свободи людини і

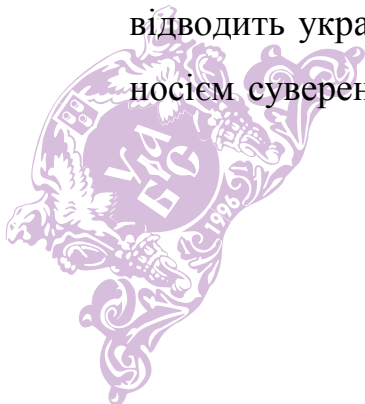
громадянина, закріплені в ній принципи і процедури формування і функціонування всієї системи державної влади мають істотне значення як для продовження необхідних реформ, так і для утримання всього процесу постсоціалістичних радикальних перетворень у конституційно-правовому руслі.

Нова Конституція стимулює становлення в країні різних правових форм розвитку демократичного процесу і в цілому орієнтує на формування і затвердження соціально-правової демократії - на протизагу різним формам і проявам антиправової (так званої соціалістичної) демократії, яка мала місце в тоталітарному минулому. Справа в тому, що тільки правова демократія, яка визнає основні цінності права, правової держави, прав і свобод людини і громадянина, узгоджується з фундаментальними вимогами конституційного ладу.

Як відомо, конституційний лад зберігає свою непорушність і належним чином функціонує і розвивається лише при умові існування надійних гарантій: нормативно-правових, організаційно-правових, які передбачаються та закріплюються Конституцією та законами України. Про це детально пише доктор юридичних наук В. Погорілко[159].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що гарантами конституційного ладу є практично всі основні суб'єкти конституційно-правових відносин та інші інститути цих відносин. Означені гарантії є переважно загальними для всього конституційного ладу, тобто для всіх чи, принаймні, більшості його інститутів. Поряд з ними Конституція України передбачає систему гарантій для окремих інститутів конституційного ладу, насамперед прав і свобод людини, державного і суспільного ладу і т.п.

Пріоритетне місце в гарантуванні конституційного ладу Конституція відводить українському народу. Згідно із ст. 5 лише український народ, будучи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, має виключне право визначати і

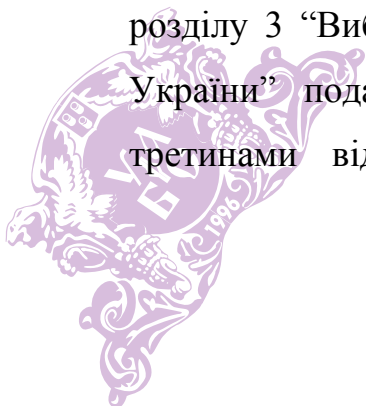
змінювати конституційний лад в Україні. І ніхто: ні держава, ні інший суб'єкт влади не може узурпувати це право.

Ст. 73, якою передбачається право всеукраїнського референдуму вирішувати питання про зміну території України, є проявом цього права. Крім того, справою всього українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, її інформаційної та економічної безпеки.

Серед гарантій конституційного ладу чільне місце посідають нормативно-правові гарантії, у т.ч. норми самої Конституції. Це гарантування полягає у встановленні власного статусу Конституції і відповідно статусу тих інститутів, які вона закріплює: у обмеженні можливостей внесення до неї доповнень і змін, тобто забезпеченні самою Конституцією власної стабільності, а також у регулюванні нею порядку визначення, охорони, функціонування і зміни конституційного ладу. Разом з тим, Конституція України чітко визначає як межі конституційного ладу, так і співвідношення конституційно-правових відносин з іншими суспільними відносинами. Водночас в Конституції зазначається, що органи державної влади і місцевого самоврядування та їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та за методами, передбаченими Конституцією та законами України[160].

Конституція передбачає порівняно жорсткі умови внесення до неї змін. Зокрема зазначається, що законопроект про внесення змін до Конституції може бути подано до Верховної Ради лише Президентом чи третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради.

Особливо жорсткими є умови порядку внесення змін до тих частин Конституції, які стосуються основ конституційного ладу. Так, згідно із ст. 156 Конституції законопроект про внесення змін до розділу 1 “Загальні засади”, розділу 3 “Вибори. Референдум.” і розділу 13 “Внесення змін до Конституції України” подаються до Верховної Ради Президентом України або двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, затверджуються

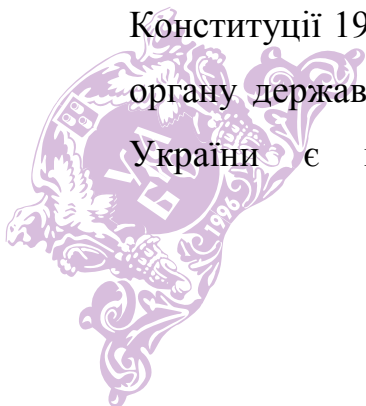

всеукраїнським референдумом, який, згідно із ст. 156, призначається Президентом України. При цьому повторне подання законопроекту про внесення змін до зазначених розділів Конституції з одного і того ж питання можливе лише тільки до Верховної Ради наступного скликання. Крім того, деякі з положень Конституції взагалі не можуть бути змінені. Так ст. 157 забороняє внесення змін, які спрямовані на ліквідацію незалежності, територіальної цілісності чи порушують права і свободи людини і громадянина або виносяться в умовах надзвичайного чи військового стану[161].

Крім Конституції, серед гарантів конституційного ладу важливу роль відіграють конституційні (закони про референдум і вибори, політичні об'єднання і партії, територіальний устрій та органи державної влади і т.п.) та інші галузі законодавства: військове, митне, інформаційне, кримінальне, адміністративне і т.п.

Однак, основним гарантом конституційного ладу на сьогодні є, звичайно, держава. Вона може проявлятися як безпосередньо, так і через її відповідні інститути: Збройні Сили України, міністерства внутрішніх справ, закордонних справ тощо. Адже згідно із ст. 17, захист суверенітету України та її територіальної цілісності, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки покладається, насамперед, на державу.

Серед гарантів значна роль належить органам державної влади. Пріоритетною є роль парламенту – Верховної Ради України, про що детально говориться у праці “Український парламентаризм: минуле і сучасне”[162]. Академік НАН України Ю. Шемшученко зазначав: “Притягальне значення ідеї парламентаризму полягає у тому, що з нею пов’язане залучення громадян через їхні представницькі органи до управління державою”[163]. Після прийняття Конституції 1996 року Верховна Рада втратила свій колишній статус найвищого органу державної влади і вперше стала парламентом. Нині вона як парламент України є постійно діючим, однопалатним, виборним, колегіальним,

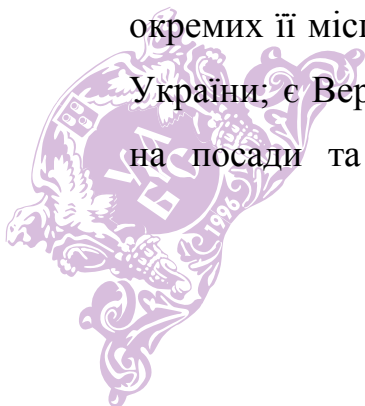
представницьким, загальнонаціональним і єдиним органом законодавчої влади в Україні. 16 квітня 2000 року відбувся референдум з приводу утворення в Україні двопалатного парламенту. Незважаючи на суттєві заперечення щодо створення в Україні двопалатного парламенту[164], ця ідея здобула підтримку. Однак на сьогоднішній день Верховна Рада поки що є однопалатним парламентом.

Згідно з Конституцією в нашій державі не існує інших органів законодавчої влади, окрім Верховної Ради. Делегування нею своїх повноважень відповідно до Конституції України має тимчасовий характер і стосується лише певного кола питань. Так, згідно з п. 4 Перехідних положень Конституції Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституції України мав право видавати схвалені Кабінетом Міністрів і скріплені підписом Прем'єр-міністра укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 Конституції[165].

Крім Верховної Ради, конституційним гарантом є також народні депутати. Про це свідчить, зокрема, їх присяга[166].

Президентові України належить найважливіша роль серед органів державної влади у гарантуванні конституційного ладу. Утворення інституту президентства є одним з найважливіших результатів реформування держави з часу проголошення незалежності України.

Згідно із ст. 102 Президент є гарантом дотримання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету і територіальної цілісності України. Він забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення військового стану в Україні або в окремих її місцевостях в разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил, інших

військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони країни; очолює Раду національної безпеки та оборони; призначає позачергові вибори до Верховної Ради у строки, встановлені Конституцією; припиняє повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не розпочалися; призначає за згодою Верховної Ради та припиняє повноваження Прем'єр-міністра і приймає рішення про його відставку; призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції, а також проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Саме ці повноваження Президента мають вирішальне значення у гарантуванні конституційного ладу[167].

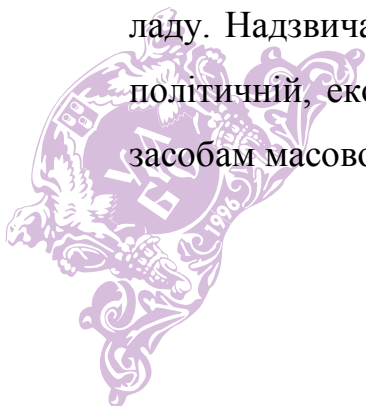
Важливу роль гаранта державного і суспільного ладу відіграють Кабінет Міністрів, міністерства та інші органи державної виконавчої влади України.

Самостійними гарантами конституційного ладу є також державні службовці, які складають відповідну присягу і самостійно відповідають за здійснення своїх повноважень і функцій. Поряд з органами державної влади та в межах цих повноважень, вони беруть участь у здійсненні функцій гарантування конституційного ладу, властивих органам державної влади[168].

Значно важливішими у справі гарантування конституційного ладу є повноваження і функції Конституційного Суду.

Виняткова роль у гарантуванні конституційного ладу відводиться прокуратурі, адвокатурі та органам правосуддя при розгляді кримінальних справ про злочини проти конституційного ладу.

Але не лише державні інститути можуть бути гарантами конституційного ладу. Надзвичайно важлива роль при здійсненні відповідних функцій належить політичній, економічній, соціальній і культурній системам нашого суспільства, засобам масової інформації, політичним партіям.

Певну роль у гарантуванні конституційного ладу України можуть відігравати за її згодою також і інші держави та міжнародні організації (наприклад, ООН)[169].

В новій Конституції України знайшли своє місце і нормативне закріплення всі три основні компоненти правової державності – гуманітарно-правовий (права і свободи людини і громадянина), нормативно-правовий (конституційно-правова природа і вимоги до всіх джерел діючого права) і інституціонально-правовий (система поділу і взаємодії влади).

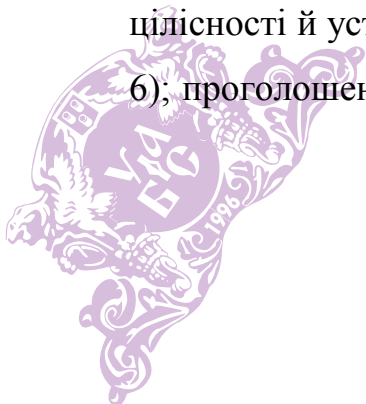
Конституція (у розділі I) закріплює цілий ряд принципових положень, що визначають новизну суспільного і державно-правового устрою посттоталітарної України.

Для затвердження витоків правової державності певне значення мають насамперед положення Конституції про вищу цінність людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку; про поділ влади; про пряму дію Конституції і конституційно-правові характеристики джерел діючого права.

Ідеологічні і політичні характеристики конституційного ладу містять у собі визнання ідеологічного і політичного різноманіття, багатопартійності, рівності суспільних об'єднань перед законом.

Економічну основу демократичної держави складають виробничі відносини, що базуються на багатоукладності економіки, на різних формах власності і, насамперед, на економічній свободі особи.

У Конституції України знайшли відображення аспекти правової справедливості: верховенство права і заснована на ньому вища юридична чинність Конституції (ст. 8); загальнообов'язковість конституційних розпоряджень, наявність механізмів захисту конституційного ладу України, його цілісності й усталеності, закріплення суверенітету народу (ст. 5); поділ влади (ст. 6); проголошення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і

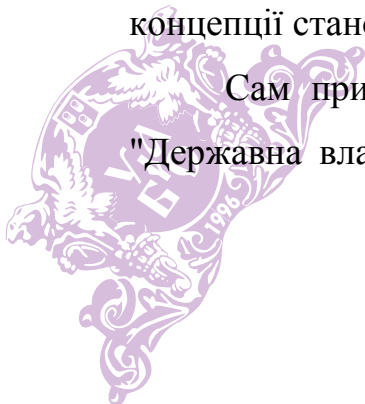

безпеки найвищою соціальною цінністю (ст.3); закріплення положення – права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і діяльність держави (ст. 3)[170].

Аналіз Конституції України дає підставу стверджувати, що вона відповідає основним параметрам справедливої конституції, оскільки не лише проголошує принцип рівності конституційних прав, свобод і рівності всіх перед законом (ст. 24), але й встановлює механізми забезпечення цієї рівності. Це відбувається насамперед за допомогою визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7), свободи інститутів громадянського суспільства, сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин в Україні (ст.11), посилення на те, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, що держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки (ст. 13), що держава гарантує свободу політичної діяльності (ст. 15), що правовий порядок в Україні заснований на принципах, відповідно до яких ніхто не мусить робити те, що не передбачено законом (ст. 19), що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23).

У цьому своєму загальнорегулятивному значенні конституційні положення про права і свободи людини і громадянина є найбільш важливим і, врешті решт, єдиним справжнім критерієм наявності або відсутності, дотримання або заперечення права взагалі, критерієм правового характеру діючого законодавства, правового типу організації і діяльності різних державних влад і держави в цілому, становлення демократичного державного режиму. Важливою ознакою такого режиму є принцип поділу влади. В Конституції це знайшло своє вираження в закріпленні певної системи поділу влади в рамках загальної концепції становлення української правової державності.

Сам принцип поділу влади сформульований у Конституції (ст. 6) так: "Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу,

виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України”.

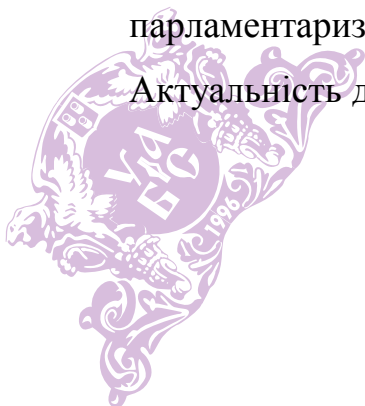
Подальша конкретизація цих загальних положень про поділ влади у відповідних розділах Конституції, що визначають статус і повноваження Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, судової влади свідчить про конституційне закріплення своєрідної української моделі парламентсько-президентської республіки.

Суть цієї своєрідності полягає в тому, що система поділу і взаємодії влади носить у цілому асиметричний і незбалансований характер - з явним переважанням на користь повноважень Президента і його домінуючої ролі у вирішенні державних справ, з очевидними слабкостями інших гілок влади порівняно з президентською владою.

Хоча відповідно до зафіксованого в Конституції принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову ясно, що президентська влада, тобто вся сукупність правомочностей Президента, - це влада саме виконавча (відповідно до Конституції Президент приймає закони до виконання), однак за змістом ряду інших статей Конституції президентська влада ніби виноситься за рамки даної класичної тріади і конструється у вигляді деякої окремої влади, що знаходиться над цією звичною тріадою.

Невизначеність самої конструкції виконавчої влади доповнюється відсутністю належного балансу в її відносинах з українським парламентом (Верховною Радою), що згідно з Конституцією (ст. 75) є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Як вірно зазначила доктор юридичних наук Л. Кривенко: “Конституційний процес стимулював теоретичну розробку проблем парламентаризму в Україні. Але тут, на наш погляд, зроблені тільки перші кроки.

Актуальність даної проблематики пов’язана з необхідністю чіткого визначення у

новій Конституції України місця і ролі нашого парламенту в системі народовладдя і інших гілок державної влади”[171].

Безсумнівно, що в системі органів державної влади України Верховній Раді належить пріоритетне місце. Вона виконує функції законодавчої влади, бере участь у формуванні органів судової і виконавчої влади, представляє український народ і є представником його волі.

Однак принцип поділу влади на практиці нерідко порушується. Акти Президента й Уряду конкурують із законами, прийнятими Парламентом, а то і підміняють їх. Це свідчить про порушення принципу ієрархії джерел права (Конституція - закон - указ і т.д.) у рамках правової держави, хоча і пояснюється великими прогалинами в законодавстві.

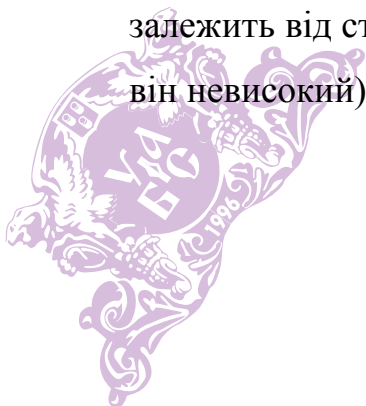
Разом із тим очевидно, що вказана законотворчість, які б доводи при цьому не наводилися, порушує прерогативи законодавчої влади і девальвує принцип верховенства закону. Тим самим підриваються і загальні правові основи всієї системи нормативно-правових актів.

Усе це може призвести до серйозних негативних наслідків. Оскільки, як відзначає російський правознавець Н. Варламова, з цієї конфронтації влади є декілька виходів:

1. Автономне існування законодавчої і виконавчої влади. Вихід проміжний і тимчасовий. Така самоізоляція (не тільки одна від одної, але і від суспільства) довго продовжуватися не може.

2. Одна з влад підкоряє іншу:

- а) "перемога" Президента і надання парламенту чисто "оформлювальних" функцій, тобто затвердження авторитаризму. Далі можлива повільна демократична еволюція режиму чи посилення диктаторських елементів. Вибір залежить від ступеню розвиненості громадянського суспільства і (особливо якщо він невисокий) від особи президента;

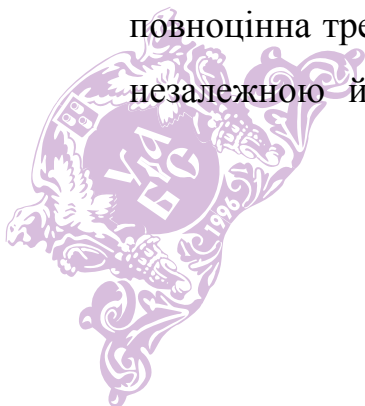

б) "перемога" парламенту буде означати або фактичне безвладдя (такимчасове), тому що до повсякденного керівництва парламент не здатний, або зміну "персонального наповнення" структур виконавчої влади: функції президента переходять, наприклад, до спікера й особисто він, а не парламент, формує уряд. Далі по другому колу: знову можуть реалізовуватися варіанти І, 2а, 2б.

3. Протиборство, що не дає перемоги жодній із сторін, змусить їх знайти взаємовигідні компроміси і перейти до відносно мирного співіснування. Це, зрозуміло, найбільш бажаний вихід, і краще б прийти до нього відразу, не пробуєючи варіанти І і 2. Це можливо, якщо виконавча і законодавча влади будуть, *по-перше*, пам'ятаючи про тоталітарне минуле, дотримуватися принципу "взаємного незнищення" як гарантії демократичного державного устрою і, *по-друге*, не обмежуватися тільки своїми взаємовідносинами, а намагатися реально впливати на суспільство[172].

Водночас, при будь-якому самому сприятливому розвитку подій у посттоталітарний період певне переважання у бік виконавчої влади, мабуть, є неминучим. Це пояснюється тим, що її структури більш однорідні і мобільні. Зокрема, не можна виключати того, що президентська й урядова нормотворчість може зіграти вирішальну роль у формуванні посттоталітарної правової системи. Парламент просто не буде встигати за ходом подій з огляду на особливості законотворчого процесу. Це припустимо, але за двох умов: дотримання принципу верховенства закону та судового (у тому числі конституційного) контролю за діяльністю виконавчої влади.

Особливе значення має друга умова. Справа в тому, що протистояння законодавчої і виконавчої влади може бути небезпечним, якщо відсутня повноцінна третя влада - судова. Поки що третя гілка влади ще не стала справді незалежною й ефективною владою. І це зрозуміло, тому що судова влада

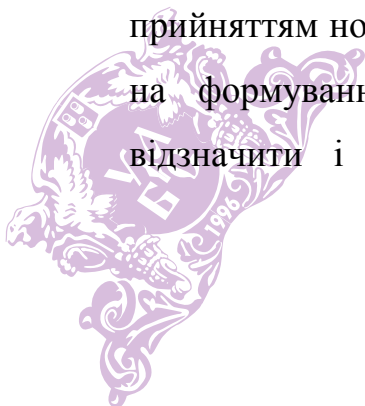

ґрунтується на "силі" громадянського суспільства. В нерозвиненому суспільстві вона не може укріпитися.

Академік Ю. Шемшученко відзначав таке щодо нещодавнього минулого судової влади: "У реформуванні її структури намітилися два шляхи: інтеграційний і дезінтеграційний. Перший передбачає об'єднання усіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного суду) у єдину систему під егідою Верховного Суду України (американська модель). Другий пов'язаний з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих систем судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 р. Окрім Конституційного Суду України, загальних і арбітражних судів, нею передбачено утворення у перспективі самостійної системи адміністративних судів і проведення подальшої роботи по спеціалізації судів"[173].

Дуже багато тут, звичайно, залежить як від рівня правової культури, так і правової свідомості наших суддів, їхньої відповідальності за дотримання правопорядку в країні, активної і послідовної позиції в утвердженні основ права, правової законності і правосуддя у всіх сферах суспільного і державного життя, включаючи, в тому числі і у сфері судової влади. Звідси незамінна роль і вирішальне значення суду для всього реального правового життя, прав і свобод людини, громадянського суспільства і правової держави. Саме судова влада повинна зміцнити правову спрямованість української державності, яка вже формується, значно зменшити навантаження на перші дві гілки влади, зняти напруженість у їхніх взаємовідносинах, збільшити можливості погодженої взаємодії[174].

Віддаючи належне всьому тому цінному і позитивному, що пов'язане з прийняттям нової Конституції і її впливом на процеси, які відбуваються в країні, на формування демократичного державного режиму, необхідно водночас відзначити і помітний розрив між Конституцією і реальною соціально-

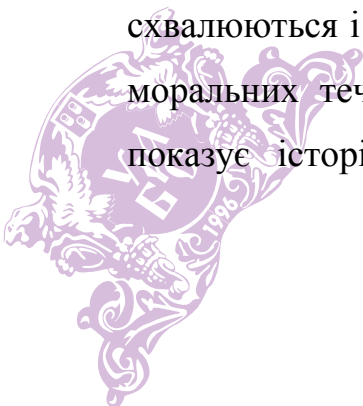

політичною практикою. Відразу після прийняття Конституції позначилися "вузькі місця" і "збої" у механізмі здійснення багатьох конституційних положень. В міру наростання негативних явищ у країні блокується дія деяких норм і інститутів Конституції, спостерігається безвідповідальне ставлення до неї, а також збільшується кількість конституційних правопорушень. Деформована правосвідомість створює квазіконституційний простір, у якому громадяни, посадові особи, деякі державні і суспільні структури не виконують вимоги Конституції і діють за власним розсудом.

Криза фактично стала передумовою політичного відчуження громадян від держави, бюрократичної самодостатності, живильним середовищем якої є, насамперед, розчарування людей, їх звичка до політики державного патерналізму і залежності.

В суспільно-політичному житті все менше застосовуються різноманітні форми самовизначення громадян. Замість розширення позицій і функцій громадянського суспільства в соціально-економічній і політичній структурі спостерігається тенденція послідовної маргіналізації і люмпенізації посттоталітарної соціальної структури. Поляризація і конфлікт інтересів професійних, етноконфесійних і територіальних груп поглиблює кризу і може стати небезпечним джерелом політичної конфронтації й екстремізму. Досягнення суспільного консенсусу з широкого кола проблем стає необхідним чинником змін, але дуже проблематичним у процесі його реалізації. Нездатність різних суспільно-політичних сил домовитися з приводу очевидних речей і виробити прийнятні правила поведінки суттєво обмежують демократичний потенціал Конституції України[175].

Базовими основами консенсусу є деякі всеосяжні ідеї і цінності, що схвалюються і підтримуються прихильниками різних політичних, філософських, моральних течій, групами з різними соціально-економічними інтересами. Як показує історія і досвід розвинених демократій, об'єднуючими факторами

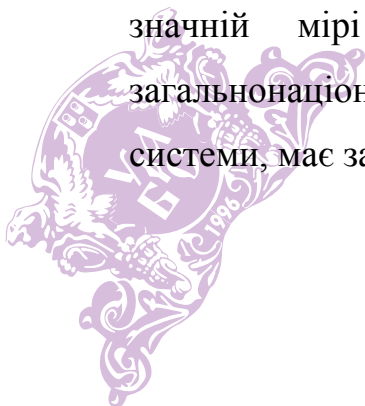
можуть бути: соціальні, національні, релігійні цінності, а також права і свободи особи.

Щодо четвертої базової основи, дійсно всеосяжної, посттоталітарне українське суспільство ще значною мірою не дозріло. Свобода і гідність особи не сприймаються ним як пріоритетна фундаментальна цінність. Така масова політична і правова культура може сформуватися лише в умовах тривалого демократичного правління. Консенсус на основі соціальних, національних або релігійних цінностей, по суті, це різновид демократії більшості, тому що деяка частина населення за визначенням не потрапляє в його сферу. У суспільстві, де меншість, що виведена за рамки національного або релігійного консенсусу, значна, ці цінності взагалі не можуть сприяти консолідації. Саме така ситуація в Україні.

Легше в посттоталітарний період був досягнутий так званий негативний консенсус за формулою "так жити не можна", зумовлений загальним невдоволенням ситуацією, що склалася в Україні. Однак слід пам'ятати, що для конструктивних перетворень він непридатний і виражає заперечення не стільки колишніх тоталітарних порядків, скільки безладдя перехідного періоду.

При відсутності базових основ для "конструктивного консенсусу" може бути досягнута згода на рівні головних політичних сил – партій, рухів, еліт. Але це ускладнюється неоформленістю партій і рухів, наявністю великих міжпартійних та внутріпартійних протиріч. В умовах нерозвиненого громадянського суспільства влада - єдиний шлях до добробуту і престижу. При цьому конкуренція в боротьбі за вищі державні пости вкрай загострюється і досягнення консенсусу еліт стає дуже проблематичним[176].

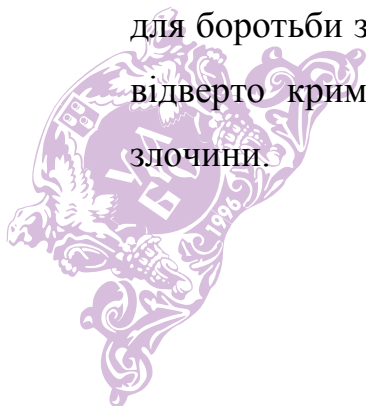
Характерною рисою перехідного політичного процесу є те, що він у значній мірі лише імітує демократичні процедури на шляху до загальнонаціональної згоди за основними аспектами реформування політичної системи, має закритий і обмежений за складом учасників характер.

Формування і реалізація політики розвитку – предмет бюрократичного керівництва. Причому воно охоплює собою як стадію визначення мети, так і стадію її досягнення. Монопольним суб'єктом політичних відносин виступає лише держава в особі своїх інститутів і посадових осіб. Всі інші ж учасники або створюють фон, або виступають об'єктами адміністративно-політичних рішень, вироблених без врахування політичного волевиявлення громадян. На практиці усі учасники політичного процесу – фактично тільки елементи адміністративно-політичної структури, які підпорядковані директивним рішенням єдиного загальнополітичного центру, інакше кажучи, усі разом і кожний окремо в дійсності є псевдосуб'єктами світу політики[177].

Незважаючи на демократизацію політичної системи, яка триває майже десять років, реальні відносини, що збереглися з приводу умов формування і здійснення влади, як і раніше відтворюються адміністративно. Хоча заради справедливості слід зазначити, що формально в посттоталітарний період вже існує певний досвід і навик досягнення демократичної згоди відносно мети і методів проведених змін у політичній системі як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні.

Проголошуючи народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, ст. 5 Конституції України надала безпосередньому волевиявленню пріоритетного значення. Це стало об'єктивним відображенням суспільно-політичної практики за роки незалежності України. Започаткована реалізація конституційних положень про проведення всенародного референдуму. Водночас вибори не призвели до формування чіткої системи державного управління, заснованого на праві і поділі влади. Вони вміло використовуються окремими лідерами й угрупованнями для зміцнення свого становища, створення платформи для боротьби за всю повноту влади або захоплення її якомога більшої частини, а відверто кримінальними елементами - для ухилення від відповідальності за злочини.

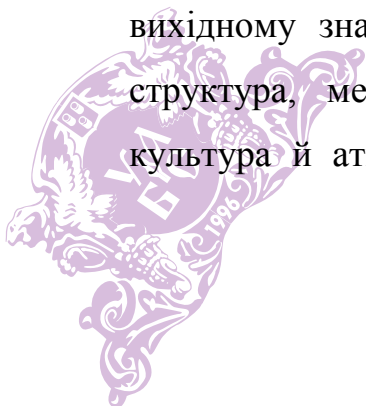

Це означає, що вибори іще не стали засобом для формування органів влади згідно із законом, для обрання сильного харизматичного лідера, який би намагався зайняти позицію над фракційною боротьбою і правити від імені більшості. Вони є інструментом для розв'язання конфліктів між різними посттоталітарними кланами, які, як правило, діють поза правовими рамками або в обстановці законодавчого хаосу. А це необхідно змінити. Слушно зауважує професор В. Бабкін: “Щоб запобігти обранню до парламенту за списками партій сумнівних для парламентської діяльності осіб, слід було б використовувати систему преференцій. Суть її полягає в тому, що виборці голосують не тільки за загальний список тієї чи іншої партії, а й за конкретних осіб у цьому списку”[178].

Сьогодні ж змістом реформаційного процесу є, головним чином, підтримка існуючої системи в цілому на рівні ідеологічно і бюрократично заданих імперативів розвитку, їхня консервація і відтворення на умовах, які контролює незмінювана конституційно-правовим способом державна бюрократія.

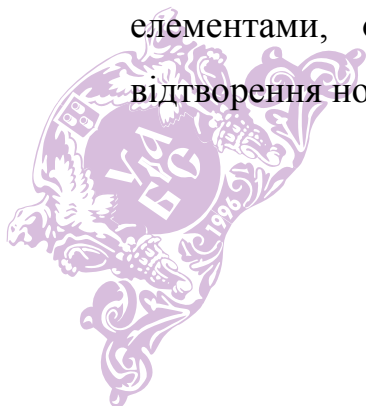
Тому на початковій фазі політико-правової трансформації системи державного управління ми мали справу з окремими передумовами системи консенсусної демократії, що дала перший поштовх її реформуванню, а не з реально існуючими політико-правовими явищами й інститутами. Адміністративно-бюрократична модель політичних відносин, яка допускає їхню ієрархічність і залежність від статусу учасників, так і не була повністю усунена. Сприймаючи як норму у відносинах політичну нерівноправність і формалізм, вона зберегла умови політичного відчуження громадян навіть не стільки від держави, скільки від власних інтересів і проблем.

У зв'язку з цим варто зазначити, що консенсусна демократія у своєму вихідному значенні це не стільки юридично і інституціонально оформлена структура, метод регулювання взаємовідносин і політичної поведінки, а, культура й атмосфера політичного партнерства і очікування на оновлення -

первинного психологічного мотиву суспільно-політичних змін. І хоча перші ознаки руху до конституційно-демократичної моделі державності були досить відчутні в перехідному українському суспільстві, варіант авторитарної економічної і політичної модернізації мав більш ніж достатні і реальні умови для свого практичного втілення. Незважаючи на наявність (за аналогією з ринково-демократичними системами) таких суб'єктів політичних відносин, як партії і суспільно-політичні рухи, поспішні пошуки ними своєї соціальної бази й ідеології були індикатором того, що їхня роль і вплив мають поверхневий і обмежений характер. Недосконала партійно-політична інфраструктура державної влади суттєво не вплинула на вибір стратегії і тактики проведення економічних і політичних реформ.

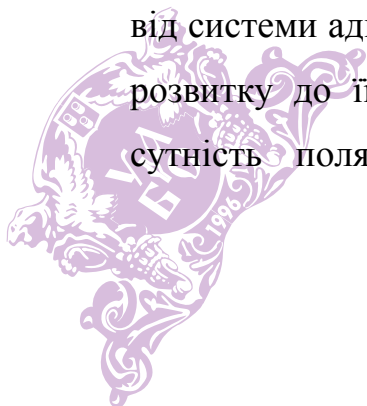
Зрозуміло, перехідна політична система - це вже не система, заснована на ієрархічній структурі незмінюваної влади і підпорядкування, але це ще і не система розвинених інститутів конкурентної представницької демократії, яка відкрита для змін і відповідає соціальним і політичним імперативам розвитку. Звідси її конфліктогенність, звідси взаємна недовіра між громадянським суспільством, яке вже формується і схильної до політичної монополії на владу бюрократичної держави. Звідси спроби форсованого переходу з опорою на вузькі кола активних економічних і політичних груп. Ці та інші обставини суб'єктивного й об'єктивного характеру створюють різноманітні за своїм змістом і наслідками політичні, інституціональні і юридичні конфлікти. Їхнє послідовне подолання є кардинальною проблемою сучасного етапу розвитку українського суспільства. Політико-правові відносини нового типу ще тільки оформлюються в нову систему норм, інститутів і цінностей. Поки ж адміністративно-бюрократичні елементи соціальної регуляції співіснують із демократичними елементами, оскільки іще займають домінуюче становище і здатні до відтворення нормативних властивостей.

Державна організація перехідного суспільства включає безліч вимірів, у тому числі здатність забезпечувати розвиток через інститути і процедури узгодження фундаментальних цілей і базових інтересів, що розрізняються за своїми позиціями і орієнтаціям політико-економічних груп. Саме модель регулювання суспільних відносин, що заснована не на підпорядкуванні, а на партнерстві та взаємозалежності становить політико-правовий зміст консенсусної демократії. Консенсусна демократія виражає строго визначений обсяг владних відносин перехідного суспільства і держави. Розвинена форма демократичного консенсусу повинна охоплювати комплекс політичних, ідеологічних і інституціональних зв'язків і визначати необхідний мінімум дебіюрократизації і юридизації політичних і адміністративних відносин, що розглядаються як основа для становлення і розвитку дійсно демократичної системи державного управління[179].

Консенсусна модель демократії, як важлива основа сучасного процесу демократизації має певну систему політико-правових пріоритетів, важливих для її забезпечення. До них відносяться: пріоритет людини, особистості, її прав і свобод, пріоритет гармонії інтересів етносів та націй, значних соціальних груп, пріоритет оптимальної взаємодії системи соціальної організації суспільства і політичної системи. Забезпечення цієї системи пріоритетів і має стати метою політичної діяльності, трансформації державного режиму в Україні. Консенсус як демократична процедура є своєрідною з'єднувальною характеристикою всіх компонентів політичного розвитку, а останній – процесом пошуку рівноваги систем.

У власне політичному відношенні консенсусна демократія - це об'єктивна і єдина альтернатива для будь-яких силових і авторитарних технологій переходу від системи адміністративно-бюрократичного управління процесами суспільного розвитку до її антипода - сучасної конституційно-демократичної системи. Її сутність полягає у визнанні як конституційним початком організації і

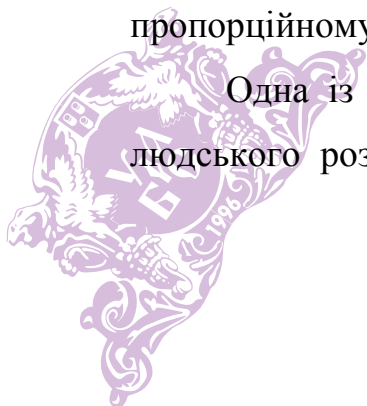

функціонування влади, досягнення інституціональної суспільної згоди з принципових питань стратегії і тактики переходу до нової моделі господарювання і державності. Причому це не стільки питання довіри державним інститутам, яка періодично підтверджується підсумками виборів або референдумів, а насамперед про те, наскільки суспільство погоджується з проведеною політикою реформ. Це також не тільки питання реальної участі громадян у визначенні політики розвитку і модернізації системи, а і взаємної відповідальності суспільства і держави, що виключає державний патерналізм і політичний екстремізм із практики їх взаємодії[180].

Консенсусна демократія - це спосіб взаємної суспільно-політичної оцінки і реалізації дій усіх державних і недержавних суб'єктів політичного процесу в режимі діалогу і співробітництва, а не нав'язування політичної волі одними його учасниками іншим. Це система рівноправних і формально визначених суб'єктних відносин, при яких кожний окремо має право бути вислуханим, але змінити політику розвитку можуть тільки усі разом в межах і рамках конституційно-правових процедур і обмежень державного режиму.

Режим консенсусної демократії знайшов певне теоретико-методологічне обґрунтування в працях американського політолога А. Лейпхарта. Основна увага приділена взаємодії і відповідній поведінці лідерів різних політичних течій, їх співпраці в управлінні країною. Головними принципами консенсусної демократії він вважає такі: органи виконавчої влади формуються всіма найважливішими партіями на базі широкої коаліції; органи законодавчої і виконавчої влади в значній мірі незалежні одна від одної і перебувають у відносній рівновазі; існує двопалатний парламент і представництво меншин; основою багатопартійності є плюралістична структура суспільства, а виборча система ґрунтується на пропорційному представництві[181].

Одна із складових консенсусної моделі демократії є концепція сталого людського розвитку. Цим поняттям визначаються показники життєдіяльності

суспільства і людини, воно інтегрує його головні пріоритети, відображає рівень ефективності реалізації соціальної політики держави в широкому розумінні і дозволяє порівняти життєві процеси в різних країнах, незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується. Головним пріоритетом сталого людського розвитку (СЛР) є економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, демографічна характеристика суспільного розвитку і харчування та охорона здоров'я населення; охорона довкілля; освіта та інформаційний процес; організація влади та управління; захист прав людини, її демократичні свободи[182].

В інституціональному аспекті консенсусна демократія це складна і не задана конфігурація суспільно-політичних і державних інститутів, які спільно забезпечують взаємодію трьох складових компонентів демократичного політичного процесу - публічну артикуляції інтересів; виробітку всебічного компромісу з приводу мети і методів їхньої реалізації; його легітимізацію, легалізацію і відображення у політиці реформ і в практиці державного керівництва.

У юридичному плані консенсусна демократія ґрунтується на механізмі обов'язкових політичних консультацій і публічно-правових угод, у рамках яких всі учасники мають рівні можливості впливати на прийняті рішення і зобов'язання по їх виконанню.

У політико-ідеологічному вимірі консенсусна демократія - це відкрита система норм, цінностей і інститутів, які виключають застосування насильства, шантажу і терору як соціально-політичних і адміністративних технологій керівництва процесами суспільних змін. Тому політична культура демократичного консенсусу - це не питання кон'юнктури, політичної доцільності або бажання проімітувати сучасні стандарти політичної поведінки. Це насамперед реальний імператив і можливість перебороти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами. Без

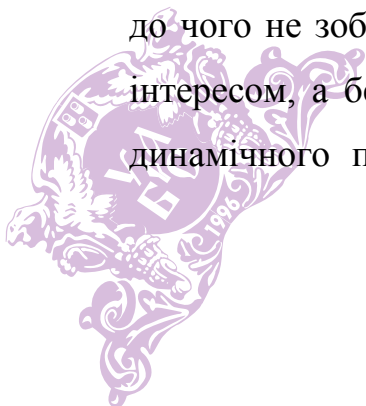
повноцінного демократичного консенсусу вийти з перманентної кризи, яка поглиблює і захоплює усе ширші соціальні кола і групи, буде надзвичайно важко.

Консensusна демократія як суспільно-політичне явище, політична ідеологія і практика, як інститут і система цінностей в нашій країні знаходиться лише на початковому етапі свого становлення.

Щодо вітчизняного досвіду політико-правового розвитку, то тут варто говорити не про фактично діючу систему регулювання суспільно-політичних відносин, а про її передумови і формування лише окремих елементів, у перспективі здатних оформитися в реально функціонуючий механізм вироблення і реалізації політики реформ, заснованої на демократичному консенсусі. Він досить важливий, адже без нього неможлива модернізація суспільних відносин. При цьому мається на увазі як консенсус в самій правлячій еліті, так і між елітою і різними верствами населення. Консensus може проявлятися по-різному: голосуванням, соціологічними опитуваннями, масовим схваленням чи, навпаки, його відсутністю, але не за принципом – “народ відмовчується”. Тоді консensus хоча й виникає, але це вже результат діяльності державної влади. Але в будь-якому випадку, при відсутності консensusу можна заблокувати модернізацію.

Конфлікт і консensus у реальному українському політичному процесі співіснують у дуже специфічній формі. Конфліктогенна модель поведінки має самодостатній характер. Це насамперед проявляється в тому, що конфлікт ініціює конфлікт, і питання про консensus виникає як вимушена реакція, що забезпечує тимчасовий перепочинок і мобілізацію політичних і юридичних ресурсів у боротьбі за повноту влади окремих груп і державних інститутів[183].

Слід зауважити, що консensusна демократія - це не технології угод, які ні до чого не зобов'язують вузьке коло осіб, об'єднаних сукупним корпоративним інтересом, а безумовна необхідність соціальної системи, яка перебуває в стані динамічного переходу до нових політико-правових форм організації власної

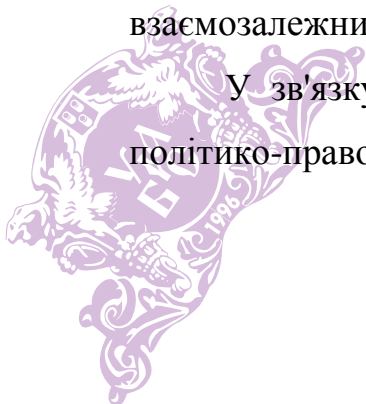
життєдіяльності. Консенсус забезпечує довгострокову політичну стабільність, яка, насамперед, необхідна нашому суспільству, що знаходиться в перехідному стані, за умови суспільного визнання і юридичного закріплення ряду базових для системи політичної демократії характеристик, таких як поліцентризм і наступність урядового курсу реформ, змінюваність політичних еліт при владі за допомогою демократичних виборів, відкритість системи для будь-яких легальних форм суспільної критики.

У іншому ж випадку всі політико-правові форми вираження консенсусу - референдуми, вибори, політичні угоди і сама Конституція - будуть лише засобами зміцнення влади заради самої влади й особистого влаштування біля влади, а не інструментом моделювання політично погодженого і юридично структурованого державного керівництва і визнаної суспільством політики його реформування.

Пошук і правове оформлення консенсусу є однією з характерних складових політичних відносин у суспільствах ринково-демократичного типу.

Сьогодні ж склалася така структура розвитку, при якій державні інститути виступають одночасно і як джерела змін, і як джерела конфліктних ситуацій. Одночасно вони – сторони врегулювання конфліктів. А оскільки головним змістом політичних і конституційно-правових конфліктів на даному етапі є історична проблема вибору вектора реформування економічної і політичної системи, то неминуче нинішні і майбутні конфлікти виникають тільки при вирішенні питань про владу, її конституційно-правові моделі та інститути. Саме в цьому структурне протиріччя перехідної державності. Проведення економічної і політичної реформи державою, яка сама повинна була виступати об'єктом радикальної реконструкції – це сполучення в єдиному вузлі двох взаємозалежних, але водночас нетотожних завдань[184].

У зв'язку з цим перед політичною елітою з'явилася об'єктивна дилема політико-правового розвитку - або послідовна реформа, яка допускає істотне

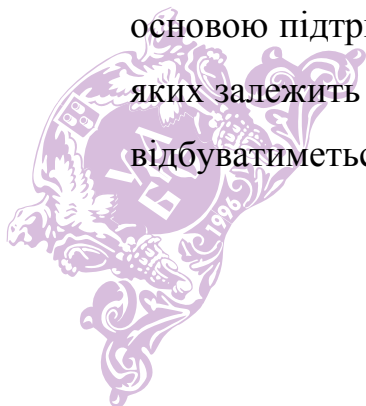

обмеження і зміну ролі держави в новій демократичній системі, або зміцнення держави з урахуванням особливих корпоративних інтересів державної бюрократії, її місця і ролі в післяреформений період. Але, як уже показала історична практика суспільно-політичної перебудови, вибираючи між реформами і владою, політики, які за посадою ще і чиновники, як правило, надають перевагу владі.

Саме в цей принциповий момент переходу до конституційно-демократичної державності і спостерігається фундаментальне відхилення від базових принципів консенсусної демократії.

Зрозуміло, це не виключає можливості появи в структурі перехідної влади центру прийняття стратегічних політико-управлінських рішень. Однак будь-яка ініціатива центру перетворюється в політичне волевиявлення і загальнообов'язкові дії тільки при дотриманні спільно вироблених умов і демократичних гарантій переходу.

Сутність консенсусної демократії в тому і полягає, що формування державних інститутів, передача і здійснення влади, її правова організація – це процес і результат погодженої політичної взаємодії, найчастіше поляризованими за своїми прагненнях рухів, партій, груп тиску, системної парламентської і позапарламентської опозиції. Це означає, що владні відносини в системі консенсусної демократії виступають переважно як політико-правові, як відносини політичного партнерства і співіснування, а не як адміністративні відносини, відносини панування і підпорядкування. Демократичний консенсус, на відміну від бюрократичного або корпоративного, фіксує політичні й економічні прагнення суспільства в цілому, а не його окремих частин і правлячих груп. Він відображає базові цінності і очікування, що є органічною основою підтримки рівноваги в широкому спектрі суспільно-політичних сил, від яких залежить у якому напрямку і якими темпами, за якою технологією розвитку відбуватиметься входження в систему політичної демократії.

По мірі того, як процес демократичної трансформації в Україні натикається на перешкоди, набуває конфліктогенного характеру, виникає необхідність виявлення причин, що підривають реформи і надають досягти позитивних результатів від проведення перетворень. Доктор політичних наук В. Горбатенко зазначав: “Подолання кризового стану можливе лише за однієї умови – розробки на альтернативній основі (поряд із стратегічними) науково обгрунтованих динамічних моделей суспільно-політичного розвитку, котрі вписуються у поняття політичної тактики”[185]. Дійсно, без розуміння специфіки модернізації посткомуністичного суспільства в нашій країні не можна сформулювати ефективну програму реформ.

Успішне здійснення демократичної модернізації пов'язане з формуванням сучасної правової системи, із модифікацією виборчої системи, забезпеченням поділу і взаємодії влади, реформуванням державного механізму і насамперед судової влади, введенням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод людини і громадянина. Усе це має велике значення для становлення в Україні демократії, правової держави, дієздатного громадянського суспільства.

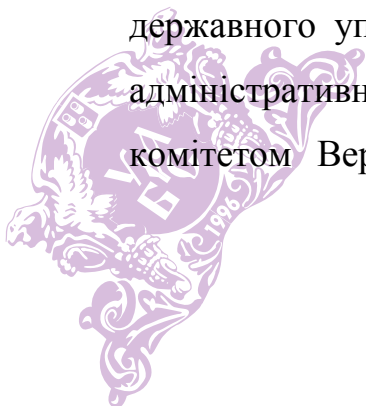

2.3. Демократизація державного управління в Україні та його вплив на динаміку державного режиму

Сучасний етап державотворення в Україні об'єктивно зумовлений потребою рішучого подолання кризових явищ в соціально-економічній сфері суспільного розвитку, які набули ознак системного характеру і свідчать насамперед про неефективність здійснюваних останнім часом спроб трансформувати систему державного управління в нашій країні. Зараз, як ніколи, необхідно будувати і здійснювати управління на науковій основі. Адже об'єктивний процес руйнування адміністративно-командної системи в Україні на певному етапі відбувався досить поспішно, без створення такої доктринальної моделі його, яка відповідала б новим потребам життя. Як уже зазначалося, важливим параметром державного режиму є характер процесу державного управління, його структурно-функціональні характеристики, результативність роботи.

Певний час в Україні існувала думка про необхідність загального послаблення управлінсько-регулятивної функції держави нібито у зв'язку з ринковою трансформацією економіки. У результаті державна влада фактично втратила важелі управління багатьма життєво важливими суспільними процесами, виявилася неспроможною здійснити необхідні політичні і економічні перетворення.

Для створення ефективно працюючого механізму державного управління, важливе значення має правильний вибір конкретних засобів і шляхів подолання недоліків, властивих державно-управлінським інститутам. Вирішення цього завдання потребує розвиненої теоретичної бази. У 1999 році Українська академія державного управління при Президенті України разом з Центром досліджень адміністративної реформи, Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького та комітетом Верховної Ради України з питань правової реформи випустили

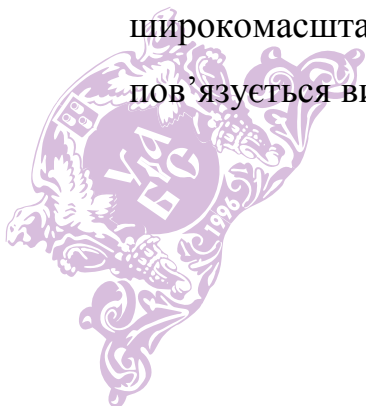

наукове видання “Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: актуальні проблеми реформування”, в якому детально розроблена теорія адміністративної реформи в Україні.

Характеризуючи державне управління, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України В. Цветков писав: “Якщо в цілому управління в суспільстві являє собою загально соціальну функцію, що реалізується через владно-організаційну діяльність з метою забезпечення узгодженості спільної праці та побуту людей для досягнення суспільно значущих завдань, то державне управління відноситься до функцій держави, яка вносить в цю діяльність притаманні їй ознаки державного устрою та форми управління, розподілу державної влади, правотворчості, правозастосування і правоохорони, верховенство закону та державного примусу щодо його забезпечення тощо”[186].

Подібних поглядів щодо реального розвитку в Україні демократичної, правової, соціальної держави сьогодні бракує при підготовці та застосуванні законів і підзаконних актів, що значною мірою позбавляє управлінську діяльність, державно-управлінські відносини необхідної організуючої спрямованості, координуючого та об’єднуючого потенціалу.

Таким чином, існуючі недоліки, які негативно впливають на формування демократичного державного режиму, сьогодні неможливо подолати без наукового осмислення стратегічних і тактичних завдань подальшого розвитку демократизації державного управління, засобів і шляхів комплексного удосконалення всіх основних складових його механізму та форм правового регулювання. Таке осмислення є передумовою проведення радикальної зміни системи державного управління на засадах Конституції України у рамках широкомасштабної адміністративної реформи, з якою сьогодні небезпідставно пов’язується вихід нашого суспільства із системної кризи.

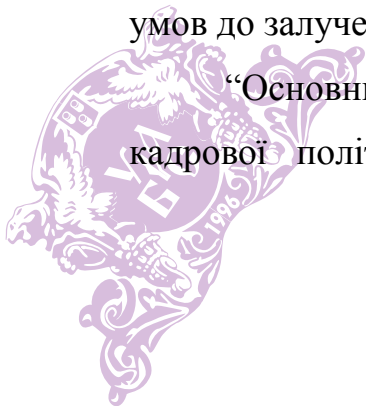
В “Загальних засадах адміністративної реформи”, затверджених Указом Президента України № 810/98 22 липня 1998 року, говориться, що “...зміст адміністративної реформи полягає, з одного боку, у комплексній перебудові існуючої в Україні системи державного управління всіма сферами суспільного життя. З іншого – у розбудові деяких інститутів державного управління, яких Україна ще не створила як суверенна держава”[187].

Серед завдань, які необхідно вирішити в ході проведення реформи для досягнення її мети, передбачено “...формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління”[188].

За своїм змістом адміністративна реформа є цілісним комплексом узгоджених заходів, що спрямовані на суттєве підвищення рівня керованості життєво важливими процесами у суспільстві шляхом створення за допомогою науки ефективно працюючого механізму державного управління, розвитку адміністративного законодавства, покращення фінансово-економічного, інформаційно-технічного та кадрового забезпечення організації виконавчої влади.

Так, в “Основних напрямках соціальної політики на 1997-2000 роки”, затверджених 18 жовтня 1997 р. відповідним указом Президента Л. Кучми за № 1166 / 97, говориться: “Кадрова політика має бути спрямована на раціональне використання кадрового потенціалу, підвищення загальноосвітнього та професійно-кваліфікаційного рівня, розвиток системи професійної орієнтації, посилення мотивації до праці. Державний вплив на структуру і якість кадрів повинен здійснюватися через удосконалення системи їх підготовки і перепідготовки, відновлення інституту резерву кадрів, створення сприятливих умов до залучення молоді у сферу виробництва”[189].

“Основними напрямками...” були також затверджені шляхи реалізації кадрової політики. Серед них: сприяння всебічному державному захисту

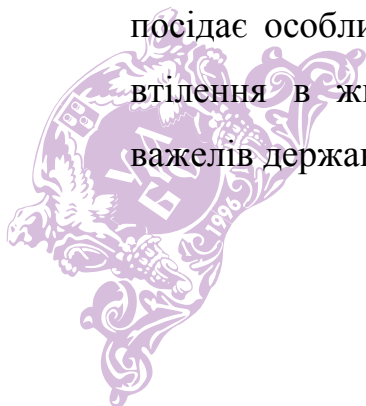

інтелектуального потенціалу суспільства; забезпечення підготовки спеціалістів та працівників відповідно до попиту на них; створення оптимального співвідношення державних і недержавних навчальних закладів по підготовці, перепідготовці та підвищенню кваліфікації кадрів; забезпечення якості освітніх послуг через удосконалення механізму ліцензування і акредитації освітніх закладів, атестації викладачів, випуск навчальних і методичних посібників, створення мережі методичних і інформаційних центрів; розробка національних та регіональних програм підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до сучасних вимог; мобілізація коштів підприємств, установ і організацій усіх форм власності та коштів працівників для отримання відповідної освіти; створення сприятливих умов для застосування гнучких форм підготовки та перепідготовки кадрів, зокрема фінансування підготовки та розподілу їх за держзамовленням; розробка заходів щодо сприяння підприємствам у підготовці персоналу на виробництві; сприяння підготовці спеціальних працівників, у т.ч. актуаріїв, адміністраторів для соціальних фондів різних форм власності тощо[190].

Ці положення були в подальшому розвинені у посланні Президента України Верховній Раді України “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної і соціальної політики на 2000-2004 рр.”[191].

Виходячи з усього сказаного, можна зробити висновок, що завданням адміністративної реформи є перетворення існуючої системи державного управління з гальма історично обумовлених соціально-економічних процесів в один із визначальних чинників їх прискорення.

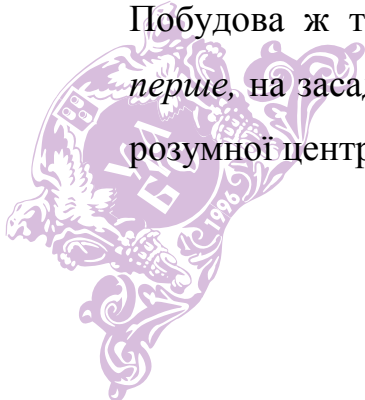
Проведення адміністративної реформи набуває пріоритетного значення як у політичному, так і у правовому розвитку України, оскільки безпосередньо пов'язане із якісним оновленням механізму реалізації виконавчої влади. Остання посідає особливе місце серед гілок державної влади, адже забезпечує реальне втілення в життя нормативно-правових актів, практичне застосування всіх важелів державно-організаційного впливу на процеси розвитку суспільства.

Право є найважливішим елементом ідейно-нормативної основи розвитку, ініціативи й творчості у виконавчій діяльності. Чітке правове регулювання управлінських дій дисциплінує державних службовців і є правовою основою контролю і перевірки їх діяльності.

Призначення виконавчої влади – у виконанні законів та інших нормативно-правових актів. Тому, сама природа виконавчої влади підтверджує принципову єдність процесу реалізації функцій цієї гілки влади із змістом управлінської діяльності держави. Це дозволяє теоретично стверджувати, що державне управління та виконавча влада є органічно пов'язаними сторонами одного явища, яке прийнято визначати як адміністративну (або управлінську) сферу діяльності держави[192].

Саме тому важливого значення сьогодні набуває правильний вибір стратегії подальшого розвитку державно-управлінських інститутів, конкретних засобів і шляхів подолання властивих їм недоліків з метою створення єдиного механізму реалізації виконавчої влади. Для вирішення цього історичного завдання потрібно розвивати спеціальну науково-теоретичну базу, яка повинна втілюватися у змістовних наукових проектах, моделях, концепціях і т. п.. Провідне місце в науково-теоретичному забезпеченні адміністративної реформи належить дослідженням її адміністративно-правового та організаційно-правового аспектів. Щодо останніх, то відділ державно-правових проблем управління Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України в “Теоретичних засадах адміністративної реформи в Україні” зазначив: “У перехідний період розвитку українського суспільства адміністративна система має базуватися на компромісах між необхідними елементами старої адміністративно-командної системи та нової, заснованої на принципах демократичної державності”[193]. Побудова ж такої оптимальної адміністративної системи має базуватися: *по-перше*, на засадах єдності системи державних органів виконавчої влади, а також розумної централізації та децентралізації в їх відносинах; *по-друге*, на політичній

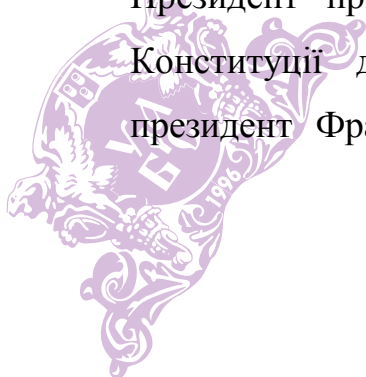

незалежності апарату від будь-яких впливів, а також його стабільність; *по-третє*, на посиленому розвитку законодавства, яке має правозахисний характер без різних колізій та прогалин; і, нарешті, на достатньому фінансово-економічному, матеріально-технічному та іншому забезпеченні[194].

Ефективність виконавчої влади пов'язана з успішним подоланням кризи у соціально-економічному та політико-правовому житті українського суспільства і держави, що створює реальні умови для демократизації державного режиму. А тому, враховуючи особливості їх розвитку, доцільним буде широке вивчення міжнародного правого досвіду щодо подолання кризових явищ органами виконавчої влади. Насамперед необхідно вивчати досвід демократичних держав, практику застосування ними адміністративних методів. Вони передбачають використання як основних елементів правових приписів нормативного чи індивідуального характеру, якими закріплюється необхідна поведінка суб'єктів економічних відносин.

У свою чергу серед означених методів можна виділити як прямі, так і непрямі адміністративні методи. Перші реалізуються за допомогою правових норм, які встановлюють заборони або обов'язки, а другі – за допомогою норм рекомендованого, дозвольного або стимулюючого характеру. До прямих адміністративних методів відноситься ліцензування, впровадження стандартів, встановлення юридичної відповідальності за правопорушення. Прикладом же непрямих адміністративних методів може бути державний контракт, державне замовлення, надання субсидій, пільг, дотацій та ін.

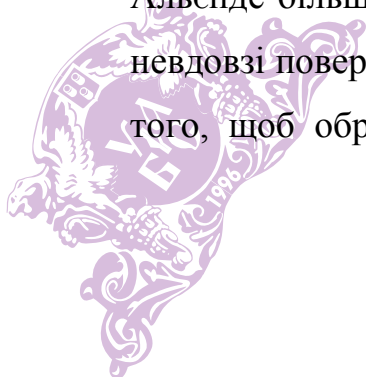
Певний інтерес викликає застосування методів управління у конституційній системі Франції, як змішаної республіки, адже, згідно із ч. 3 ст. 20 Конституції Франції уряд відповідає перед парламентом[195], а згідно із ст. 8 Президент призначає прем'єр-міністра та членів уряду[196]. Однак, ст. 9 Конституції дозволяє президенту очолювати уряд[197]. Це означає, що президент Франції є головою виконавчої влади. Ця конституційна система

почала формуватися у Франції наприкінці 50-х років, коли Національні збори так званої Четвертої Республіки проголосували за передачу всієї повноти влади генералу Шарлю де Голлю. В умовах загрози громадянської війни у Франції, а також заколоту в Алжирі він зажадав надання йому повноважень щодо розробки нового проекту конституції. Конституція П'ятої Республіки була затверджена на референдумі 28 жовтня 1958 року. Саме вона закріпила широкі повноваження Президента Республіки, в т.ч. і як глави виконавчої влади.

Однак, існує й інша форма авторитарного режиму, при якій елементи демократії вкрай звужуються. Це так званий авторитарний режим жорсткого типу. Характерним прикладом його є чилійська пінократія: у результаті військового перевороту в Чилі 11 вересня 1973 року на чолі держави й уряду стала військова хунта. Таким чином, у Чилі відбулося присвоєння хунтою та Піночетом чужих владних повноважень, тобто те, що називається узурпацією.

Зрозуміло, що Україна не може собі дозволити якусь форму узурпації. Згідно із ст. 5 ч. 3 Конституції України ніхто не може узурпувати державну владу[198]. Але це не зупиняє деяких діячів, які прагнуть будь-що використати “досвід” Піночета для створення авторитаризму в Україні. Вони часто порівнюють його з де Голлем, який теж, на їх думку, створив авторитарний режим у Франції для подолання кризи. Однак, на наш погляд, рацію мають науковці, які висловили на вже згаданій науково-практичній конференції 1995 року у Києві протилежні думки. Професор соціології в університеті Нотр Дамм штату Індіана (США) Хуліо Семюел Валанзуала вказав: “Піночет міг би діяти як Шарль де Голль у 1958-1960 роках. Той вдався до неконституційних кроків, проте швидко привів Францію до відновлення її демократичного режиму в нових конституційних рамках. Піночет міг би шукати підтримки опозиційної до Альєнде більшості в Конгресі і правити на підставі надзвичайних повноважень, невдовзі повернувши країну до її традиційної конституційної демократії. Замість того, щоб обрати такий курс, Піночет вирішив різко відійти від політичних

традицій Чилі і запровадив багаторічну диктатуру, що намагалася сконструювати новий політичний режим, який більшість аналітиків не могли вважати за цілком демократичний”[199].

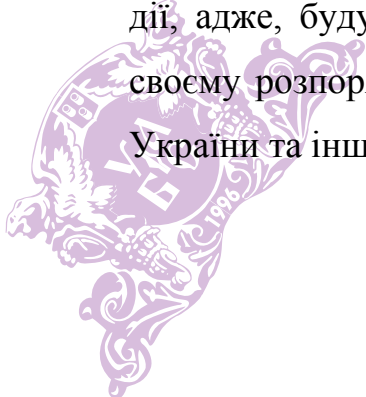
Таким чином, порівняння авторитарного режиму Піночета з його політичними вбивствами, тортурами, геноцидом та масовими порушеннями прав людини авторитарно-демократичного режиму де Голля не досить коректне, а тому запровадження досвіду пінократії в Україні є недопустиме. Це стосується і досвіду тоталітарного режиму націонал-соціалістичної Німеччини, а також намірів щодо повернення до адміністративно-командних методів, що формувалися в СРСР при Й. В. Сталіні і пізніше.

Так, саме в Німеччині 24 березня 1933 року “з метою усунення бідувань народу і держави” було прийнято відповідний закон, ст. 2 якого закріпила перевагу виконавчої влади над законодавчою: «Закони, прийняті імперським урядом, можуть ухилятися від імперської конституції»[200].

Як уже зазначалося, досвід тоталітарних держав ніяк не може бути запроваджений в Україні, яка буде демократичну, соціально-правову державу з рівноправними гілками влади.

Саме тому цінним є досвід демократичних держав (США, Франції), який свідчить, що глава держави повинен очолювати виконавчу владу при умові, що законодавча, виконавча і судова влада є рівноправні не лише формально, а й фактично. Це забезпечує існування системи стримувань і противаг, яка є надійним гарантом того, що державна влада не буде узурпована в тому числі і Президентом України, який є державним політичним діячем.

На Президента покладена також особлива роль – бути гарантом Конституції. Це вимагає від нього високої моральності, відповідальності за свої дії, адже, будучи главою держави і контролюючи виконавчу владу, він має у своєму розпорядженні потужний державний апарат, зокрема Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади.

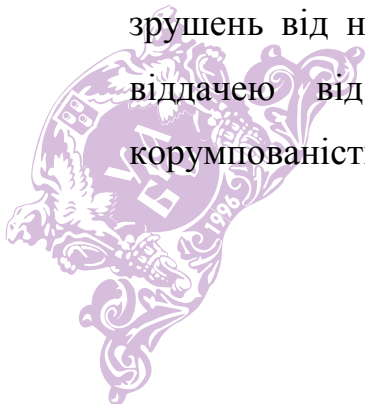
Згідно із ч.2 ст. 113 Конституції України “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених статтями 85, 87 Конституції України”[201].

Хоча Кабінет Міністрів України – це колегіальний орган, слід вирізняти Прем’єр-міністра серед інших членів уряду. В міжнародній правовій практиці державотворення правління прем’єр-міністра майже ідентичне правлінню уряду, а тому відставка прем’єр-міністра є, по суті, відставкою уряду. Разом з тим необхідно обмежити права Президента України щодо можливостей такої відставки. Наприклад, відставка Президентом уряду повинна затверджуватися Верховною Радою України. Це буде надійним засобом проти частотої зміни уряду.

Аналізуючи негативний досвід Російської Федерації щодо частих відставок уряду, можна впевнитися, що це ніяк не сприяло політичній стабільності в країні. Недаремно депутати Державної Думи вимагали, щоб уряд звітував про свою діяльність напередодні відставки, адже згідно з конституцією вона не має таких повноважень.

Верховна Рада України має право заслухати звіт Кабінету Міністрів України, що безумовно сприяє політичній стабільності в країні, навіть у випадку відставки уряду.

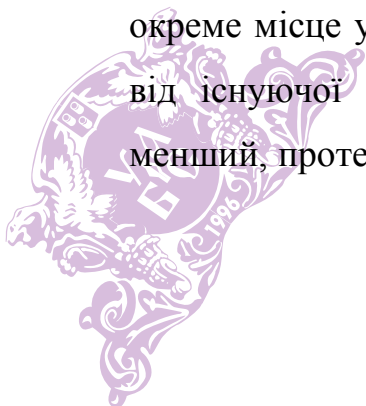
Вимоги щодо ефективності роботи системи органів виконавчої влади сьогодні значно підвищені у зв’язку з необхідністю подолання кризових явищ як у соціальній сфері, так і економіці. Однак ці вимоги дуже часто не знаходять адекватного відтворення у практиці реформування певних державних структур та їх кадрового потенціалу. Апарат управління надто повільно позбавляється від вад минулого. Поглиблюється розрив між соціальним очікуванням позитивних зрушень від новостворених управлінських структур та не виправдано низькою віддачею від їх діяльності, не зменшується бюрократизм у роботі, корумпованість певної частини посадових осіб[202].

Враховуючи те, що апарат державного управління – це система “органів державного управління (за конституційним визначенням – органів виконавчої влади), що перебувають між собою у різноманітних зв’язках та відносинах і виконують основні завдання і функції держави шляхом повсякденної й оперативної управлінської (владно-розпорядчої, адміністративної) діяльності”[203], він потребує всебічної раціоналізації, приведення як чисельності працівників, так і витрат на їх утримання у відповідність з вимогами забезпечення належних результатів його діяльності. При цьому будь-які структурні реорганізації органів державного управління обов’язково повинні проводитись за умов як попереднього визначення реальної необхідності, так і напрямів зміни форм і методів діяльності, функцій і компетенції відповідних структур. Це потребує розробки та затвердження тієї класифікації функцій державного управління, яка повинна стати єдиною складовою частиною нормативної бази системи органів виконавчої влади.

Водночас не слід забувати, що будь-які скорочення витрат на утримання апарату або чисельності його працівників само по собі не є обов’язковою ознакою реформування, а тим більше оптимізації апарату. А тому означені скорочення повинні проводитись виключно там, де принаймні це не погіршує результати діяльності, якщо є навіть наслідком його кращої організації.

Процедурою визначення державної політики, тобто домінуючої системи поглядів на розвиток суспільства і держави в умовах розвиненої демократії, є вибори. Згідно із ст. 1 Конституції, Україна є демократичною державою. Саме тому в ній вищезазначеною процедурою є вибори парламенту і президента. Специфіка статусу президента як глави держави полягає в наданні йому повноважень у сфері державного управління (виконавчої влади), які займають окреме місце у цьому статусі. Причому обсяг цих повноважень прямо залежить від існуючої в державі форми правління: у парламентській республіці він менший, проте більший – у президентській. Але, в умовах України і президент, і

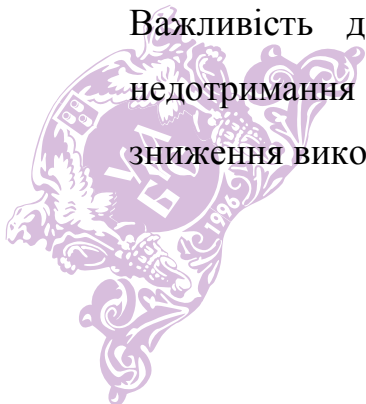

парламент – виразники політичної програми, що підтримана більшістю виборців, які не мають достатніх механізмів реалізації державної політики. Це здійснює виконавча влада. Адже саме в процесі її реалізації відбувається реальне втілення в життя законів і підзаконних нормативних актів, як для управління важливими процесами суспільного розвитку, так і для практичного застосування всіх важелів державного регулювання. Саме характер виконавчої влади, що зумовлений її призначенням щодо виконання законів та інших правових актів, підтверджує органічну єдність цієї влади із змістом управлінської діяльності держави.

Згідно із ст. 113 Конституції України функція здійснення виконавчої влади покладається, насамперед, на Кабінет Міністрів України, який: *по-перше*, забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; *по-друге*, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики у сфері зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; *по-третьє*, розробляє загальнодержавні програми науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; *по-четверте*, розробляє проект закону про Державний бюджет України; і, *по-п'яте*, має право законодавчої ініціативи.

Щодо концептуального викладення стратегії діяльності Кабінету Міністрів України, то засоби і строки виконання взятих ним зобов'язань містяться у програмі діяльності, яку він розробляє.

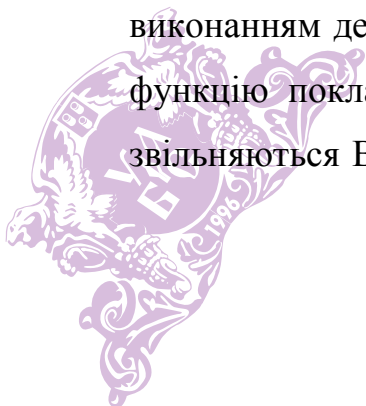
Демократизація державного управління та його апарату визначає необхідність реформування системи державного контролю. Він є важливим елементом управління і дозволяє суттєво впливати на хід управлінської діяльності, корегуючи її у разі виявлення відхилень від визначеного напрямку. Важливість державного контролю особливо зростає в нинішніх умовах недотримання вимог законодавства, неефективності управлінських рішень і зниження виконавчої дисципліни.

Державний контроль, якому властиві цілеспрямованість, систематичність, всебічний аналіз інформації про фактичну ситуацію, перевірка результатів впливу на хід управлінської діяльності і відповідності управлінських дій прийнятим управлінським рішенням, є інтегруючим засобом перевірки загального характеру управління. Одночасно він спрямований на перевірку кінцевого результату управлінської діяльності та її здійснення на певних етапах.

Діяльність усіх суб'єктів державного управління пов'язана з контролем. Його обсяг визначається обсягом повноважень і місцем кожного суб'єкта у системі державного управління. Контроль органічно пов'язаний з іншими функціями державного управління і як складовий елемент присутній при їх реалізації. Доктор юридичних наук О. Андрійко вважає: “Функція контролю у державному управлінні полягає в аналізі та порівнянні фактичного стану в тій чи іншій галузі з вимогами, які поставлені перед ними, відхилення у виконанні поставлених завдань та причинах цих відхилень, а також оцінкою діяльності й доцільністю саме такого шляху.”[204]. Отже, маючи самостійне значення при здійсненні державного управління, контроль є стадією реалізації кожної управлінської функції, її допоміжним елементом. При цьому методи реалізації контролю можуть бути найрізноманітнішими. Їх значення обумовлюється спрямованістю не на проведення контролю заради контролю, а на результативність управління.

Разом з тим виконавча влада сама перебуває під контролем законодавчих та судових органів. Це так званий зовнішній контроль, який здійснюється над органами виконавчої влади. У ст. 85 Конституції України передбачається здійснення парламентського контролю Верховною Радою України. Надто важливе значення надається такій його формі, як парламентський контроль за виконанням державного бюджету України. Відповідно до ст. 98 Конституції цю функцію покладено на Рахункову палату. Її голова і члени призначаються і звільняються Верховною Радою України. Рахункова палата – це відносно новий

орган у нашій державі і достатнього досвіду роботи він ще не має. Багато питань залишаються поза увагою Рахункової палати та інших органів парламентського контролю. Наприклад, контроль за виконанням та ефективністю дії законодавчих актів, які приймає Верховна Рада України.

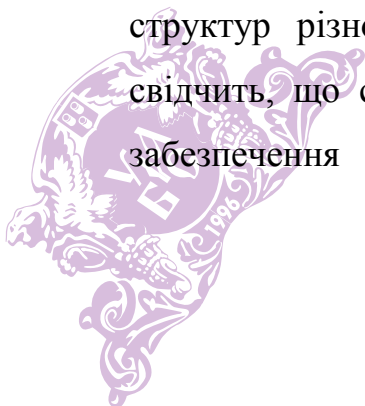
Необхідно зауважити, що у багатьох країнах світу також існує спеціальний орган парламентського контролю. Він називається по-різному. Так, у Австрії, Росії та Україні він має назву Рахункова палата, у Польщі і у Франції – Контрольна палата, у США – Державне контрольне управління. У Японії передбачена діяльність Аудиторського комітету.

Кожний контролюючий орган відрізняється від інших конкретним обсягом повноважень і завдань, які повинні вирішувати законодавчі органи держави, контролюючи виконавчу владу.

У тій ситуації, що складається зараз при здійсненні державного контролю у сфері державного управління та діяльності органів контролю неодмінно виникає потреба у координації діяльності контрольних органів. На думку О. Андрійко, яку автор повністю поділяє, така координаційна діяльність має бути спрямована на підвищення ефективності державного управління.

Ще одним важливим напрямом парламентського контролю став захист прав і свобод людини і громадянина через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Мета цієї форми парламентського контролю полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, запобіганні порушенням цих прав або сприянні їх поновленню, подальший політичний розвиток міжнародного співробітництва в галузі охорони прав і свобод людини і громадянина тощо[205].

Права і свободи громадян є найвищою соціальною цінністю, а отже їх забезпечення є одним з найважливіших завдань у діяльності управлінських структур різного рангу. Світова практика розвитку демократичних держав свідчить, що саме ставлення держави і її структур до особи, а також рівень забезпечення прав і свобод людини і громадянина є основним критерієм

справедливості і гуманізму. Тому, враховуючи особливості розвитку держави і суспільства, доцільно детально вивчати міжнародну практику з питань формування структури парламентського органу щодо захисту прав людини.

У скандинавських країнах та Великобританії такий інститут діє давно і називається омбудсмен, у Росії – Уповноважений по правах людини, у Франції – медіатор. В Іспанії ж передбачено існування Народного захисника.

Найрозповсюдженою формою парламентського контролю згідно ст. 86 Конституції є право депутата на депутатський запит.

Зовнішній контроль щодо виконавчої влади здійснюють також судові органи. Згідно ст. 55 Конституції України кожен громадянин має право на захист своїх прав у суді.

Сьогодні також існує певна конституційно-правова база для практичної реалізації громадянами права вносити в органи виконавчої влади пропозиції про поліпшення їх діяльності, а також оскаржувати рішення і дії посадових осіб державних і громадських органів.

Отже норми Конституції України, Цивільного процесуального кодексу, що встановлюють право громадян на судове оскарження та інші, визначають сучасний стан правового регулювання суспільних відносин у сфері державного контролю за дотриманням прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади. Але вони недостатні для реального захисту громадян від незаконного втручання органів державної влади та посадових осіб у їхні справи.

Відомо, що одним з головних принципів адміністративної реформи є запровадження важливого для правової, демократичної держави положення стосовно обмеження правами та свободами громадян державної влади, яке базується на уявленнях про договірний конституційний характер відносин між владою та громадянами. Досвід функціонування державного механізму свідчить, що найбільше правопорушень нормативно-правових актів у сфері виконавчої влади [206].

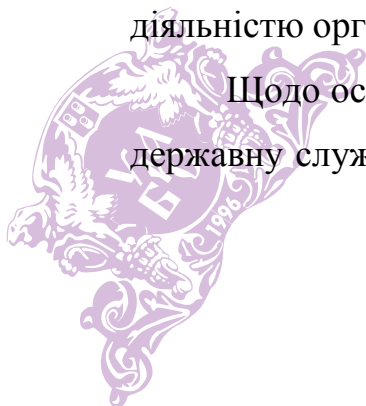
Проекти Концепції реформи адміністративного права України та проект Концепції адміністративної реформи в Україні передбачають запровадження адміністративної юстиції в Україні як форми судового контролю за виконавчою владою. У абзаці 2 ст. 55 Конституції України визначено: “Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб”. У повсякденному житті ця конституційна гарантія права звертатися до суду здійснюється саме через систему адміністративної юстиції.

Предметом оскарження в адміністративному суді мають бути дії, бездіяльність або рішення органів виконавчої влади та їх посадових осіб, які, на думку громадянина, порушують його права і свободи. Адміністративний суд повинен захищати громадянина. За його дорученням він може перевіряти законність прийнятого акту чи відповідність законодавству вчинених стосовно громадянина дій. Процес створення адміністративних судів потребує прискорення розробки та прийняття Кодексу про адміністративні правопорушення, Кодексу адміністративних процедур, Адміністративного процесуального кодексу тощо. Так, проект нового Адміністративного процесуального кодексу України передбачає в адміністративній юстиції три інстанції – першу, другу (апеляційну) і третю (касаційну)[207].

Відповідно до ст. 147 Конституції України Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Таким чином здійснення судовою владою контролю за органами виконавчої влади передбачено в Основному Законі України. І тому, що саме суд повинен забезпечувати верховенство закону у державному і суспільному житті, тільки він спроможний здійснювати у межах чинного законодавства контроль за діяльністю органів виконавчої влади та державних службовців.

Щодо останніх, то з прийняттям 16 грудня 1993 року Закону України “Про державну службу” в Україні були сформовані основні засади правового статусу

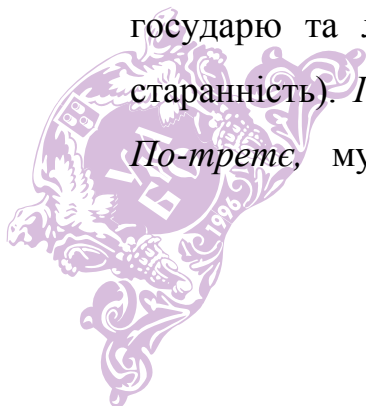

державних службовців, а також значно посилені вимоги до поведінки державних службовців. Зокрема визначені принципи державної служби у ст. 3 цього Закону – служіння народу України, демократизм і законність, гуманізм і соціальна справедливість, пріоритет прав людини і громадянина, персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни, дотримання прав і свобод підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян. Загалом ст. 5 означеного закону визначила етику поведінки державного службовця: “Державний службовець повинен: сумлінно виконувати свої службові обов'язки; шанобливо ставитись до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати функцій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державного службовця чи негативно вплинути на репутацію державного службовця.”[208].

Відомо, що суспільне призначення державної служби полягає в забезпеченні здійснення завдань і функцій української держави шляхом сумлінного виконання державними службовцями покладених на них службових обов'язків. Тому державні службовці повинні забезпечити довіру громадян до держави і до державної служби. Інакше вони не матимуть підтримки у суспільстві.

Саме через це необхідно систематизувати нормативно-правові акти, що містять норми поведінки державних службовців. Ця систематизація дасть змогу на практиці користуватися не багатьма, а одним (краще кодифікованим) нормативним документом.

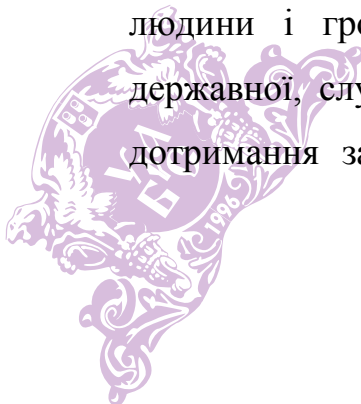
Ще в давні часи існували кодекси офіцера, вченого, лікаря, а також своєрідні кодекси честі. Так, Середньовічний кодекс честі японських самураїв Бусі-до зводився до п'яти основних моментів. *По-перше*, вірність (вірність государю та любов до вітчизни, любов до батьків і близькість до братів, старанність). *По-друге*, ввічливість (повага і любов, скромність, витонченість). *По-третє*, мужність (хорообрість, твердість, холонокровність, терплячість,

витривалість, спритність). *По-четверте*, правдивість (відвертість, ширість, чесність, справедливість). *По-п'яте*, простота (скромність і чистота)[209]. В Середньовічній Японії самураї виконували обов'язки державних службовців. Їх кодекс честі сприяв формуванню у той час своєрідної етики державного службовця.

Слід зазначити, що Бусі-до був не першим своєрідним етичним кодексом чиновника. Відомий дослідник питань державного управління доктор юридичних наук, професор В. Цветков у своєму дослідженні “Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект)” у 1995 році писав: “У Давньому Єгипті суворо дотримувалися кодексу чиновника, якого, на жаль, немає у сучасному суспільстві, хоча засади адміністративної моралі досить добре розроблено”[210].

Серед правових засобів забезпечення адміністративної реформи є підготовка “окремих частин майбутнього узагальненого Адміністративного кодексу України у вигляді відповідних томів (або “книг”), що повинні мати кодифікований характер і можуть називатися відповідними “Кодексами””[211]. Серед них одним з основних є “Кодекс основних правил поведінки державних службовців”, у розробці якого взяли участь видатні правознавці України доктор юридичних наук, професор В. Авер'янов, кандидати юридичних наук О. Андрійко, В. Нагребельний та інші. Зрозуміло, що в цьому Кодексі неможливо було регламентувати всі вимоги щодо поведінки державних службовців, однак основні з них були передбачені. *По-перше*, це професійне та добросовісне виконання державними службовцями своїх службових обов'язків. *По-друге*, дотримання законності як у своїй службовій, так і позаслужбовій діяльності. *По-третьє*, забезпечення державними службовцями пріоритету прав і свобод людини і громадянина в службовій діяльності. *По-четверте*, збереження державної, службової та іншої таємниці, що охороняється законом. *По-п'яте*, дотримання закріплених в законодавстві морально-етичних вимог поведінки

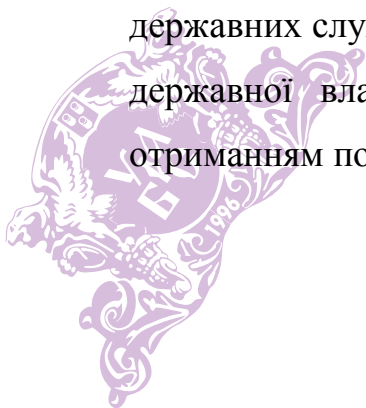

державного службовця. *По-шосте*, недопущення проявів бюрократизму і корупції.

У проекті зазначеного акту вирішується чимало принципів питань правового регулювання управлінської діяльності. Згідно із зазначеним Кодексом основними вимогами щодо поведінки державних службовців є: *по-перше*, добросовісне та професійне виконання своїх службових обов'язків; *по-друге*, забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина у службовій діяльності; *по-третьє*, дотримання законності у своїй службовій та позаслужбовій діяльності; *по-четверте*, дотримання законодавчо закріплених морально-етичних вимог поведінки; *по-п'яте*, недопущення проявів корупції, бюрократизму тощо; *по-шосте*, збереження державних та інших таємниць, що охороняються законом.

У проекті також запропоновано визначення ряду ключових термінів і понять, що характеризують поведінку державного службовця. Кодекс також визначає питання про “подарунки” державному службовцю. Там діє норма, згідно з якою державному службовцю суворо забороняється приймати як від фізичних, так і від юридичних осіб подарунки, цінні речі за послуги, надання яких входить до його службових повноважень. Те ж саме закріплено у п.а. ст. 1 Закону України “Про боротьбу з корупцією” від 5 жовтня 1995 року. Однак, у зв'язку з особистими подіями у житті державного службовця у Кодексі передбачається можливість приймання ним звичайних знаків уваги, наприклад, в день народження.

Особлива увага приділяється в Кодексі принципу політичної нейтральності державного службовця. Кандидат юридичних наук, доцент С. Дубенко вважає, що доцільно “...закріпити на конституційному рівні обов'язок звільнення державних службовців з посади у випадку обрання його у представницькі органи державної влади, оскільки перебування на державній службі несумісне з отриманням політичного мандату.”[212]. З цим можна цілком погодитись.

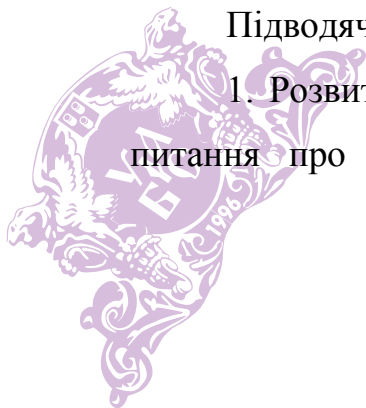
Таким чином, підготовлений проект Кодексу основних правил поведінки державного службовця спрямований на створення умов щодо суттєвого підвищення авторитету державної служби, і, як наслідок, підвищення культури управління, яка є важливою позитивною характеристикою державного управління.

Саме ця необхідність у єдиному кодифікованому акті зазначається серед організаційно-управлінських заходів запобігання корупційним діям, які вказані у “Концепції боротьби з корупцією на 1998-2005 роки”, затвердженій Указом Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/98[213]. Тому доцільно, щоб вимоги щодо поведінки державних службовців були сконцентровані у єдиному кодифікованому акті. Його дія має поширюватися на всі категорії державних службовців, вказаних у Законі України “Про державну службу”. При цьому, якщо норми означеного акту не повною мірою охоплюватимуть конкретні випадки поведінки державних службовців, необхідно керуватися принципами у сфері державної служби, що їх визначив Закон “Про державну службу”.

На сучасному етапі існують професійні стандарти для юристів, які викладені в документах міжнародних організацій: Загальна декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.; прийняті VIII Конгресом ООН “Основні принципи, що стосуються ролі юристів”; Стандарти незалежності юридичної професії МАЮ 1990 р. тощо. Означені стандарти без сумніву впливають на стан законності в українському суспільстві. Як слушно зазначають щодо правової культури юристів в Україні О. Тихомиров та С. Гусарев: “Високий рівень їх професійної свідомості і культури обумовлює ефективність функціонування права, стабільність правопорядку, стабільність у багатьох сферах соціального життя”[214].

Підводячи підсумок викладеному, можна констатувати таке:

1. Розвиток незалежної української держави поставив на порядок денний питання про необхідність дослідження процесу її становлення, тенденцій

розвитку, вивчення ефективності функціонування різних інститутів політичної системи, механізмів і способів взаємодії між державною владою і громадянами України.

2. В сучасних умовах із трьох чинників: соціального, політико-правового та економічного найсуттєвішим є останній, адже завдяки йому створюються передумови подальшого забезпечення соціальної стабільності, політичної демократії і законності.

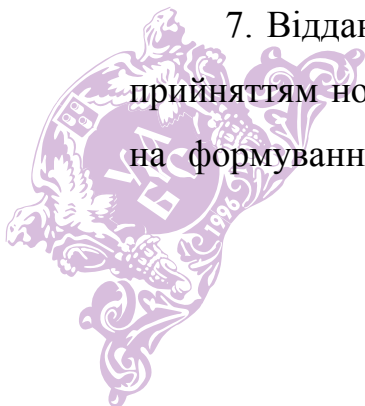
3. В сучасних умовах постсоціалістичної України авторитаризм, який не спирається на активну масову підтримку та деякі демократичні інститути, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування суспільства. Тому поєднання авторитарних та демократичних елементів, сильної влади та її підконтрольності громадянам є найважливішим практичним завданням на шляху конструктивного реформування суспільства.

4. Особливості переходу від тоталітарного режиму до демократичного зумовили становлення специфічного змішаного державного режиму.

5. Серед можливих варіантів трансформації політичної системи державного режиму України найбільш прийнятними є консолідація нинішнього політичного устрою, повільне, але неухильне просування до більш зрілих форм демократії.

6. Наявність нової Конституції, її правові ідеї і норми, положення про права і свободи людини і громадянина, закріплені в ній принципи і процедури формування і функціонування всієї системи державної влади мають істотне значення як для продовження необхідних реформ, так і для утримання всього процесу постсоціалістичних радикальних перетворень у конституційно-правовому руслі.

7. Віддаючи належне всьому тому цінному і позитивному, що пов'язане з прийняттям нової Конституції і її впливу на процеси, що відбуваються в країні, на формування демократичного державного режиму, необхідно відзначити і

помітний розрив між Конституцією і реальною соціально-політичною практикою.

8. Поляризація і конфлікт інтересів різних професійних, етноконфесійних і територіальних груп поглиблює кризу і може стати небезпечним джерелом політичної конфронтації в суспільстві. У цих умовах досягнення суспільного консенсусу з широкого кола проблем стає необхідним чинником змін, але дуже проблематичним у процесі його реалізації на практиці. У юридичному плані консенсусна демократія ґрунтується на механізмі обов'язкових політичних консультацій і публічно-правових угод, у рамках яких всі учасники мають рівні можливості впливати на прийняття рішень і симетричні зобов'язання по їх виконанню.

9. Велике значення для подальшої демократизації державного режиму в Україні має реформування адміністративної системи. За своїм змістом адміністративна реформа є цілісним комплексом узгоджених заходів, що спрямовані на суттєве підвищення рівня керованості життєво важливими процесами у суспільстві шляхом створення за допомогою науки ефективно працюючого механізму державного управління, розвитку адміністративного законодавства, покращення фінансово-економічного, інформаційно-технічного та кадрового забезпечення організації виконавчої влади.

ВИСНОВКИ

Поданий у дисертації теоретичний аналіз дозволяє зробити деякі загальні висновки.

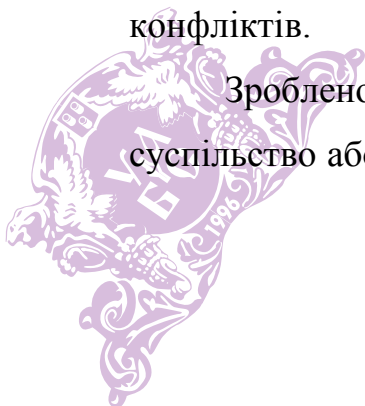
Україна на межі XXI сторіччя переживає перехідний період, головним завданням якого є перетворення сучасної політико-правової системи в соціальну, правову, демократичну державу. Формовання державності має двоїстий характер. З одного боку, йде процес пристосування старих державно-правових структур до нових умов, з іншого боку – поступовий розвиток і впровадження нових ідей, норм, інститутів, цінностей. Звідси наявність змішаного державного режиму, в якому поєднуються елементи тоталітаризму, авторитаризму, демократії. Цей процес відбувається в умовах системної кризи.

Науковий аналіз сутності, функцій та структури державного режиму свідчить, що в зміст поняття “державний режим” входять права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. Сутність державного режиму визначається тим, що в державі пріоритетне – права держави чи права особи, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини, держава визнає, гарантує або обмежує, чи мають місце порушення прав людини і як вони долаються.

Державний режим має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, кількістю правлячих суб'єктів, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Сутність державного режиму обумовлює систему методів його здійснення, способів врегулювання і розв'язання соціальних, політичних і правових конфліктів.

Зроблено висновок, що авторитаризм виникає в умовах, коли громадянське суспільство або нездатне контролювати державні структури, або воно опинилося

під загрозою розпаду. При цьому влада застосовує необмежені засоби для підтримання порядку, які часто стоять поза законом і тому здатні поширюватися за межі початкової підтримки. Авторитарний режим можна розглядати як компроміс між тоталітарним і демократичним політичними режимами. Для авторитарного режиму характерний так званий «уявний конституціоналізм» (М. Вебер, О. Медушевський) – формальне визнання конституційних прав і свобод і їх ігнорування на практиці. Відбувається концентрація влади в руках одного або декількох взаємозалежних органів при відчуженні народу від реальних важелів державної влади, ігнорується принцип поділу влади – найчастіше президент і виконавчі органи підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями. Суд, по суті, виступає допоміжним органом. Серед методів державного керівництва домінує командно-бюрократичний, хоча відсутній терор. Права і свободи людини проголошуються, але реально не забезпечуються у всій повноті, насамперед, у соціальній і політичній сферах. Силкові структури суспільству практично не підконтрольні, як правило, використовуються суцього в політичних цілях.

Існує досить багато типів авторитарних режимів. Виділяють традиційно авторитарні режими олігархічного типу, демонічний авторитаризм нової олігархії. Існують змішаний і проміжний режими, які називають демократичним авторитаризмом або авторитарною демократією. Ряд дослідників наводять типологію авторитарного режиму на основі ступеню розвитку консенсусу.

Виділяються також такі типи авторитаризму як військова диктатура, теократична монархія, світська східна монархія, демократичний авторитаризм тощо.

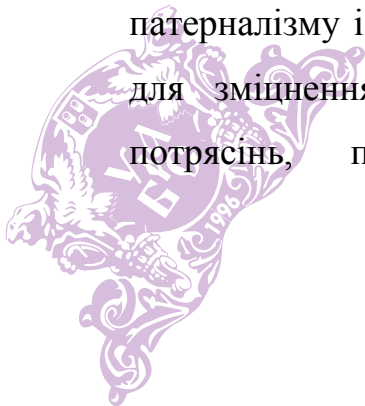
У дисертації узагальнено досвід динаміки державного режиму в умовах модернізації. Багато теоретиків і політиків вважають, що в цих умовах авторитарний режим неминучий. Це пов'язано з суттєвою відмінністю традиційного культурного фону немодернізованих суспільств від відповідних

зразків модернізованих. Такі суспільства через об'єктивні причини не готові до поєднання завдань модернізації з демократичною політикою. Крім того, своєрідний авторитарний мораторій на введення демократичних прав і свобод розглядається як необхідна умова соціально-політичної стабільності в перехідний період. Це пов'язано з тим, що модернізація, як правило, супроводжується досить високим рівнем соціально-економічної, політико-правової, а також культурної напруги. Модернізація традиційних суспільств викликає своєрідний “культурний шок” в індивідів, змушених дуже швидко пристосовуватися до життя в соціальних умовах, які вже змінилися.

Дисертант не згоден з оцінками деяких науковців і політиків щодо військово-диктаторського режиму в Чилі в 1973 – 1988 році, які вважають його конструктивним для реформування країни. Однак слід враховувати, що Піночет став єдиним з латиноамериканських диктаторів, який спробував придушувати права людини легальним способом відправлення державної влади. Причому, легалізація репресій стала одним з найпомітніших напрямків в діяльності цього режиму, особливо у 80-і роки. Хунта прагнула створити, свого роду, видимість законності і легітимності влади. Генеральна Асамблея ООН 13 грудня 1985 року прийняла спеціальну резолюцію, де засуджувала свавілля піночетівської диктатури, придушення прав людини і основних свобод. Вона оцінила цю систему як інтегровану систему, яка зводить нанівець громадянські і політичні права і свободи.

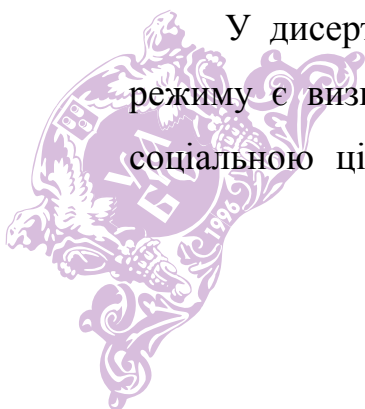
При виборі шляхів розвитку державного режиму в Україні слід враховувати досвід функціонування особливої форми авторитаризму, якою є сучасний державний режим у Російській Федерації. Авторитарні тенденції тут проявляються прагненням зберегти і реставрувати систему державного патерналізму і соціального утримання, забезпечити правові і політичні умови для зміцнення ринкової економіки. В обстановці руйнівних структурних потрясінь, практично при відсутності адаптаційних амортизаторів,

невизначеності перспектив суспільного розвитку створюється соціальна база для розростання непокотизму, який сприяє авторитарним тенденціям і супроводжує їх. Політичні передумови розвитку авторитаризму в Російській Федерації виникли внаслідок слабкості і суперечливості паростків демократії, специфіки формування норм політичної еліти, яка потонула в традиціях етатистської бюрократичної системи з її неправовими прагненнями і кримінальними зв'язками. Це стало можливим через відсутність основної умови діючої демократії: зрілого громадянського суспільства, у якому взаємодія і чітке структурування приватних інтересів створювало б потребу в їхній збалансованості на рівні загальних інтересів, а також формувало б демократичні засоби вирішення цього завдання. Деякі аналітики вважають, що в Росії сьогодні сформувався режим фінансової олігархії. Олігархічні групи, які потрапляють в орбіту влади, вросли у державну систему, визнаючи гегемонію державної бюрократії. Президент Росії В. Путін у щорічному посланні до Федеральних Зборів на 2000 рік визнав безперспективність існуючого в країні державного режиму.

У дисертації аналізуються позиції деяких дослідників, які вважають, що в умовах відсутності демократичних традицій, правової держави, громадянського суспільства, порівняно низької політико-правової культури для руйнування тоталітарних структур об'єктивно необхідна сильна авторитарна влада. Причому авторитарний режим виступає як симбіоз демократичних і тоталітарних тенденцій, як гібридний режим. Але політична практика розвитку державних режимів у ряді країн свідчить, що авторитарний режим, який поступово не трансформується в демократичний, не має історичних перспектив (Чилі, Південна Корея, Індонезія).

У дисертації доведено, що основним критерієм оцінки того або іншого режиму є визнання і дотримання прав людини. Державний режим є певною соціальною цінністю, оскільки він впливає на стан політичної стабільності,

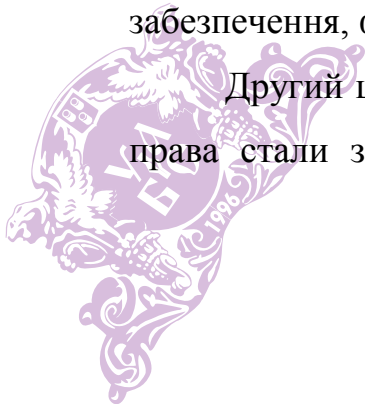

реальний статус людини і громадянина. Громадянське суспільство і демократія є засобами, а людина – метою. Але реальність така, що світове співтовариство в даний час і в недалекому майбутньому містить у собі як держави, в яких права людини – повсякденність, так і ті, де ще немає передумов для цього. Більше того, у ряді відсталих країн політичні і громадянські свободи можуть бути використані традиційно-екстремістськими силами для здобуття влади і подальшого обмеження усіх свобод (деякі арабські країни, південна Азія). Тому в країнах Сходу і Півдня з несформованим громадянським суспільством, неусталеними інститутами демократії і постійними порушеннями прав людини авторитаризм існує в найрізноманітніших формах. У дисертації зроблено висновок, що не існує безпосереднього зв'язку між ринковою економікою і демократичними політико-правовими інститутами. Одні елементи ринкової економіки сприяють появі демократичних інститутів і структур, а інші – чинять відкритий опір демократизації. Звідси – необхідність конституційних механізмів, що стримують і обмежують стихію ринку в соціальних державах. У дисертації підкреслюється, що процес демократизації, переходу від тоталітарного режиму до демократичного допускає вибір одного із шляхів:

1. Поступова лібералізація політичного режиму при практично незмінних конституційних правах і свободах особи;
2. Перманентне розширення прав громадян при практично незмінних державно-політичних інститутах.

Перманентне розширення політичних прав і свобод громадян – найпоширеніший спосіб. При цьому економічна база залишається від попереднього режиму і з'являються можливості без особливих економічних потрясінь вирішувати початкові завдання, в тому числі і завдання соціального забезпечення, формування політико-правової системи.

Другий шлях обраний країнами СНД, у тому числі й Україною. Політичні права стали здійснюватися в період перебудови авторитарного режиму, але

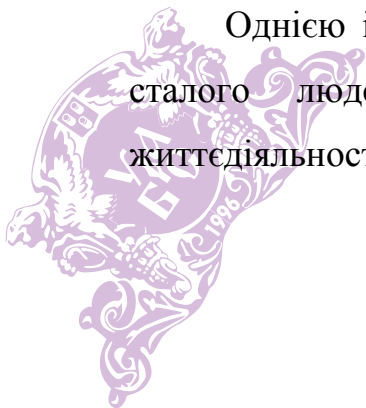

характер розвитку економіки поки що не сприяє активізації демократії, демократичних процесів.

Автор підкреслює, що в сучасних умовах постсоціалістичних країн авторитарний режим, який не спирається на масову підтримку і демократичні державні інститути, навряд чи може бути інструментом успішної модернізації. Такий режим здатний перетворитися на диктаторський режим особистої влади, а це буде не менш руйнівним для країни, ніж тоталітаризм. Тому вміле поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної державної влади з її демократичністю, підконтрольністю громадянам – найважливіші практичні завдання на шляху до успішної модернізації і конструктивного реформування суспільства.

У дисертації розкривається роль демократії у сучасних умовах трансформації державного режиму в Україні, значення консенсусної демократії, демократії соціальної злагоди як найбільш оптимальної моделі для суспільства з фрагментованою структурою. Вона покликана забезпечити необхідну рівновагу між різними культурами, забезпечити діалог, взаємні поступки, наявність конструктивної опозиції і пропорційність інтересів особи, правової держави і суспільства. Консенсусна демократія – це спосіб взаємної суспільно-політичної оцінки і регулювання всіх дій державних і недержавних суб'єктів політичного процесу в режимі діалогу і співробітництва, соціального партнерства, а не нав'язування політичної волі одними учасниками іншим його учасникам. Це система рівноправних і формально визначених суб'єктних відносин, у яких кожен окремо має право бути вислуханим, але змінити політику розвитку можна тільки разом у межах і рамках конституційно-правових процедур і обмежень демократичного державного режиму.

Однією із складових частин консенсусної моделі демократії є концепція сталого людського розвитку. Це поняття фіксує показники якості життєдіяльності суспільства і людини, інтегрує його пріоритети, засвідчує рівень

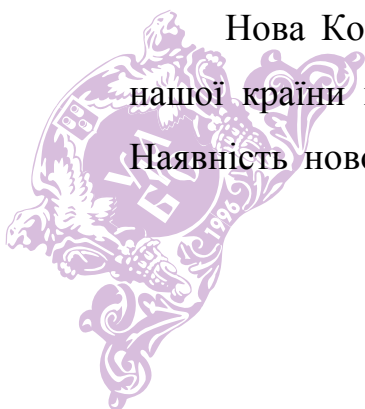
ефективності реалізації соціальної політики та держави в широкому розумінні і дозволяє здійснювати порівняння життєвих процесів у різних країнах незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується. Головним пріоритетом сталого людського розвитку є економічна ситуація, зайнятість населення, його правовий та соціальний захист, демографічна характеристика суспільного розвитку, харчування та охорона здоров'я населення, охорона довкілля, освіта та інформаційні процеси, організація влади та управління, захист прав людини і демократичні свободи.

Необхідно переборювати такі риси авторитаризму, як прагнення до порядку за будь-яку ціну, звикання до пролиття крові, до закриття демократичних установ (те, що спостерігалось в Росії), заборона неугодних владі партій, засобів масової інформації, застосування цензури. Усвідомити цю небезпеку повинні, насамперед, юристи, політики для того, щоб мобілізувати всіх, хто вірить у демократію, хто вчора був готовий боротися проти тоталітаризму, а зараз готовий перешкодити будь-якій диктатурі.

У дисертації розглядаються особливості переходу України від тоталітарного режиму до демократичного, що зумовили становлення специфічного змішаного державного режиму. Деякі аналітики вважають, що в умовах сучасної України поєдналися елементи парламентської республіки, президентського правління та залишків колишньої радянської влади.

Основна проблема перехідної фази трансформації адміністративної, командної політичної системи і державного режиму в Україні полягає в тому, щоб зберегти функціональне призначення державних інститутів регулювання суспільно-політичними процесами і зробити їх при цьому безпосередньо залежними від демократичних інститутів і громадян.

Нова Конституція України – одне з найважливіших досягнень на шляху нашої країни від тоталітаризму до соціально-правового демократичного ладу. Наявність нової Конституції, її правові ідеї і норми, її положення про права і

свободи людини і громадянина, закріплені в них принципи і процедури формування, функціонування всієї системи державної влади мають суттєве значення як для продовження необхідних реформ, так і для утримання всього процесу постсоціалістичних радикальних перетворень у конституційно-правовому руслі.

Підкреслюється, що конституційний лад зберігає свою непорушність і належним чином функціонує і розвивається лише при умові існування надійних гарантій: нормативно-правових, організаційно-правових та інших, які передбачаються Конституцією та законами України. Означені гарантії характерні для всього конституційного ладу, тобто для всіх, чи, принаймні, для більшості його інститутів. Водночас Конституція України передбачає систему гарантій для окремих інститутів конституційного ладу, насамперед прав і свобод людини, державного та суспільного ладу тощо.

У Конституції України знайшли відображення багато аспектів правової справедливості, верховенства права, заснована на них вища юридична цінність Конституції (ст. 8), загальнообов'язковість конституційних розпоряджень, наявність механізмів захисту конституційного ладу в Україні, його цілісності й усталеності, закріплення суверенітету народу (ст. 5), поділ влади (ст. 6), проголошення людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканності, безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3), положення про те, що права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст діяльності держави (ст. 3).

Відаючи належне всьому цінному і позитивному, що пов'язане з поняттям нової Конституції, її впливу на процеси, що відбуваються в Україні, та формування демократичного державного режиму, дисертант відзначає і певний розрив між Конституцією і реальною соціально-політичною і правовою практикою. У міру наростання негативних явищ у житті країни блокується дія деяких норм Конституції, безвідповідальне ставлення до неї своєчасно не припиняється, наростає ескалація конституційних правопорушень, деформована

правосвідомість створює квазіконституційний простір, у якому громадяни, посадові особи і деякі державні структури звільняють себе від виконання положень Конституції і діють за своїм розсудом.

Дисертант підкреслює, що не варто ототожнювати державність з авторитаризмом і самодержавною владою, а демократію – із необмеженою свободою, що межує із всездозволеністю та анархією, треба поєднувати силу держави з демократією, з народовладдям, правами людини, поділом функцій влади. Відповідно до канонів системної теорії для підтримки життєстійкості та плюралізму рівновага систем повинна мати більш-менш сильне ядро, здатне утримувати у своїй орбіті компоненти периферії і забезпечити переважання доцентрових сил над відцентровими.

Демократичний державний режим органічно пов'язаний з правом і законністю. Демократія як організація влади передбачає стабільний суспільний та правовий порядок, підтриманий правильною поведінкою людей, правовими нормами, тобто шляхом належної соціальної поведінки людини, людської спільноти, гарантованої державою. Демократичний режим заснований на верховенстві права. Загальність правового закону визначається принципом демократичної організації та реалізацією державної влади. Демократія і законність виступають у демократичному режимі як метод і засіб державного управління.

Основними методами демократизації політичної системи і державного режиму в сучасній Україні є удосконалення механізму виявлення, формування, реалізації інтересів усіх соціальних груп; розширення можливостей розвитку особи, етносів, націй, соціальних груп, їх співробітництва, соціального партнерства для досягнення національної злагоди і громадянського миру; чітке розмежування функцій гілок влади, дія механізмів стримань і противаг; зміцнення законності і правопорядку, гарантій, які виключають можливість узурпації влади; чітке розмежування функцій і повноважень державних і

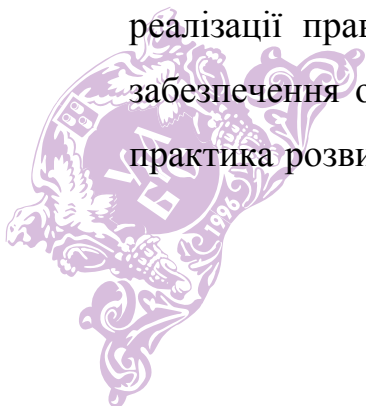
партійних організацій; реальне здійснення принципу – пріоритет прав людини і громадянина.

Проведене дослідження підтверджує покладену в його основу гіпотезу про органічний зв'язок прогресуючого розвитку реальної демократії і конституціоналізму з економікою, з економічними і соціально-культурними перетвореннями. Ці перетворення стосуються не окремих політичних установ і інститутів, а системи в цілому, що вимагає системного вирішення назрілих соціально-економічних перетворень, демократизації державних установ, суспільного самоврядування, перетворення прав і свобод громадян у нерозривному зв'язку з їх гарантованістю і правовим захистом, встановлення зворотного зв'язку між громадянським суспільством і державою.

У рамках концепції адміністративної реформи потребує детальної розробки механізм здійснення подальшого реформування державної служби, всієї виконавчої влади, яка реально забезпечує втілення в життя нормативно-правових актів, практичне застосування усіх важелів державно-конституційного впливу на важливі процеси розвитку суспільства, зміцнення демократичного державного режиму. Право є найважливішим елементом ідейно-нормативної основи розвитку ініціативи і творчості в державній діяльності.

Саме тому важливого значення сьогодні набуває правильний вибір стратегії подальшого розвитку державних управлінських інститутів, конкретних засобів, шляхів подолання характерних для них недоліків з метою створення єдиного механізму реалізації виконавчої влади – важливої ланки державного режиму.

У процесі подальшого теоретичного осмислення розвитку демократичного державного режиму в центрі уваги дослідників мають бути положення щодо реалізації прав і свобод громадян, які є найвищою соціальною цінністю. Їх забезпечення одне з найважливіших завдань у діяльності держави. Уся світова практика розвитку демократичних держав свідчить, що саме ставлення держави,

її структур до особи, а також ступінь забезпечення прав і свобод людини і громадянина – це основний критерій справедливості, гуманізму, правового прогресу демократичного державного режиму.

Державний вищий навчальний заклад
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

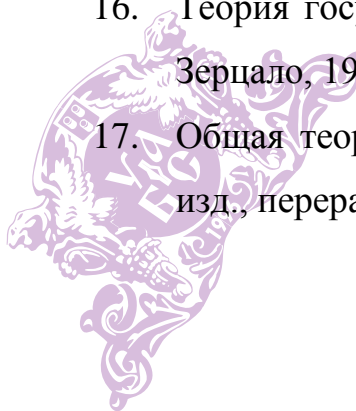
State Higher Educational Institution
“UKRAINIAN ACADEMY OF BANKING”
OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Див. Adorno Th. W. The Authoritarian Personality. – N.Y., 1950. Boulding K. Conflict and Defence a General Theory. NY., 1999. Bzezinski Z. and C. Friedrich. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Cambridge : Cambridge University Press, 1965. Duchecik I.D. Comparative Federalism. The Territorial Dimensions of Politics. Lanham et al., 1987. Gregor A.J. Ideology of Fashism. N.Y.: McGrow-Hill, 1969. Hagopian M.N. Regimes, Movements and Ideologies. N.Y.: McGrow-Hill, 1978. Huntington S.P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth century. Published University of Oklahoma Press, 1991. Valenzuela A. The Breakdown of Democratic Regimes: Chile. Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.
2. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М., 1996.
3. Муляр В. Авторитарність – не бальзам. Але й не анафема // Віче. – 1993. – № 7; Фадєєв Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1-2; Стрижевская Ю. Переходы от авторитарных режимов // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5 та ін.
4. Галкин А. А., Красин Ю. А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М., 1998.; Медушевский А. Н. Демократия или авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М., 1998.; Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М., 1997.
5. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Учебник. – М., 1999. – С. 127.
6. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996; Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. –К., 1998; Бабкин В., Селиванов В. Народ и власть. – К., 1996; Політологія посткомунізму: політологічний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник

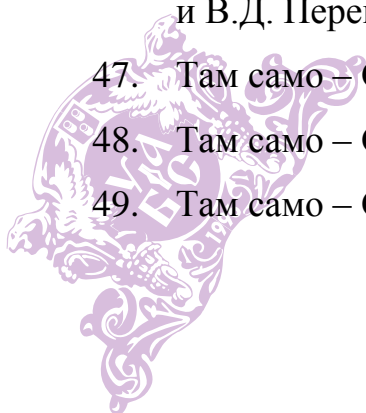
- авторського колективу). – К., 1995; Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ / А. Дергачёв (руководитель авт. коллектива). – К., 1996; Політична система сучасної України / За ред. Ф. Рудича. – К., 1998; Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. – К., 1998; Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.
7. Дарендорф Р. Дорога к свободе. Демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – № 9.
 8. Полохало В. Неототалитарные трансформации посткоммунистической власти в Украине // Политическая мысль. – 1994. – № 3; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (до методології політичного аналізу) // Політична думка. – 1998. – № 2 та ін.
 9. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – № 7-8.
 10. Линецький С. Теоретичні підходи до визначення та еволюції української моделі державного режиму // Право України. – 1999. – № 7.
 11. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму // Віче. – 2000. – № 4.
 12. Линецький С. Назв. праця. – С. 17.
 13. Колодій А. М. Принципи права України. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – С. 55.
 14. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Ч. 1. – М.:Юрист, 1996. – С. 131-132.
 15. Капустин М. П. Конец Утопии? Прошлое и будущее социализма. – М.: Изд-во “Новости” (ИАН), 1990. – 594 с.
 16. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1997. – С. 99.
 17. Общая теория права и государства: Учебник под ред. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – С. 314-317.

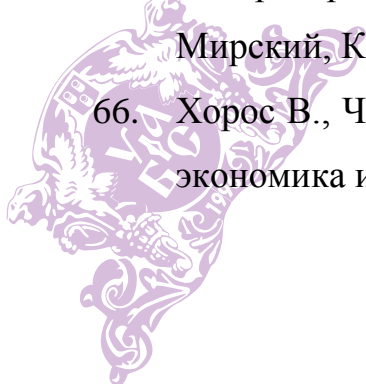
18. Галкин А., Красин Ю. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М., 1998. – С. 24-25.
19. Див. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос и др. – М., 1996. – С. 92-108.
20. Галкин А., Красин Ю. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М., 1998. – С. 65.
21. Гераклит. Фрагменты // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 20.
22. Там само.
23. Аристотель. Соч.: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч. – М., 1983. – С. 604.
24. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсисянца. – М., 1998. – С. 47.
25. Макиавелли Никколо. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 102.
26. Макиавелли Никколо. Государь // Там само. – С. 97.
27. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 183.
28. Там само. – С. 182.
29. Там само. – С. 188.
30. Там само. – С. 189.
31. Див. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Избр. соч. – М., 1961. – С. 34.
32. Монтескье Ш. Л. О духе законов. – С.-Пб., 1900.
33. Бушков А. Россия, которой не было. – М., 1997. – С. 399.

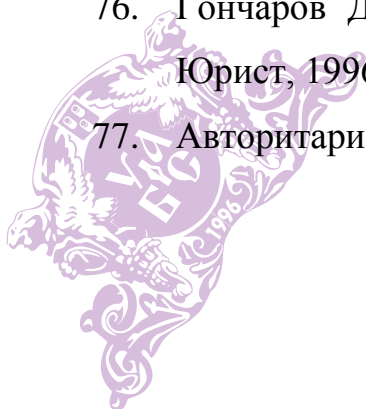
34. Там само.
35. Там само.
36. Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра // Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 558.
37. Там само. – С. 562.
38. Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Полн. собр. соч. т. 33. – С.83-102.
39. Ингерфлом К. Тоталитаризм // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – С. 376.
40. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию: учебник для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 199.
41. Див. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 108-114; 126-133.
42. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию: учебник для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 199.
43. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Ч. 1. – М.: Юрист, 1996. – С.136.
44. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 250.
45. Шемшученко Ю. С. Власть // Юридична енциклопедія в 6 тт. за ред. Ю.Шемшученко. – К., 1998. – Т. 1. – С. 489-490.
46. Теория государства и права. Учебник для ВУЗов / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА.М – НОРМА, 1997. – С.131-132.
47. Там само – С.131.
48. Там само – С.132-133.
49. Там само – С.133.

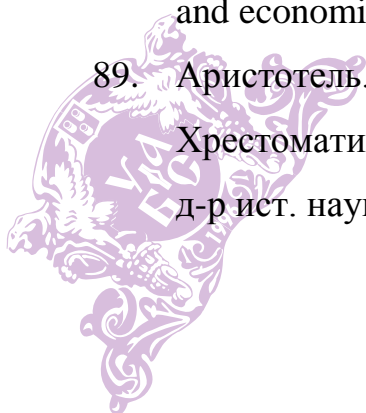
50. Див. Спецслужбы и войска особого назначения / Сост. и общ. ред. Т. И. Линник, П. В. Кочетковой. – Мн.: Литература, 1996. – С. 23-54.
51. Конституция Республики Узбекистан // Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. Вып. 2. – М.: Манускрипт, Юрайт, 1998. – С. 452.
52. Чили. Государственный строй // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т.29. – С.193.
53. Див. Труд – Україна. – 1999. – 6 січня – С. 2,3.
54. Див. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 246 і наст.
55. Колодій А. М. Принципи права України. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – С. 18.
56. Чили // Латинская Америка: Справочник / Под общ. ред. В. В. Вольского; Сост. С. Н. Табунов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 337.
57. Обличчя світу «Августо Піночет: не просто генерал» // Інтер “Нова мова”, 1998 рік.
58. Там само.
59. Там само.
60. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М., 1997. – С. 137.
61. Там само. – С. 136.
62. Там само. – С. 137.
63. Обличчя світу «Августо Піночет: не просто генерал» // Інтер “Нова мова”, 1998 рік.
64. Теория государства и права. Учебник для вузов под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М.: ИНФРА.М – НОРМА, 1997. – С. 135.
65. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 56.
66. Хорос В., Чешков М. Авторитаризм и демократия в третьем мире. – Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 7.

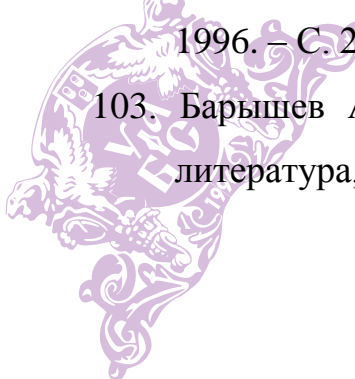
67. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. – С. 142.
68. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. – С.114.
69. Сумбатян Ю. Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ: для студ. фак. гуманитар. и социал. наук. – М.: Рос. Ун-т Дружбы народов, 1999. – С. 45.
70. Там само. – С. 54.
71. Сумбатян Ю. Г. Названа праця. – С. 56. Введение в политологию (наука о политике). Учебное пособие для студентов высших учебных заведений в двух частях / Под общей редакцией проф. Н. И. Горлача и доц. Г. Т. Головченко. – Харьков, 1995. – Ч. 2– С. 93.
72. Введение в политологию (наука о политике). Учебное пособие для студентов высших учебных заведений в двух частях / Под общей редакцией проф. Н. И. Горлача и доц. Г. Т. Головченко. – Харьков, 1995. – Ч. 2.
73. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. 2-е вид. – Київ: Тандем, 1996.
74. Введение в политологию: Словарь-справочник / Сост. Г. Л. Купряшин, Т. П. Лебедева, Г. И. Марченко и др. Под ред. В. П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997.
75. Юридична енциклопедія: в 6т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. Енцикл.” 1998. – Т. 1: А – Г.
76. Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996.
77. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996.

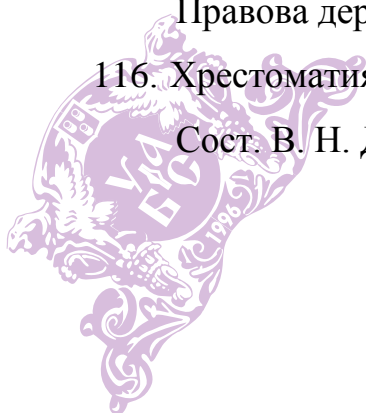
78. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997.
79. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991.
80. Громько А. Л. Политические режимы. – М.: Об-во «Знание» Российской Федерации. ТОО «Интел Тех», 1994.
81. Сумбатян Ю. Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ: для студ. фак. гуманитар. и социал. наук. – М.: Рос. Ун-т Дружбы народов, 1999.
82. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. – С. 114.
83. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 11.
84. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996. – С. 7.
85. Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачёва. – М., 1996. – С. 131.
86. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996. – С.55-70.
87. Indonesia and the Rule of Law. Twenty Years of “New Order” Government. London, 1987. – P. 85.
88. Див. Siarir. The Indonesian economy facing the 1990s: Structural transformation and economic development // Southeast Asian Affairs, 1990. Singapore, 1990.
89. Аристотель. Политика // История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 39.

90. Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 93.
91. William G. Andrews. Presidential Government in Gaullist France. Albany: SUNY Press, 1982. – P. 3, 32, 22.
92. Джон Т. С. Кілер. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи» (доповіді, презентації та дискусії). – К.: Програма сприяння парламентам України. – 1997. – С. 101.
93. Там само.
94. Там само.
95. Там само.
96. William G. Andrews. Presidential Government in Gaullist France. Albany: SUNY Press, 1982. – P. 26.
97. Williams Philip M., Harrison M. Politics and Society in de Gaulle's Republic. NY: Anchor Books, 1980. – P. 42.
98. Ibid. – P. 48.
99. Джон Т. С. Кілер. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи» (доповіді, презентації та дискусії). – К.: Програма сприяння парламентам України. – 1997. – С. 106.
100. Там само. – С. 105.
101. Там само. – С. 106.
102. Бушков А. Летающие острова: Роман. – С-Пб.: Издательский дом «Нева», 1996. – С. 245.
103. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 8.

104. Там само. – С. 13.
105. Там само. – С. 17-18.
106. Федякова Е. А. Экономический успех и политическое поражение (Чили) / Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. – М., 1996. – С. 41-55.
107. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 31.
108. Валанзуала Хуліо Семюел. Економічні реформи і демократизація у Чилі // Науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи» (доповіді, презентації та дискусії). – К.: Програма сприяння парламентам України. – 1997. – С. 49.
109. Воронов Ю. М. Идеократия. Историко-политические контексты. – С-Пб.: Издательство С.-Петербур. ун-та, 1998. – С. 10.
110. Бунич И. Л. 500-летняя война в России: Кн. первая: Ист.-публицист. исслед. – К.: А.С.К.; С-Пб: Облик, 1999. – С. 96.
111. Воронов Ю. М. Идеократия. Историко-политические контексты. – С-Пб.: Издательство С.-Петербур. ун-та, 1998. – С. 147.
112. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О. И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 17.
113. Ленин В. И. О государстве // В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 39. – С. 64 – 84.
114. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О. И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 81.
115. Усенко І. Б. Репресоване законодавство: трагічні сторінки історії ВУАН // Правова держава. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 290 – 316.
116. Хрестоматия по истории КПСС: пособие для вузов: Т. 2. 1925 – март 1985 г. / Сост. В. Н. Донченко, Л. С. Леонова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 147.

117. Гаджиев К. С. Тоталитаризм, как феномен XX века // Вопросы философии – 1992 – № 3.
118. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О. И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 447.
- 119 Декларація Ради Республік Верховної Ради СРСР у зв'язку з створенням Співдружності Незалежних Держав (26 грудня 1991 р.) // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1991. – № 52. – С. 2068 – 2059.
120. Галкин А. А., Красин Ю. А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М.: ИСПРАН, Издательство «Весь мир», 1998. – С. 26-34.
121. Carrere d'Encausse, H. Nicolas II. La transition interrompue. P., 1996. – P.482.
122. Ibid. – P. 483.
123. Сумбатьян Ю. Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ: для студ. фак. гуманит. и социал. наук. – М.: Рос. Ун-т Дружбы народов, 1999. – С. 74.
124. Российская историческая политология. Курс лекций: учебное пособие / Отв. ред. С. А. Кислицин. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – С. 45.
125. Див. Галкин А. А., Красин Ю. А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М.: ИСПРАН, Издательство «Весь мир», 1998. – С. 75.
126. Герасимов Е. Н. Дорогу к свободе осилит идущий: от авторитаризма к практическому гуманизму. – К.: КМУГА, 1997. – С. 170-171.
127. Виступ голови партії «Демократичний вибір Росії», депутата Державної Думи Російської Федерації пана Сергія Юшенкова // Міжнародна конференція «Демократія і розвиток» (участь політичних партій України, Росії та Польщі в парламентських виборах: досвід, особливості, уроки для демократичних сил). – К.: Стилос, 1998. – С. 10.
128. Закони України. Том 1. – К., 1996. – С. 5 – 9.

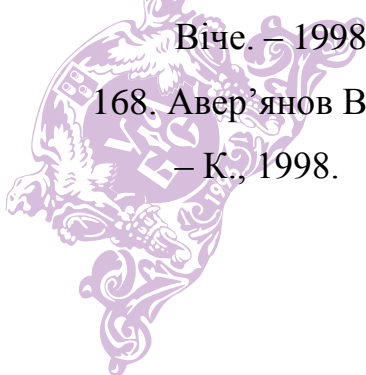
129. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
130. Римаренко Ю. Демократія у контексті національної ідеї // Правова держава. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 279.
131. Політологія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1994. – С. 129-131.
132. Основи політичної науки. Курс лекцій. Частина 1. З історії політичної думки / За ред. Кухти Б. – Львів, 1996. – С. 223-224.
133. Украинская государственность в XX веке: историко-политологический анализ / А. Дергачёв (руководитель авторского коллектива). – К., 1996. – С. 327.
134. Віче – 1993. - №№ 7, 10; там само – 1994. - № 3; Томенко М. Лікарі прописали Україні авторитаризм // Огляди, коментарі, прогнози. Щотижневик УНІАН. – 1992. - № 4 тощо.
135. Журавский В. С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. – К.: УФІМБ, 1995. – С. 45.
- 136 Л. Д. Кучма. Виступ на науковій конференції “Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє” // Урядовий кур’єр. – 2000. – 18 листопада – № 215. – С. 4.
137. Кремень В. Г., Бінько І. Ф., Головащенко С. І. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія. – К.: МАУП, 1998. – С. 17.
138. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основи політології: навчальний посібник. – К., 1999. – С. 121-140; Грабовський С. Політична ситуація в Україні: спроба концептуального прогнозу // Сучасність, 1999. – № 4; Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – № 7-8; Томенко М. В. Самоозначення України: від історії до політики. – К., 1998 та інші.
139. Див. В. Трипольський. Демократія і влада. – К., 1999. – С. 93 і наступні. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. – К., 1999. – С. 3 і наступні.

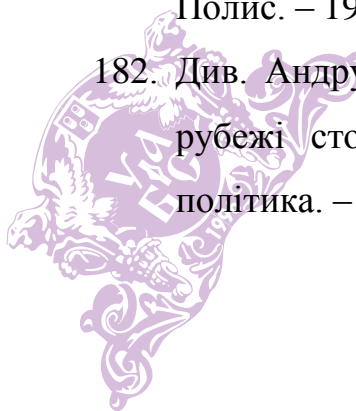
140. Див. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – С. 90 і наступні.
141. Шевченко Я. Теоретичні засади нового цивільного законодавства України // Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні. – Харків: Консул, 1999. – С. 7 і наступні.
142. Див. Суїменко Е. І. Приватизаційний процес: діючий сценарій і пошук альтернативи / В кн. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С. 130 та наст.
143. Див. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / За ред. В. Цветкова. – К., 1999.
144. Теневая экономика и организация преступности в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. – 1996. – 10 февраля.
145. Див. Політологія посткомунізму. – К., 1995.
146. Див. Сучасна українська політика. Політики та політологи. – К., 1999.
147. Див. Трипольський В. Демократія і влада. – К., 1999. – С. 70 і наступні.
148. Малинкович В. Что мешает формированию гражданского общества в Украине? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 37.
149. Литвин В. Українська політика, політики і влада. – К., 1997.
150. Реформування державного управління в Україні. – К., 1999.
151. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко Л. В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARS-UKRAINE, 1996. – С. 614.
152. Украинская государственность в XX веке: историко-политический анализ / Дергачёв А. (руководитель авторского коллектива). – К., 1996. – С. 310.
153. Онищенко І. Г. Роль політичної еліти в процесі формування державності // Правова держава. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 288.
154. Політична система сучасної України. – К., 1998. – С. 210.

155. Мигранян А. Гражданское общество // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 447-448.
156. Полохало В. В хате, которая всегда с краю: «средний» украинец – социальная основа негражданского общества // День. – 2000. – 18 февраля. – С. 4.
157. Кувалдин В. Б. Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита: Российский и украинский опыт в мировом контексте // Полис. – 1998. – № 5. – С. 135.
158. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К., 1999.
159. Погорілко В. Ф. Теоретичні проблеми конституційного ладу України //Правова держава. – Вип. 10. – К., 1999. – С. 40-46.
160. Див. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.
161. Заєць А. Там само; Козюбра М. Теоретико-методологічні аспекти правової моделі // Український захист прав людини. – 1997. – № 3-4. – С. 7-11.
162. Український парламентаризм: минуле і сучасне /За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1999. – С. 217 – 323.
163. Шемшученко Ю. С. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку // Правова держава. –Вип. 9. – К., 1998. – С. 58.
164. Прозорова Н. Робесп'єр проти Монтеск'є або знову про розподіл влад // Віче. – 1995. – № 2 (35). – С. 6-7.
165. Парламент України: Вибори-98 / Під ред. В. Погорілко. Ч. 1. – К., 1998. – С. 40 та інші.
166. Светова С. Практика парламентаризму. – К.: Заповіт, 1997. – С. 30.
167. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. – 1998. – № 10. – С. 77-95.
168. Авер'янов В. Б. Виконавча влада: конституційні засади і шляхи реформування. – К., 1998.

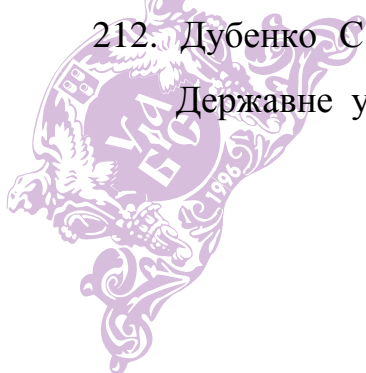

169. Див. Денисов В., Евтінов В. Міжнародна система захисту прав людини – Новий етап розвитку. – К., 1998.
170. Див. Конституційне право України / За ред. В. Погорілко. – К., 1998.
171. Кривенко Л. Т. Український парламентаризм: питання становлення // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 29.
172. Варламова Н. В. Форма посттоталитарного государства // Теория права и государства / Под ред. проф. Г. Н. Манова. Учебник для вузов. – М.: издательство БЕК, 1996. – С. 278.
173. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади реформування правової системи України // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 55.
174. Див. Актуальні проблеми судово-правової реформи в Україні // Юридична наука і освіта. – К., 1999.
175. Див. Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 9. – К., 1998.
176. Див. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко Л. В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARS-UKRAINE, 1996.
177. Див. Шаповал В. М. Розподіл влади та конституціоналізм: досвід України. – К., 1997.
178. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 197.
179. Див. Політологія. Навч. посібник за ред. М. Сазонова. – Харків, 1998. – С. 164 і наступні.
180. Грозіцька Т. Консенсусна теорія демократії – оптимальна модель для України // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 48-56.
181. Див. Лейпхарт А. Многосоставное общество и демократический режим // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 81-109.
182. Див. Андрущенко В., Білобров Б., Саранін В. Динаміка форм в Україні на рубежі століть: ідея сталого людського розвитку // Сучасна українська політика. – К., 1999. – С. 147-158.

183. Див. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К., 1994.
184. Пазенок В. С. Соціальний конфлікт і соціальна злагода // Політика і час. – 1991. – № 17-18.
185. Горбатенко В. П. Політична модернізація і місцеве самоврядування // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 200.
186. Цветков В. В. Суспільна сутність державного управління та еволюція його змісту // Державне управління: теорія і практика / За загальною редакцією д.ю.н., проф. Авер'янова В. Б. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 36 с.
187. Концепція адміністративної реформи в Україні. – К., 1998. – С. 7.
188. Там само.
189. «Основні напрями соціальної політики на 1997-2000 роки». Розділ «Кадрова політика» п.2 // Орієнтир. – 1997. – 30 жовтня. – № 202-203. – С. 5.
190. Там само, п.3 // там само.
191. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної і соціальної політики на 2000 – 2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 рік // Сумщина. – 2000. – 2 лютого.
192. Нижник Р. Україна – державне управління: шляхи реформування. – К., 1997.
193. Теоретичні засади адміністративної реформи в Україні // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1999. – С.123.
194. Там само.
195. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – Т. 2 – М.: Юрист, 1996. – С. 386.
196. Там само. – С. 384.
197. Там само.
198. Конституція України. – К.: Феміна, 1996.
199. Валанзуала Хуліо Семюел. Економічні реформи і демократизація у Чилі // Науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в

- умовах суспільно-економічної кризи» (доповіді, презентації та дискусії). – К.: Програма сприяння парламентам України. – 1997. – С. 35.
200. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – Т. 2. – М.: Юрист, 1996. – С. 343.
201. Конституція України. – К.: Феміна, 1996.
202. Реформування державного управління в Україні. – К., 1999.
203. Авер'янов В. Б. Структурно-функціональна характеристика апарату державного управління // Державне управління: теорія і практика / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Авер'янова В. Б. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 139 с.
204. Андрійко О. Ф. Контроль у сфері державного управління // Державне управління: теорія і практика / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Авер'янова В. Б. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 221 с.
205. Див. Закон України про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 1997.
206. Заєць А. І. Назв. твір. – С. 214.
207. Там само. – С. 221 та наступні.
208. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд.: М. І. Камлик та інші. – К.: Школяр, 1999. – 402 с.
209. Долин А. А., Попов Г. В. Кэмпо – традиция воинских искусств. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 188-189.
210. Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). – Харків: Право, 1996. – С. 105.
211. Концепція адміністративної реформи в Україні. – К., 1998. – С. 46.
212. Дубенко С. Д. Державна служба: сучасний стан і напрями розвитку // Державне управління: теорія і практика / За загальною редакцією доктора

юридичних наук, професора Авер'янова В. Б. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 139.

213. Див. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд.: М. І. Камлик та інші. – К.: Школяр, 1999. – С. 443-478.

214 Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. – К.: ВІРА-Р; Дакор, 2000. – С. 322.

Державний вищий навчальний заклад
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

State Higher Educational Institution
“UKRAINIAN ACADEMY OF BANKING
OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE”